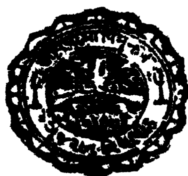
સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો

પ્રકાશક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પાઠ્ય પુસ્તક ૨૨ મું

સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો

(લેખકના ટૂંકા જીવનપરિચય સાથે)

રા. બ. નંદશંકર તુળજાશંકર

સંક્ષેપ કરાવનાર

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી.

કિંમત આઠ આના

બોર્ડપટી દસ આના

પ્રકાશક—
નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ,
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પ્રથમ મુદ્રણ સંવત ૧૯૭૯, પ્રત ૧૦૦૦
દ્વિતીય મુદ્રણ–સંવત ૧૯૮૧, પ્રત ૧૦૦૦
તૃતિય મુદ્રણ–સંવત ૧૯૮૫ પ્રત ૧૦૦૦
(પુસ્તક સમિતિના સંવત ૧૯૮૧ ના ૯ મા ઠરાવની રૂએ પ્રકાશિત)

મુદ્રક—
મૂળચંદભાઇ ત્રીકમલાલ પટેલ.
સૂર્યપ્રકાશ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

'સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો' સત્યાગ્રહાશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરે પોતાને માટે તૈયાર કરાવ્યો હતો, અને એવા સંક્ષેપની બહાર પણ માગણી છે એમ જાણી પુસ્તક સમિતિએ બીજા જેઠ સુદ ૩ સંવત ૧૯૭૯ ને દિવસે પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું (કાર્ય ૫ મું).

કોઈ વાર વાકયોને ટુંકાવવા માટે જરાતરા ફરક કરવાની જરૂર પડી હશે તેટલી બાદ કરતાં સંક્ષેપ કરવામાં મૂળ લેખકની ભાષા જેવી ને તેવી જ રાખી છે, જે વિષયોમાં વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ કરાવવાની જરૂર નથી, તેવો ભાગ કાઢી નાંખ્યો છે, અને એક વર્ષમાં આખું પુસ્તક વાચન માટે ચાલી શકે એટલું કદ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, વિદ્યાર્થીને લેખકનો ટૂંકો જીવનપરિચય પણ સાથે કરાવ્યો છે; પણ એમનું સમગ્ર જીવન માટે શ્રી વિનાયક નંદશંકર મહેતાનું 'નંદશંકર જીવન ચિત્ર' (ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબાઈ) વાંચવા ભલામણ છે.

મિતિ
ગાંધી જયન્તિ
૧૯૭૯

સંક્ષેપકાર

બીજી આવૃત્તિ

આ બીજી આવૃત્તિમાં ભાષાની જોડણી વિદ્યાપીઠના નિયમોને અનુસરીને રાખી છે. પહેલાં ૩૨ પાનાં છપાયાં ત્યાં સુધી જોડણીના નિયમો ઘડાયેલા ન હોવાથી, એટલા પાનામાં જોડણી મૂળ પુસ્તકને અનુસરીને છે. બીજે ઠેકાણે કદાચ કોઈ ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે નજરચૂકનો દોષ સમજવો.

આ આવૃત્તિમાંથી દિલ્હીના હિંદુ-મુસલમાન ઝગડાનો પ્રસંગ વિચારપૂર્વક કાઢી નાંખ્યો છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં આવી ગયેલા દોષો દૂર કર્યા છે. તે માટે 'સમાલોચક'ના અવલોકનકારનો આભારી છું.

બુદ્ધ જયન્તિ.
૧૯૮૧.

સંક્ષેપકાર

અનુક્રમણિકા

લેખકનું જીવન

આ પુસ્તકના લેખક રાવબહાદુર નંદશંકરનો જન્મ સુરતમાં સંવત ૧૮૯૧ના ચૈત્ર વદ ૪ ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ તુળજાશંકર અને માતાનું નામ ગંગાલક્ષ્મી. જાતે નાગર બ્રાહ્મણ. તુળજાશંકર જકાતખાતામાં નોકર હતા. પાંચ રૂપિયાના પગારથી નોકરી શરૂ કરી મરણ સમયે પંદર રૂપિયાના દરજ્જા સુધી પહોંચેલા. પણ તે સમયમાં રહેણી બહુ સસ્તી એથી એટલો પગાર કમાનાર માણસ મધ્યમ સ્થિતિનો ગણાતો. તુળજાશંકર ન્યાતમાં પ્રામાણિક, ગરીબ, નિરભિમાની, સાદા, સીધા, નિખાલસ, અને ટોળિયા સ્વભાવના ગણાતા. સુરતીનો ખાવાપીવાનો શોખ એમનામાં મૂર્તિમંત ઊતરેલો. એકવાર એમની બદલી સુરતથી બગવાડે થઈ. સુરતમાં તે વખતે લગ્નસરા ચાલતી હતી. બગવાડાની હવા બહુ ખરાબ ગણાતી. એમ કહેવત હતી કે, ‘બગવાડે જીવે અડધોજી, પણ માંડવીમાં મરે પૂરોજી’. તુળજાશંકરનો પગાર તો આ બદલીથી બે રૂપિયા વધ્યો હતો, પણ ન્યાતમાં જમણ ખોવાં પડે એ એમને જરાયે ગમ્યું નહિ. બદલી કરાવવા ખટપટ કરી તે ફોગટ ગઈ. તેથી એક દિવસ હળદરથી શરીર પર પિળાશ આણી, મીઠાનાં પાણી પી ઊલટીઓ કરી દાક્તર પાસે ગયા. દાક્તર સાહેબે જાણ્યું કે આ તો ‘કમળો’ થયો છે; તુરત બે મહીનાની રજા આપવા સરકારને ભલામણ કરી. તુળજાભાઈ સુરત પધાર્યા ને ખૂબ મિષ્ટાન્ન ખાઈ તાજાતાતા થઈ નોકરી પર પાછા સિધાવ્યા.

નંદશંકરની માતા ઘરઘેલાં, ઘરરખુ હતાં. પિયર પૈસાદાર હતું. પણ પોતે સાસરાની ગરીબી જ સ્વીકારેલી. આખો દિવસ કામ, કામને કામ. શરીર કસાયલું અને મજબૂત. 'ગંગાલક્ષ્મી ધીરાં ને તબિયત શાણી; નર્યું જાણે પોષ માસનું પાણી'.

નંદશંકરનું મોસાળ સુરત નજીક ઓરપાડ ગામમાં હતું. નંદશંકર એમના માતામહ જોડે ત્યાં બહુ ફરેલા. સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપર પ્રેમ અને તેનું બારીક નિરીક્ષણ એ ત્યારથી એમના ચિત્તમાં ચોંટેલું.

એમની બાલ્યાવસ્થામાં સુરતની સ્થિતિ બહુ દીન થઈ ગઈ હતી. વેપારધંધો મુંબાઈએ છીનવી લીધો હતો; પણ વેપારની જાહોજલાલીને અને અધમ દશાએ પહોંચેલા નવાબોના ઠાઠમાઠને પરિણામે પ્રજામાં જે લહેરીપણું પેસી ગયું હતું, તે હજુ કાયમ જ હતું. મિષ્ટાન્નો ઉડાવવાં, નાચરંગ કરાવવાં, નાટક-ચેટક જોવાં અને ઉજાણીઓ ઊજવવી, એજ સુરતીલાલાઓનો ધંધો. એને પરિણામે તેઓ દેવામાં તરબોળ થઈ ગયા હતા, અને મિથ્યાભિમાનમાં ખોટી મોટપ ધારણ કરી રહ્યા હતા.

જાણે સુરતના સર્વે રોગોનું નિકંદન કરવાને એક તક આપવાની ઈશ્વરની ઈચ્છા હોયને શું તેમ નંદશંકરના જન્મના અરસામાં બીજી પણ મહાન વ્યક્તિઓએ સુરતમાં જન્મ લીધો હતો. કવિ નર્મદાશંકર અને આપણા નંદશંકર બન્નેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં થયો. નવલરામનો ઈ.સ. ૧૮૩૬ માં, મંછારામ ઘેલાભાઇનો ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં અને જેવચરામનો પણ એ જ અરસામાં. આ પૈકી પહેલા ત્રણે આખા ગુજરાતની સેવા કરી યશ મેળવ્યો છે.

એક બાજૂથી આ રીતે ઈશ્વરે પ્રતિભાશાળી પુરુષોને સુરતમાં મોકલી દીધા. બીજી બાજુથી એમનું કાર્ય સૂતરું થાય માટે સુરતની અશુદ્ધિ કાઢી નાંખવાનુ શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં સુરતમાં એક ભયંકર આગ લાગી. સોમવારની સાંજથી તે બુધવારની સવાર સુધી આ આગે સુરતનો નાશ કર્યો. કરણઘેલામાં બાગલાણની આગનું જે વર્ણન આવે છે તે સુરતની આગને બરાબર લાગુ પડે છે. સુરતના પાપની ભસ્મ પણ રહી ન જાય માટે આગ પછી તરત જ એક મોટી રેલ આવી અને આખા સુરતને ધોઈ ગઈ. ખાલી ખીસે મોટાઈ રાખવા વાળાનો પણ મદ ઊતરી ગયો, તો પછી સામાન્ય વર્ગનું તો પૂછવું જ શું ? આ બનાવો પછી સુરત ઝપાટાબંધ ખાલી થવા લાગ્યું. વેપારધંધો તો આગળથી જ ભાંગ્યો હતો. વસ્તીતો મોટો ભાગ મુંબાઇમાં ઘર કરવા ગયો. સુરતને ભોગે મુંબાઈ વધી ગયું.

દશ વર્ષની વય થતાં સુધી નંદશંકર એક ગુજરાતી શાળામાં શીખ્યા. તે વખતે ગુજરાતી શાળામાં ગણિત ઉપર બહુ ધ્યાન અપાતું. મૅટ્રિકયુલેશનથી ઊંચું ગણિત ગુજરાતી ભાષા દ્વારા શીખવાતું. ભૂમિતિ શીખવા ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક નહોતું. નામું અને અક્ષર તો પાકાં જ થવાં જોઈએ એવો આગ્રહ રહેતો. માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બાળકનો કેટલો અમૂલ્ય કાળ બચી શકે, તેનું આ સમયની શાળાઓ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

દશ વર્ષની ઉંમરે નંદશંકરને ઇંગ્રેજી શાળામાં બેસાડયા. જેમ ગુજરાતી શાળામાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ

મેળવવાનો લાભ હતો તેમ ઈંગ્રેજી શાળામાં ઈંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા ઈંગ્રેજ શિક્ષક મેળવવાનો લાભ તે વખતે સહજ હતો. નંદશંકરનું ઘણુંખરુ ઈંગ્રેજી શિક્ષણ ઈંગ્રેજના હાથતળે જ થયું. આ કારણથી નંદશંકર મૅટ્રિક્યુલેટ ન હોવા છતાં મુખ્ય ઈંગ્રેજ કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો એમણે વાંચલાં અને એ સમજેલા. એમના સમયમાં ઈતિહાસને સાહિત્યથી છૂટું પાડવામાં આવતું નહિ. જેથી કરીને મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથો જ વિદ્યાર્થીઓ વાંચતા, ને સાથેલાગું સાહિત્યના જ્ઞાનમાં વધારો કરતા. વળી તે સમયમાં સારા લેખકોનાં પુસ્તકો મોઢે કરવાનો બહુ રિવાજ હતો. નંદશંકર કહે છે કે ઈંગ્રેજી કવિતાની સેંકડો લીટીઓ એમણે કંઠસ્થ કરેલી. સ્વર્ગવાસી ગોખલેની પણ એ જ કથા છે. સાહિત્યમાં ઉત્તમ વચનોને મોઢે કરવાના કેટલાક ફાયદા છે. એમ મોઢે કરવામાં બાળપણમાં આનંદ નથી જણાતો, કારણ કે તે વખતે એ સાહિત્ય પૂરું સમજાયું હોતું નથી. પણ સંગ્રહ કરી રાખેલા દાણાની માફક મોટી ઉંમરે એ સ્મૃતિવચનો બહુ આનંદદાયક થાય છે. તે છતાં કેવળ નીરસપણે મોઢે કરવું પડે એ તો ખોટું જ છે. તેમ પરીક્ષા પસાર કરવા ગમે તે ભરડવું પડે એ પણ ખોટું છે.

શિક્ષણ પૂરું થયા પછી તરત જ (અઢાર વર્ષની ઉંમરે) નંદશંકરે શાળાખાતામાં નોકરી લીધી. બે વરસ કારકુની કર્યા પછી સુરતની જે શાળામાં એ ભણ્યા હતા ત્યાં જ શિક્ષક થયા, અને પાછળથી મુખ્ય શિક્ષક પણ નિમાયા. આ પ્રમાણે પંદર વર્ષ સુધી શિક્ષણનું કામ કર્યું. એમના હાથ તળે શીખેલા-

એમાંથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાછળથી જાણીતા માણસ થયા. બહુ વર્ષ શિક્ષક રહેલા એટલે સુરતમાં એ 'માસ્તર' ને નામે જ ઓળખાતા. વિદ્યાર્થીઓ એમને બહુ પ્રેમથી ચાહતા અને એ વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાનો 'આત્મા રેડી દેતા.' પ્રાતઃકાળથી ભોજન સમય પર્યંત ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે આવતા, અને પોતે તેમને તનમનથી મદદ કરતા. સંસારસુધારા વિષે તેમના વિચાર આગળ પડતા હતા; તો પણ જૂના વિચારવાળાની પણ એમનામાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તેમને ઘેર પોતાના છોકરાઓને મોકલતાં આંચકો ખાતા નહિ. એક જણ કહેતો કે 'એ તો સુધારા રૂપી ઉકરડાનું રતન છે! રતન ત્યાં પડયું તેથી શું તેનો ગુણ ખોવાનું હતું?" શિક્ષણમાં એમને ગણિતનો વિષય બહુ પ્રિય હતો. ત્રિકોણમિતિનું ભાષાંતર એમણે કર્યું હતું. વાનપ્રસ્થ થયા પછી એમની આંખો નબળી પડી ગઈ હતી તેથી ઝાઝું લખીવાંચી શકાતું નહિ. ત્યારે પોતાનો સમય આનંદમાં ગાળવા માટે એ પથ્થરપાટી અને લેખણ લઈને બેસતા અને ગણિતના અઘરા દાખલાઓ ગણ્યા કરતા.

શિક્ષણખાતામાં હતા તે સમયમાં એમણે સંસારસુધારા વિષે પણ લેખો લખી તથા ભાષણો કરી સુરતમાં સારું કામ કર્યું હતું. સુરતમાં આ વખતે સુધારાનો ફુવારો છૂટયો હતો. આજમ દુર્ગાદાસ મહેતાજી ગલીએ ગલીએ સુધારા વિષે ભાષણો આપતા હતા. નંદશંકર એમને મદદ કરતા. નર્મદાશંકરનું તો આ સમયમાં સુધારામાં જ સર્વસ્વ સમાયું હતું. નવલરામ અને મલબારી પણ એ જ

પંથના. મહીપતરામ તો જહાલ સુધારક કહેવાય; તેમ મંછારામ ઘેલાભાઈ નરમ પક્ષના સુધારક ગણાય. આ સમયની કવિતાઓ, નાટકો, નિબંધો સર્વેનું સાધ્ય સુધારો હતું. એ કવિતાઓ અને નાટકો વાંચતાં આપણને આજે એમ લાગે કે નિબંધોને પદ્ય અને નાટકમય બનાવવું કેમ ગમ્યું હશે ? પણ એ સમયમાં વિચારશીલ માણસો સુધારામાં એટલા લીન થયા હતા કે એમને સુધારાનો વિષય જ્યાં અને જેવી રીતે–સ્થાને અસ્થાને–ચર્ચ્યો હોય તોયે સારો લાગતો.

આ જમાનાના સુધારકોની ખાસિયત કહીએ તો પહેલું તો 'બુદ્ધિવાદ'નું પ્રાબલ્ય બુદ્ધિથી જે સમજી શકાય તેટલું જ માનવું તે બુદ્ધિવાદ. બુદ્ધિએ જે સ્વીકાર્યું તેને સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ એ બીજું લક્ષણ. એમાં પછી કોઈ પણ જાતની અડચણોથી પાછા પડવું નહિ 'ઝંપલાવો—ઝુકાવો' એ જ એમનું સૂત્ર, 'સાહસ કરો' એ જ એમની શિક્ષા. જે કરવું તે આજે જ થઈ જવું જોઈએ, એ અધીરાઇ. આ સૂત્રો નંદશંકરને પણ માન્ય હોવાં છતાં તે નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ કરતાં વધારે ગંભીર પ્રકૃતિના હોવાથી એમનામાં પહેલા બેના જેવું ઉતાવળિયાપણું કે અવિચારીપણું દેખાતું નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં સર થિયોડોર હોપ સુરતના કલેકટર થઈ આવ્યા. આ ગૃહસ્થ ગુજરાતી ભાષાના હિતચિંતક હતા. એમણે એમની અમલદારી દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા સારો પ્રયાસ કર્યો. થોડા વર્ષ પહેલાં જે વાચનમાળા ગુજરાતી શાળાઓમાં ચાલતી તે

એમના નામથી જ ઓળખાતી. પણ એમણે એક ભૂલ કરી. એમના ઉપર નંદશંકરની તીવ્ર બુદ્ધિ, લોકદાઝ અને સ્પષ્ટ વક્તૃત્ત્વથી ઘણી સારી અસર થઈ. એમને એમ લાગ્યું કે શિક્ષણખાતામાં નંદશંકર પડી રહેશે તો એમનું બુદ્ધિ-કુસુમ જંગલમાં જ કરમાઈ જશે. તેથી એણે નંદશંકરને મુલકીખાતામાં દાખલ થવા નોતર્યા. 'ત્યાંથી થોડા સમયમાં કાર્યકારીપણું અને પ્રામાણિકપણું તને મહાન રાજ્યકારભારી બનાવશે' એમ આશા દેખાડી હોપ સાહેબે બતાવેલી આશા તો સફળ થઈ, પણ ગુજરાતે એક શિક્ષકને ખોયો.

મુલકીખાતામાં નંદશંકર પોતાની હોશિયારી દેખાડયા વિના રહ્યા નહિ. ઝપાટાબંધ એમનો દરજ્જો વધતોજ ગયો. છેવટે કચ્છના દિવાન થવાનું પણ એમને માન મળ્યું. સર્વ ઠેકાણે એ રાજમાન્ય અને લોકમાન્ય થયા. એમણે પોતાના નિષ્કપટ, પ્રામાણિક વર્તનથી અને લોકપ્રેમથી સિદ્ધ કર્યું કે પક્ષો પાડી રાજ્યકારભાર કરવાની જરૂર નથી, અને રાજ્યકારભારમાં છળ–કપટની પણ જરૂર નથી. વાનપ્રસ્થ થતાં સુધી એમણે રાજ્યકારભાર કર્યો. એ નોકરી દરમિયાન એમને રાવબહાદુરનો ખેતાબ મળ્યો.

'કરણઘેલો' એ નંદશંકરની ચિરંજીવ કૃતિ છે. જો કે નંદશંકરનો સાહિત્યને જાણવા જેવો ફાળો માત્ર આટલુંજ પુસ્તક છે, તોપણ એટલાથીયે એમણે ગુર્જર સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે. જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા શાળામાં શીખવાશે. ત્યાં સુધી કરણઘેલો વંચાશે. વળી કરણઘેલો એ ગુજરાતી ભાષાની પહેલી નવલકથા છે. આજની

નવલકથાઓની શૈલીમાં અને કરણઘેલાની શૈલીમાં ઘણો ફરક છે, એ ખરું; કરણઘેલાની ભાષામાં દોષો પણ છે, એમાં ઇંગ્રેજીની ચોખ્ખી અસર છે, સંવાદોની ન્યૂનતા અને નીરસતા પણ આવી જાય છે, પણ તોયે એ રસહીન થતી નથી. નંદશંકરની વર્ણનશક્તિ અદ્દભુત છે. જે વસ્તુનું એ વર્ણન કરે છે તે આપણી આંખ આગળ તરવા માંડે છે; પાટણમાં દશેરાની સવારી, અલ્લાઉદ્દીનની કાદીની ગાંડપણની સ્થિતિ, પાટણનું યુદ્ધ, બાગલાણની આગ—એ સર્વે વર્ણનો એકસરખાં રસપૂર્ણ છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે નરમ અને ઠાવકો વિનોદ પણ નજરે પડે છે. આ પુસ્તકમાં એવો વિનોદવાળો ભાગ કેટલોક ઓછો કરી નાંખ્યો છે, કેમકે એ રાખવા જતાં પુસ્તક બહુ મોટું થઈ જાય એમ હતું, અને વાત સમજવા એ ભાગની જરૂર નહોતી; પણ વિદ્યાર્થીએ મોટપણે એ પુસ્તક જરૂર વાંચવું.

વિદ્યાર્થીને કરણઘેલામાં એક રીતે બહુ નિરાશા લાગશે. દરેક વાર્તામાં વિદ્યાર્થીને ગમી જાય એવું એકાદ પાત્ર જોઈએ, કરણઘેલામાં એવું એક પણ પાત્ર નથી, કે જેના ચારિત્ર ઉપર વિદ્યાર્થી મોહી પડે. ગુણસુંદરીનું ચારિત્ર વિદ્યાર્થીને રુચે એવું છે, પણ તેની વાત તો શરૂ થાય છે ત્યાં જ પૂરી થાય છે. માધવની પહેલાં દયા આવે છે, પણ એ દેશદ્રોહી નીવડ્યો એટલે દયા કરતાં એના વિષેનો તિરસ્કાર વધી જાય છે. કરણઘેલાની પાછળથી દયા આવે છે, પણ એણે તો કર્યું તેવું પામ્યો, એટલે એ દયા આવવા છતાં એના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. રૂપસુંદરી, કૌળારાણી અને દેવળદેવીને તો ચારિત્ર્યવાન ગણે જ કોણ? અલાઉદ્દીન ખીલજી, મલેક કાફુર

એ તો આપણા ગુજરાતના દુશ્મન; એમને માટે આદર કેવો ? શંકરદેવ, ભીમદેવ ઠીક છે, પણ એ કાંઇ મુખ્ય પાત્રો નથી.

કરણઘેલો પહેલી વાર સરકારી ખર્ચે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં છપાયો હતો. એ લખવાની પ્રેરણા શિક્ષણ ખાતાના એક અધિકારી મી. રસલ તરફથી નંદશંકરને થઈ હતી. ઇંગ્રેજોનો પગ હિંદુસ્તાનમાં કાયમ થયો ત્યારે ઈંગ્રેજ અધિકારીઓને હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ શીખવાની બહુ જરૂર હતી. તેને માટે યોગ્ય પુસ્તકો નહોતાં; માટે જુદી જુદી ભાષામાં સરકાર પુસ્તકો લખાવતી. હિંદી અને ઉર્દુમાં આ રીતે 'તોતા કહાણી' જેવાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં. ગુજરાતીમાં નીકળ્યું તે આ પુસ્તક. આ પુસ્તક આગળ 'તોતા કહાણી' જેવાં પુસ્તકોની તો કાંઇ કિંમત જ નથી.

નંદશંકર પંચાવન વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયા અને પોતાનો નિવૃત્તિકાળ સુરતમાં ગાળ્યો. ત્યાર પછી એ લગભગ પંદર વર્ષ રહ્યા. પણ એમની આંખની નિર્બળતાને લીધે કાંઈ સાહિત્યસેવા કરી શકયા નહિ. સંવત ૧૯૬૧ના અરસામાં તેમનો દેહ પડયો.

નંદશંકર સ્વભાવે એક શિક્ષક થવાને પૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતા. લપ્પન છપ્પન કોઈ જાતની મળે નહિ; સાદાઇ અતિશય; નિરભિમાનતા બાળક જેવી; કોઇ જાતનો દંભ કે ડોળ નહિ; બાળકો પર પ્રેમ પુષ્કળ; શીખવવાનો રસ; પોતાનું કામ પોતે જ કરી લેવાનો આગ્રહ અને કામનું આળસ નહિ. ઠાવકી મશ્કરીથી એમનો સહવાસ આનંદદાયક થતો. આ ગુણોથી તે પોતાના સમયને શોભાવી ગયા.

સંક્ષેપકાર

ઐતિહાસિક ટીપ

કરણઘેલાને લગતી વાત જે રીતે આ પુસ્તકમાં આપી છે, તેમાં ઐતિહાસિક હકીકત કેટલી છે તે વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી જોઇએ.

કરણ આશરે ઇ. સ. ૧૨૯૬ માં પાટણની ગાદીએ બેઠો. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી પણ તેજ વરસે પોતાના કાકાને મારી દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. કરણ અતિશય વિલાસી હતો અને એશઆરામમાં પડી ગયો હતો એમ જણાય છે, પણ રૂપસુંદરીના હરણને લગતી અને માધવના દેશદ્રોહને લગતી હકીકતમાં કેટલું સત્ય છે તે જણાયું નથી. પણ એ વાત નંદશંકરની જ જોડી કાઢેલી નથી. એ વાતને દંતકથાનો આધાર છે. અલ્લાઉદ્દીને ૧૨૯૭ માં ગુજરાત જીતવા અલફખાંને મોકલ્યો. કરણ એની સામે જરાયે થયો હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે. ઘણું કરીને એ દેવળદેવીની સાથે છૂટે હાથે નાઠો. કૌળા (ઉર્ફે કમળા) રાણી મુસલમાનોના હાથમાં ગઈ અને અલ્લાઉદ્દીનની બેગમ થઇ એ વાત સાચી છે. કનકદેવી નામની કરણને દીકરી હતી કે કેમ એ શંકા છે. કૌળાદેવી ઉપરાંત કરણને બીજી બે રાણીઓ હતી, અને તેમના વીરસિંહ અને સારંગદેવ નામે બે છોકરા હતા. સરધાર અને ભીલડીના વાઘેલા એ એના વંશજો છે એમ કહેવાય છે.

બાગલાણના ઘેરાની અને દેવળદેવીના હરણની વાતને કથાનો આધાર છે. દેવળદેવી ખીજરખાં જોડે પરણી એ વાત પણ સાચી છે. પણ કરણ કેવી રીતે અને ક્યારે મૂઓ એ જણાયું નથી. શંકરદેવના પક્ષમાં યુદ્ધ કરતાં તે માર્યો ગયો એ વાત કાલ્પનિક છે.

ગુજરાતમાંથી મુસલમાનોએ દિલ્હી મોકલેલી લૂંટમાં ખંભાતનો એક દેખાવડો છોકરો હતો. તેજ પાદશાહનો માનીતો પણ બેવફા મલેક કાફુર. અલ્લાઉદ્દીનનું મરણ (ઇ. સ. ૧૩૧૬ માં) એને જ હાથે થયું એમ મનાય છે.

સંક્ષેપકાર

સંક્ષિપ્ત કરણઘેલો

પ્રકરણ ૧ લું

દશેરાની સવારી

૧. એક ભાટના કવિત ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાત એટલે ગુજ્જર દેશમાં સંવત ૮૦૨ એટલે ઈસ્વી સન ૭૪૬ના વર્ષમાં એક શહેર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મહા વદ સાતમને શનિવારે પાછલા પહોરના ત્રણ વાગતે વનરાજનો હુકમ જાહેર થયો. જ્યોતિષવિદ્યામાં ઘણા પ્રવીણ એવા જૈનમાર્ગના જોશીઓને બોલાવીને પ્રશ્ન કીધો, તે વખતે તેઓએ એ શહેરના જન્માક્ષર તપાસીને પ્રગટ કીધું કે ઈસ્વી સન ૧૨૯૭માં તે નગરનો નાશ થશે. આ નવા શહેરનું નામ અણહિલપુર પાટણ પાડ્યું. હમણાં તે પાટણ અથવા કડીપાટણ એ નામથી ઓળખાય છે. પાટણ શહેરને હમણાં જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યાં આગળ પૂર્વે એક મોટું તથા આબાદ શહેર હતું, એવી ઘણી જ થોડી નિશાનીઓ માલૂમ પડે છે. શહેરના કોટની આસપાસ ઊંડું ખોદતાં કોતરેલા આરસના પથ્થર નીકળે છે. વળી ત્યાંના રજપૂત રાજાઓએ વાવ કૂવા, તળાવ,

દહેરાં વગેરે બાંધેલાં, તેઓમાંનાં થોડાંએક બચેલાં છે, તેઓ ભાંગીતૂટી અવસ્થામાં હમણાં નજરે પડે છે; તોપણ એ તો નિશ્ચય કે એ શહેર આજથી ૭૦૦ વર્ષ ઉપર એક મોટા રાજાની રાજધાની હતું.

૨. આ શહેરમાં ઈસ્વી સન ૧૨૯૬ અથવા સંવત ૧૩૫૨ના આશ્વિન શુદ ૧૦ એટલે દશેરાની સવારે રાજાના દરબાર આગળ ભારે ગડબડ થઈ રહી હતી. ઘોડાવાળાઓ (રાવતો) દશેરાની સવારીને માટે ઘોડાને સાફ કરવામાં તથા તેને શણગારવામાં, મહાવતો હાથીને તે પ્રમાણે કરવામાં, તેમ જ રાજાના બીજા નોકરો રથ તૈયાર કરવામાં કામે વળગી ગયા હતા. ખવાસ, ગોલા, રાજાના ભાંડ, મલ્લ વગેરે લોકો પોતાનાં વાહનને માટે મોટી ફિકરમાં દેખાતા હતા. તે દહાડાને વાસ્તે સારાં લૂગડાં તૈયાર કરાવવાને વાસ્તે દરજીને ત્યાં દોડાદોડ થઈ રહી હતી. શહેરના સઘળા દરજી, ધોબી તથા મોચી તે દહાડાની આગલી રાત્રે જરા પણ સૂતા ન હતા; તેમની સાથે તેમના કેટલાએક અધીરા ગ્રાહકો પણ જાગરણ કરવા લાગ્યા હતા; તેટલું છતાં પણ સવારે તેઓની દુકાને એટલી તો ભીડ થઈ રહી હતી કે કોઇ છૂંદાઈ ન ગયું એ આશ્ચર્યકારક હતું. શહેરમાં ચોમાસાના વરસાદનું પાણી બહાર જવાને મોરીઓ છૂટી મૂકી હતી તે સઘળી લોકોએ તે સવારે બંધ કરી દીધી હતી, તેથી તે રસ્તો આરસી જેવો સાફ થઈ ગયો હતો. તે ઉપર પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઈને હાથ વડે તથા લાકડાનાં બીબાં વડે રમણીય સાથિયા પૂરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પૂરાય છે તે બાબે માંહો-

માંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. શહેરમાં સઘળે ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, અને પૂર આનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લૂગડાં, ઘરેણાં પહેરીને મહાલતી હતી, અને વખતેવખતે તેઓના હૈયામાંથી હર્ષ ઊભરાઈજતો હોય એમ તેઓનાં ગીત ગાવાથી જણાઈ આવતું હતું. સઘળી નિશાળોમાં છુટ્ટી હતી તેથી છોકરાંઓનાં મોં આનંદથી ભરપૂર હતાં, અને આણીગમ તેણીગમ દોડીને, કૂદીને અને એવું બીજું નાના પ્રકારનું તોફાન કરીને તેઓ હર્ષને બહાર જવાનો રસ્તો આપતાં હતાં. જે ચૌટામાંથી સવારી જવાની હતી તે ચૌટામાંના દુકાનદારો સવારી જોવા આવનાર લોકો તેઓની દુકાનના ઓટલા ઉપર બેસવાનું ભાડું આપશે એ ઉમેદથી ઘણા ખુશીમાં હતા. મીઠાઈવાળા, માળી, રમકડાંવાળા, ખાવાનું વેચવાવાળા અને બીજા કેટલાકોને તે દહાડે સારો વકરો થવાનો તેથી તેઓ પણ ઘણા જોશભેર ચાલતા હતા. છેલ્લે જેઓ નવ દહાડા ફળાહાર અને અપવાસ કરીને રહેલા હતા, અને જેઓ તે સવારે ચીમળાયેલા તથા ભૂખ્યા વરુના જેવા બેઠા હતા તેઓ પણ આજે પારણાનું મિષ્ટાન્ન મળશે એ જ વિચારથી ઘણા આનંદભેર દેખાતા હતા.

૩. તે દિવસે સૂર્યોદયની તૈયારી થતાં જ રાજમહેલમાં ચોઘડિયાં વાગ્યાં, નોબત ગડગડવા લાગી તથા શંખનાદ થયો એટલે કરણ રાજાએ શય્યામાંથી ઊઠી પોતાના વહાલા ઘોડાને બહાર કઢાવી થોડાએક ફેરવ્યો. પછી દાતણ કરી સ્નાન કીધું અને પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની પૂજા ઘણાએક બ્રાહ્મણોની સમક્ષ કીધી. પછી બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ભણ્યા તેમને રાજાએ ધારા પ્રમાણે દક્ષિણા આપી.

બહાર જે હજારો ગરીબ ભૂખે મરતા ભિખારીઓ એકઠા થયા હતા તેઓને અનાજ આપવાનો હુકમ કીધો. એ કામ થઈ રહ્યા પછી લૂગડાં, ઘરેણાં પહેરીને પોતે દરબારમાં જવા નીકળ્યો.

૪. જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરાયો હતો તે ઘણો જ લાંબો, પહોળો તથા શોભાયમાન હતો. તેમાં સ્ફાટિકના કીર્તિસ્તંભો હતા. ભોંય ઉપર મોટી ગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના ઉપર સફેદ ચાદર બિછાવેલી હતી. બાજૂઓ ઉપર તકિયા મૂકેલા હતા અને જે બાજૂ તરફ રાજગાદી હતી તે તરફ રાજાના કામદારોને માટે તેઓના જુદા જુદા હોદ્દા પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછી ઊંચાઈની બેઠકો બનાવેલી હતી. રાજાની ગાદી સઘળાથી ઊંચી હતી; તે કિનખાબની બનાવેલી હતી, તથા તે ઉપરની ચાદર બંગાળાની ઊંચામાં ઊંચી તથા મોંઘામાં મોંઘી મલમલની હતી; તકિયો પણ તેવો જ બનાવેલો હતો; પાસેની ગાદી યુવરાજ અથવા પાટવી કુંવરની હતી, પણ કરણ રાજાને કુંવર ન હતો તેથી તે ગાદી ખાલી પડેલી હતી. તેની પાસેની ગાદી ઉપર માધવ પ્રધાન બિરાજેલો હતો. તેણે આ વખતે મંદીલની પાઘડી તથા કિનખાબનો ડગલો પહેરેલો હતો, અને સોનું, મોતી, હીરા તથા બીજાં જવાહિરનાં ઘરેણાંની તેના શરીર ઉપર કાંઈ ખોટ ન હતી. તેની પાસે મુકુટધારી ઠાકોરો તથા મંડળેશ્વરો એટલે પરગણાના માલિકો બેઠેલા હતા. એક બે માંડળિક રાજાઓ પણ હતા. બીજી તરફ ઉદેપુર ને જોધપુર વગેરે બીજાં રાજ્યસંસ્થાનોમાંથી આવેલા સંધિવિગ્રહિકો; જેઓનું કામ

લડાઈ તથા સલાહ કરવાનું હતું, અને જે દરબારમાં તેઓ રહેતા હોય તેનાં કામકાજની ખબર પોતાના રાજાને કરવાનું હતું, તેઓ તથા સ્થાનપુરુષો, જેઓ પારકા રાજ્યમાં જઈ ત્યાંના રાજ્યની નોકરીમાં રહેતા અને ત્યાંની ખબરઅંતર પોતાના રાજાને કરતા, તેઓ પણ હતા. વળી ત્યાં સામંત એટલે લશ્કરી અમલદારો પણ બેઠેલા હતા; તેઓનો દરજ્જો તેઓના હાથ નીચે જેટલા માણસ હોય તે પ્રમાણે ગણાતો હતો. તેઓમાં મુખ્ય છત્રપતિ તથા નોબતવાળા એટલે જેઓના ઉપર છત્ર ધરી શકાય તથા જેઓની આગળ નોબત વાગી શકે તેઓ હતા. એક તરફ તલવાર, કટાર, બરછી, ઢાલ વગેરે શસ્ત્રવાળા સિપાઈઓ હતા; અને એ સઘળાઓની સામેની બાજૂએ ભાટ, ચારણો, ચિતારા, ઘોડા ઉપર બેસતાં શીખવનારા, નાચતાં શીખવનારા, ભાંડ, જાદૂગરો ઇત્યાદિ બેઠેલા હતા. એ પ્રમાણે તે દિવસે દરબાર ભરાયો હતો. એટલામાં સોનાની છડીવાળા ચોબદારો આગળ ચાલી "રાજાધિરાજ, ખમા ખમાજી અન્નદાતા" એવી નેકી પોકારતા સંભળાવા લાગ્યા. તે શબ્દ સાંભળી દરબારના લોકોને માલૂમ પડ્યું કે રાજા પધારે છે. રાજા દરબારમાં આવતાં જ તમામ દરબારી લોકોએ ઊભા થઈ જુદી જુદી રીતે તેને માન આપ્યું. ચોબદારો વધારે બૂમ પાડવા લાગ્યા, અને આખા દરબારમાં ગણગણાટ શબ્દ થઈ રહ્યો. રાજાજી ગાદીએ બેઠા. ચોબદાર બીજા લોકોને 'અંદર આવવા ન દેવાને દરવાજા આગળ ઊભા રહ્યા, અને દરબારી લોકો પોતપોતાને ઠેકાણે બેઠા.

૫. કરણ રાજાની ભરજુવાની હતી. તેની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી; તેનું શરીર પરમેશ્વરની કૃપાથી, નાનપણથી અંગકસરત કીધાથી પાતળું તથા જોરાવર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘઉંવર્ણો હતો. તે શરીરે લાંબો હતો. તેનું મોં લંબગોળ હતું. તેનું નાક સીધું તથા લાંબું હતું. તેના હોઠ નાના તથા બિડાયેલા હતા, જેથી જણાતું કે તે ઘણો આગ્રહી, એટલે જે કામ મનમાં ધારે તે કર્યા વિના રહે નહિ, એવા સ્વભાવનો હતો. એ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખત ઉતાવળથી તથા વગરવિચારે કામ કરતો, તેથી જ તેનું ઉપનામ ઘેલો પડયું હતું. તેની આંખ જરા લાંબી હતી, અને હમેશાં રતાશ પડતી રહેતી તેથી તેનું રૂપ કાંઈક વિકરાળ દેખાતું, અને તે જોઇને દુષ્ટ લોકો થથરી જતા. તેનામાં ક્ષત્રિયનું ખરેખરું લોહી હતું, અને તેની હિમ્મતનાં સઘળે ઠેકાણે વખાણ થતાં. તેનો ઉતાવળો તથા ઉન્મત્ત સ્વભાવ એ તેની મુખ્ય ખોડ હતી. તેનું કપાળ વિશાળ હતું અને તેની ભમર જાડી તથા એકબીજાની પાસે પાસે આવી ગયેલી હતી તેથી તેનામાં દૃઢતાનો ગુણ કોઇ પણ જોનારને લાગતો. આ વખતે તેણે પોષાક ઘણો કીમતી પહેર્યો હતો. માથા પર મંદીલની પાઘડી પહેરી હતી, તે ઉપર હીરા તથા મોતીનો શિરપેચ બાંધેલો હતો. અંગરખું જરીનું હતું, અને એક કાશીની બનાવટનું શેલું કમરે વીંટાળેલું હતું, જેમાં સોનાના મિયાનની તથા હીરે જડેલી મૂઠવાળી તલવાર તથા હીરામોતીએ જડેલું ખંજર ખોસેલું હતું. તેની ડોકમાં મોતીની માળાઓ તથા હીરાના કંઠા હતા. તેણે કિનખાબની સુરવાલ પહેરેલી હતી, અને એક પગે સોનાનો તોડો હતો. જોડા

મખમલના હતા તથા તે ઉપર સોનાની ટીકડી ચોડેલી હતી. તેને માથે મોરપીંછ હતાં, તથા આસપાસ બે ખિદમતગારો ચંમર કરતા હતા. એવી શોભાથી કરણ રાજા ગાદીએ બિરાજેલો હતો.

૬. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરણ રાજાની નજીકમાં તેનો પ્રધાન માધવ બેઠેલો હતો. માધવ–કોઈ ગરીબ માણસનો છોકરો–વડનગર શહેરમાં જન્મ્યો હતો, અને તેની ઉંમર સોળ વરસની થઇ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો. પહેલાં તો તે લશ્કરના સિપાઇઓના પગાર વહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો. ત્યાં ચાલાકી, હોશિયારી તથા ઇમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમેધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઈ પડ્યો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી તેમાં માધવની હોશિયારી તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દિવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો અને કરણ રાજાએ ગાદી ઉપર નિર્ભય થતાં જ માધવને મુખ્ય પ્રધાનપદ આપ્યું. દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાનની પદવી ઘણી ભારે તથા જોખમભરેલી હોય છે. રાજા તથા રૈયત બન્નેને એકીવખતે ખુશ કરવાનું કામ હમેશાં મુશ્કેલ થઇ પડે છે. માધવ તે સઘળું સમજતો હતો. તેને લોકોમાં વહાલા થવાની તથા પોતાનું નામ લોકોને વાસ્તે સારાં તથા ઉપયોગી કામો કરી અમર કરી લેવાની ઘણી હોંશ હતી. તોપણ રાજાની મહેરબાની તે જ તેના અધિકારનો પાયો છે, એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી ગમે તે પ્રકારે રાજાને રાજી રાખવાનો તેણે

દઢ નિશ્ચય કીધો હતો. આગલા રાજાઓમાંના કેટલાએકના પ્રધાન વાણિયા હતા તેથી તે લોકો માનતા હતા કે માધવને પ્રધાનપદ મળ્યાથી તેમનો હક ખોટો થયો; માટે હરેક પ્રસંગે રાજાની આગળ માધવની તેઓ ચાડી કરતા હતા. તેની સામે માધવને ઘણી યુક્તિઓ કરવી પડતી હતી. એ બધું કરવાની સાથે પોતાને વાસ્તે દ્રવ્ય એકઠું કરવા તરફ પણ તેની ઘણી નજર હતી; કેમકે તેનું પ્રધાનપણું કાયમ રહેશે એવો એક ક્ષણવાર પણ તેને પક્કો ભરોંસો ન હતો હવે પૈસા તો મેળવવા અને સાધન તો થોડાં તેથી તે ઘણીવાર મોટા વિચારમાં પડતો હતો. રાજ્યની મર્યાદા ઉત્તર તરફ અચળગઢ તથા ચંદ્રાવતી, પશ્ચિમ તરફ મોઢેરા તથા ઝીંઝુવાડા, પૂર્વ તરફ ચાંપાનેર તથા ડભોઇ અને દક્ષિણ તરફ છેક કોંકણ સુધી હતી. પણ ભોળા ભીમદેવના મરણ પછી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. અચળગઢના પરમાર રાજાઓ ખંડણી બરાબર આપતા ન હતા. બીજા ખંડિયા રાજાઓ પણ નામની તાબેદારીમાં હતા. તેથી જો કરણ રાજા શૂરો નીકળે અને રાજધાનીનું સુખ મૂકી તલવાર બાંધી આગળ પડે તો જ રાજ્યની આગલી કીર્તિ પાછી આવે. પણ તેમ થવાનો ઘણો સંભવ ન હતો. જો કરણ જય કરી આવે, જો કેટલાએક નાના રાજાઓ પોતાની ખંડણી આપવી જારી કરે અને તેથી રાજ્યની આમદાનીમાં વધારો થાય તો જ બ્રાહ્મણોને રાજી કરાય, તો જ ખેડૂતોને છૂટ આપવામાં આવે તથા રાજ્યમાં આવતાજતા માલ ઉપરના દાણનો ઘટાડો થઈ શકે. જો એ પ્રમાણે ન થાય, અને નહિ થશે

એવી તેની ખાતરી હતી, તો રૈયતને ખુશ કરવી એ અશક્ય;
માટે રાજાને રીઝવી જેમ બને તેમ પૈસા પોતાના ખજાનામ
ભરવા એ જ રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો. પણ તેમ કરવામાં જોખમ
ઘણું હતું. પ્રધાનપણું કરવું અને ગોખરુની શય્યા ઉપર
સૂવું એ બરોબર હતું. જ્યારે સઘળા નાખુશ રહે અને રાજ
કાનનો કાચો, ત્યારે ગમે તેટલી ઊંચી પદવીનો શો ભરોંસો !
વળી એવી રીતે વર્તી પોતે એકલાનું પેટ ભરી મોતે કે
કમોતે મરવું એ વાત તેને જરા પણ ગમતી ન હતી. તેને
કાંઈ છોકરાં ન હતાં, અને હવે પછી કદાપિ થાય પણ
નહિ એવી બીક હતી. એ વાતથી તેના મનને નિરંતર
શોક ઉત્પન્ન થતો હતો. કાળુંધોળું કરી પૈસા મેળવવા તે
કોને વાસ્તે ? પાછળ કોઈ ભોગવનાર ન મળે. પિત્રાઈઓ
તેની દોલતને માટે લડી મરે, અને તેનો જરા પણ ઉપકાર
માને નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઊલટા તેની નિંદા કરવામાં
શામેલ થાય, એવા વિચારથી તેના હૈયામાં જાણે જખમ
વાગતા હોય તેવું દુઃખ થતું. વળી હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે
જેને પુત્રપરિવાર નહિ તેના જીવતરને ધિક્કાર ! તેની
પાછળ પોક મૂકનાર, આગ મૂકનાર તથા મૃત્યુસંસ્કાર
કરનાર કોઈ નહિ તેથી તેની મૂઆ પછી શી ગતિ થશે
એ વિષે પણ તેને ઘણો ભય રહેતો હતો. પોતાનું નામ
અમર રાખવાને માણસોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે અને
એ નામ પોતાના વંશથી અથવા લોકોપયોગી કામથી કાયમ
રહે છે. માધવને પોતાના વંશ તરફથી કાંઈ આશા ન
હતી, તેમ લોકોપયોગી કામો કરવાનો હજુ સુધી પ્રસંગ
પણ મળ્યો ન હતો. તેથી અગર જો તે રાજ્યમાં સૌથી

શ્રેષ્ઠ હતો, અગર જો રાજા તેને પૂછ્યા સિવાય પાણી પણ પીતો ન હતો, અગર જો તેની ડોકી ધૂણવાથી હજારોનાં નસીબ ખૂલતાં અને હજારો પાયમાલ થઇ જતા અને અગર જો તેના ઉપર લક્ષ્મીની પણ કૃપા હતી તોપણ જ્યારે ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતો ત્યારે તેની અવસ્થા એવી થતી કે કોઈ ગામડિયો પણ તેની અદેખાઈ ન કરે.

૭. માધવની આટલી ઓળખાણ કરાવ્યા બાદ હવે આપણે દરબાર તરફ પાછા વળીએ.

૮. દરબાર ભરાતાં જ ત્યાં બેઠેલા બ્રાહ્મણો આશીવાદના મંત્રો ભણવા લાગ્યા, ત્યારબાદ ભાટોએ કવિતાઓ ગાઈ સભાનું મનરંજન કીધું. તે બેઠા પછી પંડિતોએ વ્યાકરણનો થોડો વિવાદ ચલાવ્યો. પછી ચિતારાઓએ સુંદર ચિત્રો રજૂ કરી પોતાની કળા બતાવી.

૯. આ સઘળું કામ થઈ રહ્યું ત્યારે સવારના દસ વાગ્યાનો વખત થયો હતો. રાજાનો જઠરાગ્નિ કાંઈ મંદ ન હોતો તેથી દરબારમાંથી તે ઊઠ્યો. ચોબદારોએ ધારા પ્રમાણે નેકી પોકારી. કામદાર લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. રાજાએ ભોજનશાળામાં જઇ રૂપાના પાટલા ઉપર બેસીને સોનાની થાળીમાં યથાસ્થિત ભોજન કીધું. ત્યાર પછી પાન-સોપારી, તેજાના વગેરે ખાધાં અને સૂવાના ઓરડામાં જઈ પલંગ ઉપર બેઠો. દરરોજ જમ્યા પછી ધર્મ, નીતિ તથા રાજ્ય સંબંધી જે વાતો શાસ્ત્રોમાં લખેલી હોય તે બ્રાહ્મણોને મોઢે સાંભળવાની રાજાને ટેવ હતી, તે પ્રમાણે થોડીઘણી વાતો સાંભળી રાજા નિદ્રાને વશ થયો.

૧૦ જ્યારે રાજા નિદ્રાદેવીને વશ થઈ આ લોક તથા પરલોકને વીસરી જઇ મૃત્યુથી ઊતરતી અવસ્થામાં પડેલો હતો તે વખતે કિલ્લા આગળ તથા શહેરમાં ભારે ગડબડાટ થઈ રહ્યો હતો. લોકો ઘણા ઉમંગથી સારાંસારાં લૂગડાં પહેરી, નવી રંગેલી પાઘડીમાં જુવારા ખોસી તથા નવા જોડા પહેરી કેટલાએક એકલા તથા કેટલાએક નાનાં-નાનાં છોકરાંને સાથે તેડી સવારી જવાના રસ્તા ઉપર કોઈ ઓટલા અથવા દુકાન ઉપર બેસતા હતા. કેટલાએક રજપૂત તથા બીજા લશ્કરી લોકો હથિયાર કમરે બાંધીને ઘણા ડોળથી ફરતા હતા. ભીલ, કાઠી, કોળી વગેરે જંગલી લોકો તરત ખસી જઈને રસ્તો આપતા. ઢેડા તથા તેથી હલકી જાતિના લોકો "ખસો બાપજી" એ પ્રમાણે બૂમો પાડી ધીમે ધીમે રસ્તો કરી જતા અને લોકોને તેઓને વાસ્તે ખસવું પડતું તે વખતે તેઓને ગાળ દીધા વિના રહેતા નહિ. ઘણી વાર કોઈ ઘોડો અથવા હાથી ભડકતો ત્યારે લોકોમાં દોડાદોડી થતી, અને છોકરાં ચીસાચીસ પાડતાં. મોટા કામદારોનાં બૈરાં સુખાસનમાં બેસી તેમના ધણીનાં સગાં, મિત્ર અથવા ઓળખીતાનાં ઘર હોય ત્યાં જતાં. ગરીબ તથા વચલા વાંધાનાં લોકોની બાયડીઓ ખુલ્લી રીતે ચાલતી જતી, પણ તેઓને રસ્તામાં કોઈ ઉપદ્રવ કરશે એવી દહેશત ન હતી. ઓટલા તથા બારીઓ લોકોથી ભરાઈ ગયાં હતાં. બાકીના લોકો કેટલાએક છાપરા ઉપર અને કેટલાક ઝાડો ઉપર ચડીને બેઠા હતા, અને ઘણાએક રસ્તાની બાજૂએ બે હાર કરી ઊભા રહ્યા હતા. દુકાનદારોએ દુકાન ધોળાવી રંગાવી, તે ઉપર તોરણ બાંધી સઘળો માલ

બહાર કાઢેલો હતો. તેમ જ રહેવાનાં ઘરો પણ ઘણુંએક રંગાવેલાં તથા ઘણું કરીને સઘળાં ધોળાવેલાં હતાં. એ પ્રમાણે શહેરમાં સવારી જોવાની તૈયારીમાં લોકો બેઠા તથા ઊભા હતા. કિલ્લા આગળ કાઠિયાવાડી, સિંધી, કચ્છી તથા કાબુલી શણગારેલા અને ઘણા ઉમદા જીનવાળા કેટલાએક ઘોડા ખોંખારતા, કેટલાએક નાચતા, કેટલાએક ભોંય ઉપર પગ ઠોકતા તથા કેટલાએક કાવો ફર્યા કરતા હતા. હાથીઓથી ઊભા ન રહેવાતું હોય તેમ એક જગાએથી બીજી જગાએ જતા, કેટલાએક તેના બળથી અતિ મસ્ત થઇને ડોલતા તથા કેટલાએક સૂંઢ હલાવી ઊંચી કરી આસપાસના લોકોને નસાડતા હતા. સુખાસન એક કોરે મૂકીને ભોઈ લોકો આણીગમ પેલીગમ મોજ કરતા ફરતા હતા. સવાર તથા પાયદળ સિપાઈ સઘળા હથિયારબંધ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. રાજા કરણે સવારે જે લૂગડાં પહેર્યાં હતાં, તેનાં તે જ હમણાં પણ તેના શરીર ઉપર હતાં, વિશેષ એટલું જ કે બહાર કોઈની નજર ન લાગે માટે હાથે કેટલાંએક માદળિયાં બાંધેલાં હતાં. રાજાનો હાથી ઘણો જ પુષ્ટ તથા બીજા સૌ કરતાં ઊંચાઈમાં વધારે હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝૂલ નાંખી હતી. તેના પગમાં સોનાનાં કડાં ઘાલેલાં હતાં. તેના કુંભસ્થળ ઉપર મોતીની માળાઓ બાંધેલી હતી. હાથી ઉપરનો મેઘાડંબર તમામ રૂપાનો સોને રસેલો હતો તથા તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે રત્નો જડેલાં હતાં રાજાની પાછળ માધવ પ્રધાનજી ચમર લઈને બેઠેલા હતા. સવારીની આગળ નોબત તથા ડંકા વગાડનારા ઊંટ અથવા હાથી ઉપર બેઠેલા હતા. નોબતની આસપાસની ઝૂલ કિનારીદાર

લૂગડાની હતી અને તેના વગાડનાર પણ બાંકા બનીને બેઠેલા હતા. તે પછી સવાર તથા સિપાઈઓ આવ્યા. પછી શહેરનાં મુખ્ય માણસો તથા દરબારના કામદાર લોકો ઘોડા, રથ વગેરે વાહન પર બેસીને ચાલ્યા. વચમાં વચમાં મલ્લ, ભાંડ વગેરે હલકા લોકો પણ મોટો ઠાઠમાઠ કરી ચાલતા હતા. છેલ્લે હાથી ઉપર રાજા આવ્યો. સવારીમાં ઘણીએક તરેહનાં વાજીંત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેમાં રણશીંગડાં, ભૂંગળ, શરણાઈ વગેરેનો અવાજ બહાર નીકળી આવતો હતો. રાજા સઘળા લોકોને આખે રસ્તે માથું નમાવતો જતો હતો, અને લોકો તેને જોઈને નીચા વળી નમતા તથા હરખના પોકાર કરતા હતા. કેટલાએક લોકો જેઓ ઊંચી બારીઓમાં બેઠેલા હતા તેઓ રાજા ઉપર ફૂલના હાર, દડા તથા છૂટાં ફૂલની વૃષ્ટિ વરસાવતા હતા. ઘણા લોકો રસ્તામાં ફૂલ વેરતા હતા અને કેટલાએક શ્રીમંત લોકો સોનારૂપાનાં ફૂલ રાજાના માથા ઉપર વધાવતા હતા. તે વખતે લોકોની રાજા ઉપરની પ્રીતિ એટલી ઊભરાઈ જતી હતી કે જો બની શકે તો તેઓ પોતાનામાંથી થોડું થોડું આવરદા રાજાને આપવાને તૈયાર થાય.

૧૧. સવારી શહેર બહાર કેટલેએક દૂર જઈ એક શમીના ઝાડ આગળ અટકી. ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણો શમી-પૂજન કરાવવાને તથા દક્ષિણા વહેંચાય તે લેવાને એકઠા થયા હતા. રાજા હાથી ઉપરથી ઊતરીને શમીવૃક્ષ આગળ જઈ ઊભો રહ્યો; તે વખતે રાજગોરે આવી સરપાવ માગ્યો, "રાજાધિરાજ ! કાંઈ આપો તો પૂજનના કામનો આરંભ થાય." તે જ ક્ષણે નાણાંની એક થેલી ગોરને મળી. બીજા બ્રાહ્મણો

પણ પોતપોતાના યજમાન પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા, "મહારાજ! આજે રામચંદ્રજીએ દુષ્ટ રાવણ ઉપર ચડાઈ કરી, અને આજે પાંડુપુત્ર વૈરાટ નગરમાં પેઠા. આજે અર્જુન તથા તેના ભાઈઓએ શમીપૂજન કીધું અને પોતાનાં શસ્ત્રને તે વૃક્ષ ઉપર લટકાવ્યાં; માટે આજ એ શમી એટલે અપરાજિત દેવીનું પૂજન કરવાનો ઘણો ધર્મ છે." પછી તેઓએ પહેલાં તો તે ઝાડને પંચામૃતનું સ્નાન કરાવ્યું; તેના ઉપર પાણી છાંટયું અને ચંદન પુષ્પ ચઢાવ્યાં; અપરાજિત દેવી આગળ દીવો કીધો; ઝાડ ઉપર ચાંલ્લા કરી હાર ચડાવ્યા; ગુલાલ અબીલ નાંખ્યાં; નૈવેદ્ય મૂકયું અને રાજા પાસે પ્રદક્ષિણા કરાવી. પછી તેઓએ વારાફરતી દશ દિગ્પાળની પૂજા કીધી. પછી રાજાએ તથા બીજા લોકોએ બળેવને દહાડે બાંધેલી રક્ષા તોડી ઝાડ ઉપર ફેંકી દીધી. તે થયા પછી શમીના મૂળ આગળથી થોડુંથોડું મટોડું તથા તેનાં પાંતરાં, સોપારી તથા જુઆરા બ્રાહ્મણોએ સઘળાને આપ્યાં, અને કહ્યું કે આ સઘળાને એકઠા માદળિયામાં ઘાલી જ્યારે પ્રવાસ કરવા જાઓ ત્યારે રાખજો. હવે પૂજન પૂરું થયું એટલે રાજા તરફથી દક્ષિણા થઈ અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ પણ પોતપોતાની શક્તિ તથા બાપદાદાના સંપ્રદાય પ્રમાણે દક્ષિણા આપી, અને અગર જો કે એ દક્ષિણા હમેશાંનાં કરતાં કાંઈ થોડી ન હતી, તો પણ ધારા પ્રમાણે સઘળા બ્રાહ્મણો કાળનો વાંક કાઢી સારી પેઠે બબડયા. પોતાનાં છોકરાંની આગળ કેવી અવસ્થા થશે તે વિષે ઘણી ફિકર કરવા લાગ્યા અને છેલ્લે ભાગે વહેંચવામાં બોલચાલ ઉપરથી ગાળાગાળી અને ગાળાગાળી

ઉપરથી મારામારી ઉપર આવી ગયા, અને જો કેટલાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો ત્યાં કજિયો પતાવવામાં ન હોત તો થોડું લોહી પણ તે દિવસે અપરાજિત દેવીને અર્પણ થાત.

૧૨. એ બ્રાહ્મણોને લડતા તથા શોરબકોર કરતા રહેવા દઈને રાજાની સવારી સાથે આપણે પણ પાછા વળીએ. સવારી થોડી આગળ ચાલ્યા પછી રાજાએ પાછા ઊતરીને ગઢેચી માતા એટલે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીનું પૂજન કરી ત્યાંના બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી. ત્યાંથી સવારી ચાલી તે ઠેઠ કિલ્લા સુધી આવી પહોંચી ત્યાં સુધી અટકી નહિ. કિલ્લા આગળ એક મોટું ચોગાન હતું ત્યાં લાખો લોકો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં સવારો, પાયદળ, ઘોડા, હાથી અને છેવટે રાજાનો હાથી એ સઘળા ઊભા રહ્યા. પછી એક ઠેકાણે મલ્લો, જેઓ આખા વરસ સુધી દૂધ, દહીં, ઘી ખાઈખાઈને જાડા થઈ ગયા હતા તેઓ કુસ્તી કરવા લાગ્યા. એક ઠેકાણે બે સવાર ઘોડા ઉપર બેસીને જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા. બન્નેની પાસે બુઠ્ઠી અણીના ભાલા હતા અને તેઓ એક હાથમાં ગેંડાના ચામડાની ઢાલ પકડી લડતા હતા. તેમાંથી સામાવાળાના ભાલાના આચકાથી જે પડી જાય તે હારે, અને લોકો તુરત તાળી પાડી બૂમાબૂમ કરી મૂકે. એક રજપૂત સવાર ભાલાવાળાની સામે તલવાર લઈને લડ્યો. અને તલવારની અણી વતી તે સામા માણસને વગાડ્યા સિવાય તેને ઘોડા ઉપરથી ઢોળી પાડ્યો. કેટલાએક કોળી સિપાઈઓ માટીનું ચક્કર મૂકી તેમાં તીર પીંછાં સુદ્ધાં પેસે એવી શરતે આઘેથી તીર મારતા હતા. કેટલાએક સવારો પોતાના ઘોડાને કાવા જ ફેરવ્યા કરતા. કેટલાએક તેઓને

નચાવતા. કેટલાએક ઘોડાને દોડાવી પાછો લાવતા. એ પ્રમાણે ત્યાં ગમ્મત થઈ રહી હતી. આશરે એક કલાક સુધી કસરત કરી સવાર લોકો તથા સિપાઈઓ રાજાને જુહાર કરી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. તમાશગીર લોકો તે દહાડાની હકીકતની વાતો કરતા તથા સવારીની ટીકા કરતા કરતા પાછા વળ્યા.

૧૩. રાજા હાથી ઉપરથી ઊતરી મેહેલમાં જઈ લૂગડાં ઘરેણાં ઊતારી, દેવની પૂજા કરી, આરતી ઊતારી ચંદ્રશાળામાં ગયો, અને ત્યાં ભોજન કરવાની તૈયારી કીધી. વાળુ કર્યા પછી એક રૂપાની સાંકળના હીંડોળા ઉપર રાજા આરામ લેવા જરા સૂતો. ઓરડાના બારણા આગળ ચોકીદાર બેઠા હતા. તેઓ રાજા હવે સૂઈ જશે એમ ધારતા હતા. પણ થોડી વાર પછી રાજા હીંડોળેથી ઊઠયો અને એક હલકા રજપૂતનાં લૂગડાં રાખેલાં હતાં તે તેણે પહેર્યાં. તેણે પોતાનું મોં છુપાવવાને બુકાની બાંધી અને પગે જૂના જોડા પહેર્યા. પછી એક ખવાસને બોલાવી હુકમ કીધો કે આજ રાત્રે વીરચર્ચા એટલે નગરચર્ચા જોવાનો મારો વિચાર છે, માટે એક લોટામાં પાણી ભરી લઈ મારી સાથે આવવું. ખવાસ હુકમ પ્રમાણે જલદીથી તૈયાર થયો, અને તે તથા રાજા બન્ને મહેલને પાછલે બારણેથી નીકળી પડયા.

૧૪. રાજા શહેરમાં ફરી વળ્યા, પણ રાજ સંબંધી વાત કોઈ પણ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. જ્યાં જ્યાં કાંઈ પણ વાત થતી હતી, ત્યાં સવારીની જ વાત ચાલતી હતી. તેમાં તેનાં રૂપ, ગુણ, લૂગડાં, ઘરેણાં ઇત્યાદિનાં

વખાણ થતાં હતાં. એટલું સાંભળી રાજાનું મન તૃપ્ત થયું નહિ તેથી શહેર બહાર ચાંદનીમાં ફરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

૧૫. દરવાનને થોડા પૈસા આપી દરવાજો ઉઘડાવ્યો અને મેદાન ઉપર નીકળી ગયો. તે દહાડે શરદ મહિનાનો ચંદ્ર ખીલી રહ્યો હતો. આકાશ ઘણું જ નિર્મળ હતું. ચાંદરણાંથી બધું મેદાન રુંપેરી રંગનું હોય એમ દેખાતું હતું. તે ઠેકાણે કોઇ પ્રાણી નજરે પડતું ન હતું, પણ પાણીનાં ખાબોચિયામાંથી દેડકાંઓ ડ્રૂંડું ડ્રૂંડું કરતાં હતાં; કંસારીઓ જગાએ જગાએથી બંધ ન પડે એવો અવાજ કરતી હતી, અને કોઈ કોઇ ઠેકાણેથી સાપનો શબ્દ પણ સંભળાતો હતો. એવી રીતે રાત રમણીય લાગતી હતી. આગળ ચાલતાં તેઓ સ્મશાન પાસે આવી પહોંચ્યા; ત્યાં ચાદરણાંમાંથી ઝાડોની છાયાથી અંધારું પડતું હતું; અને સ્મશાન એ નામથી જ પેલો ખવાસ ધ્રૂજવા લાગ્યો હતો, પણ રાજાની પાસે તલવાર તથા ખંજર હતાં તેથી તેના મનમાં બીક થોડી હતી. તે સ્મશાનમાં નિઃશંક થઇને ફર્યો.

૧૬. કેટલોક વખત ફરી કરણ રાજા પાછો વળ્યો. પાછા આવતાં માર્ગમાં એક મહાદેવના સ્થાન આગળ ભારે ભીડ થઇ હતી, તે જોઇ તેનું કારણ લોકોને પૂછતાં એક જણે જવાબ દીધો કે દહેરામાં વૈરાટપર્વનું નાટક થાય છે તે જોવાને લોકો મળ્યા છે. નાટકનું નામ સાંભળીને તે જોવાનું તેને મન થયું, અને ખવાસને બોલાવી બન્ને જણ દહેરામાં ગયા તથા ધક્કામુક્કી કરી ઊભા રહ્યા તો ત્યાં વૈરાટ

રાજાની સભા મળી હતી, અને પાંડવો એક પછી એક જુદ
વેશ ધારણ કરી રાજાની પાસે નોકરી માગવા આવત
હતા. નાટકની ગમ્મતમાં રાજા એટલો બધો લીન થઇ ગર
કે રાત કેટલી વીતી ગઇ તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ
કેટલીક વારે ખવાસને અફીણને લીધે ઝોકાં તથા બગાસ
ખાતો જોઈને રાજાને પણ બગાસાં આવવા માંડયાં, અ
એક પહોર રાત રહી છે એમ સાંભળીને તેણે પાછા મહે
ઉપર જવાનો ઠરાવ કીધો. જતાં પહેલાં મહાદેવનાં દર્શ
કરવાને દહેરા તરફ ગયો, પણ બારણાં આગળ જાય
એટલામાં ઝમઝમ કરતી આવતી એક સ્ત્રીને જોઈને તે ઊભે
થઇ રહ્યો. જ્યારે તે સ્ત્રી દહેરામાં ગઈ ત્યારે તે કોણ હત
તે વિષે તેણે ખવાસને પૂછયું. ખવાસે જવાબ દીધો: "મહારા
એ તો આપણા પ્રધાનજી માધવની ધણિયાણી છે, અ
તેની પાછળ ચાકરના હાથમાં સોનાની થાળી હતી તેમ
ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ નૈવેદ્ય હતું તેથી તે પૂજા કરવા આવ
હશે." કરણને આ સાંભળી અજાયબી લાગી. "માધવ
ધણિયાણી ? પેલા માધવની ! એ વાત ખરી છે ? આ રાજ
મહેલમાં વાસો કરવા લાયક, એ રાજમહેલનું આંગણ
દીપાવે એવી સ્ત્રી એક બામણાના ઘરમાં !" એવો વિચા
કરતો કરતો કરણ પોતાના મહેલમાં જઇ હીંડોળે સૂતે
પણ તેને જરા પણ નિદ્રા આવી નહિ.

પ્રકરણ ૨ જું

માધવ પર જુલમ

૧. જ્યારે કરણ રાજા પોતાના બિછાના ઉપર નિદ્રા માટે તરફડિયાં મારતો હતો, તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઊતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદા વચ્ચેનો તકરારી વખત થયો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરુણે સોનાની કૂંચી વડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડયો અને સૂતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાનો વખત થયો છે. અરુણ સારથિ આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્ય-નારાયણ રથમાં બેસીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતા છોકરા મહેતાજીને આવતા જોઇ નાસી જાય છે તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મોઢું સંતાડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો તે પહેલાં અસ્ત થયેલો જ હતો. શુક્રનો તારો જેને વિષે ગામડિયા લોકો કહે છે કે ચંદ્રમા મૂઆ પછી એ તેની જગો સાચવશે, તે થોડી મુદત સુધી હિંમત રાખી ઊભો રહ્યો. પછી તે પણ જલદીથી ભરાઈ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ વાદળાંમાં ઇંદ્ર રાજાએ ઘણા ભભકાદાર રંગના સાથિયા પૂર્યા. તળાવોમાં કમળનાં ફૂલ ખીલી તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં મોઢાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદિનીનાં ફૂલની પાંદડી બીડાઈ જઇ નીચે નમી ગઇ. કમલિનીને ખીલેલી જોઇ ભમરાઓ તેની આસપાસ ફરી ગુંજાગુંજ કરવા લાગ્યા. ચંપા, ચંપેલી, સેવતી, માલતી

વગેરે ફૂલોમાંથી મંદ મંદ સુગંધે શીતળ વાયુની સાથે ઘસડાઇ આવીને નાસિકાઇંદ્રિયને મગ્ન કીધી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી દિવાકરના ચોબદાર કૂકડાઓએ નેકી પોકારી. ચલ્લીઓ માળામાંથી નીકળી ચીંચીં કરવા લાગી. કાગડાઓ કાકા બોલવા લાગ્યા. પાંજરામાંનાં પોપટ, મેના ઈત્યાદિ પક્ષીઓએ મીઠા બોલથી પોતાના ધણીને જગાડ્યા, અને વાડીઓ તથા ઝાડીઓ સુંદર નાદવાળાં પક્ષીઓના શબ્દથી આનંદકારક થઇ રહી. દેવસ્થાનમાં દેવને જગાડવાને નોબત તથા શંખ વાગવા લાગ્યાં. શહેરમાં ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં ઘંટીનો ઘોર તથા તેની સાથે દળનાર બાયડીઓનો શોર થઈ રહ્યો. કેટલાએક સવારે સૂતા સૂતાં પ્રભાતિયાં તથા બીજાં ભજન ગાવા મંડયા. છીપા, સોની, લુહાર, કંસારા વગેરે ઉદ્યમી લોકોએ તે વખતે હથોડા ઠોકી શહેરના તે ભાગને ગજાવી મૂક્યા. કોઇ કોઈ ઘરમાં એક અથવા વધારે બાયડીઓ બેસીને ઘરમાંના લાંબી મુદત ઉપર મૂએલા માણસને વાસ્તે અમથો રાગડો કાઢી જૂઠું રડવા લાગી. તેઓની આંખ તેઓના મોંને જવાબ દેતી ન હતી. કોઇ કોઇ ઘરમાં દહીં વલોવવાનો શબ્દ સંભાળાતો હતો. રાજાના મહેલમાં ચોઘડિયાં વગેરે બીજાં વાજીંત્રો વાગી રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ ઓટલે બેસી પાનાં હાથમાં રાખી ધૂણતા ધૂણતા આગલા દહાડાનું શીખેલું ફરીથી વાંચી જતા હતા. વાણિયાના છોકરા પોતાના અક્ષર ઠેરવવાને વાસ્તે દોપીસ્તાં લખવા બેઠા હતા. ગાય, ભેંસ ઈત્યાદિ પશુઓ ગળાના બંધ છૂટયાથી આનંદમાં ગોવાળિયાની પાછળ જતાં હતાં. કુળવંતી, સારા સ્વભાવની બાયડી ઊઠી પોતાનાં ઘર વાળી-ઝાડી પોતાનાં છોકરાં તથા ધણીને

સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી; તેમ દુષ્ટ બાયડીઓ બબડતી, ફફડતી છોકરાંને ગાળ દેતી તથા માર-પછાડ કરતી અને ધણીને ધમકાવતી આણીગમ તેણીગમ ફરતી હતી. આળસુ, એદી, અપ્રીણી અને એવા સુસ્ત લોકો બગાસાં ખાતા ઢોલિયા ઉપર ગબડતા હતા, પણ ઉદ્યમી ચાલાક લોકો ઊઠી દાતણપાણી કરી પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા હતા. દુકાનદારો તો થોડો નાસ્તો કરી લૂગડાં પહેરી હાથમાં મોટી કૂંચી લઇ દુકાને જતા હતા. કેટલાએક દુકાન ઉઘાડતા હતા. અને કેટલાએક તો દુકાન ઉઘાડી વાળી–ઝાડી, ધોઇ, તેની પૂજા કરી, માલ ગોઠવી દુકાન આગળનો રસ્તો સાફ કરતા હતા. કેટલાએક લોકો પાઘડી પહેરી અંગવસ્ત્ર ઓઢી હાથમાં લોટા લઇ શહેર બહાર જતા હતા. શહેરની સ્ત્રીઓ પાણી ભરીને માથા ઉપર બેડાં ઉપર બેડાં ચડાવી પોતાનાં ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરેની વાતો કરતી ચાલી આવતી હતી. સહસ્રલિંગ તળાવ ઉપર બ્રાહ્મણો પોતે નહાયા વગર બેસી બીજાઓને નહાવાના પુણ્યનો બોધ કરતા હતા અને તેઓનાં લૂગડાં સાચવવાને સારુ પૈસા લેતા હતા. તળાવમાં આસ્થાથી ઘણા લોકો નહાઈ ધોઇને સ્વચ્છ લૂગડાં પેહેરી ચાંલ્લા કરાવી દેવદર્શને જતા હતા. રાતના રાજા ઘૂડ તથા વનવાગળાં સવાર થવાથી કાગડા વગેરે બીજાં પક્ષીના ધાકથી ઝાડોમાં સંતાઇ જવાને ઊડી જતાં હતાં. ચકોર પક્ષી તેના સ્વામી ચંદ્રના અસ્ત પામવાથી કોઇ ગુપ્ત જગાએ ભરાઇ બેઠું હતું. ચોર લોકો પોતાની આશા સફળ કરી અથવા તે નિષ્ફળ થવાથી નિસાસો મૂકતા ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા.

મુસાફરો ચાલતા, ઘોડે અથવા ગાડીમાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર જતા હતા. રસ્તામાં ધોબી બળદ લાદીને આનંદથી ગાતા ઘાટ ઉપર જતા હતા. કેટલાએક ધનુર્વિદ્યા શીખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા. રજપૂત લોક શહેર બહાર અથવા ખુલ્લા મેદાનમાં પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લઇ જતા હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે શહેરનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

૨. એ સવારે માધવના ઘરમાં બારીએ માંચી ઉપર એક સ્ત્રી નીચું મોં ઘાલી ચિંતાતુર થઇ ઘણા વિચારમાં બેઠેલી હતી. તેનું લૂગડું જથરપથર તથા ચોટલો વીખરાયેલો હતો. તેણે શરીરે આછું આછું ઘરેણું ઘાલેલું હતું. તેનું નામ રૂપસુંદરી તેના રૂપને યોગ્ય જ હતું. પણ તે માધવની સ્ત્રી આ વખતે ચિંતાતુર થઈ શા માટે બેઠી હતી? આજે સવારે વહેલી ઊઠી ત્યારે તેનો ધણી કાંઇ કામસર ગામ જવાનો હતો તેથી નીચે ઊતરેલો હતો, માટે ધારા પ્રમાણે તેનાથી તેનું મોં જોવાયું નહિ, પણ તેને બદલે સાવરણી ખૂણામાં પડેલી હતી તે જોઇ; ઓરડામાંથી બહાર નીકળી એટલામાં એક બિલાડી આડી ઊતરી; બારી તરફ નજર ગઈ ત્યારે રસ્તામાં એક રાંડેલી બૈરી જતાં જોઈ એ. પ્રમાણે સવારના પહોરમાં તેને નઠારાં શકુન થયાં. તેનો ધણી ગામ જવાનો, ત્યાં આખો દહાડો રહેવાનો તેથી તેનું શું થશે એ વિષે તેને ભારે ફિકર થઇ, અને તે ગામ તે દહાડે ન જવાને તેણે તેને ઘણો સમજાવ્યો. પણ કામ અગત્યનું, રાજાનો હુકમ થયેલો, અને પોતે નાગર એટલે વહેમ પણ થોડો તેથી વહુની વાત ન ગણકારતાં તે ગામ ગયો. તેના ગયા

પછી તે મનમાં વિચાર કરવા બેઠી કે શકુનથી કાંઇ થતું નથી એ તો હું જાણું છું. પરમેશ્વરની ઇચ્છા વિના એક સળી પણ હાલતી નથી. તોપણ તેના મનમાં આવતું કે ભૂંડો ભૂંડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રહે જ નહિ, માટે શૂળીનું વિધ્ન કાંટે જાય તો જગદંબાની કૃપા સમજવી.

૩. એ પ્રમાણે વિચાર કરી રૂપસુંદરી નીચે ઊતરી સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી પાટલે બેઠી, અને થોડુંઘણું દેવપૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં ઘરના આગલા ચોગાનમાં શોરબકોર થતો સાંભળ્યો. ચાકરને તુરત તેણે તજવીજ કરવાને મોકલ્યો તેણે આવી જાહેર કીધું કે રાજાના હજારો સિપાઇઓએ આવી આપણો મહેલ ઘેરી લીધો છે, અને તેઓ આપણા ચોકીદારોને કાપી નાંખે છે.

૪. એ ખબર સાંભળતાં જ રૂપસુંદરી મૂર્છાગત થઇ ભોંય ઉપર પડી. કેટલાએક નામર્દ ચાકરો નાસી જઇ ઘરમાં ખૂણેખોચરે ભરાઇ બેઠા, પણ કેટલાએક શૂરા ઇમાનદાર નોકરોને આ વાત સાંભળી શૂર ચડ્યું, અને પોતપોતાની ઢાલ, તલવાર વગેરે જે જે હથિયાર હાથ આવ્યાં તે લઇ લડવા તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. રૂપસુંદરીની આગળ ઢાલ લઇને તેનો દિયર એટલે માધવનો ભાઈ કેશવ ઊભો રહ્યો. તેની ઉંમર આશરે પચીસ વર્ષની હતી. અને પોતાના મોટા ભાઈએ રળીને તેને ઘણી મુદત સુધી ખવડાવ્યું હતું તેથી નાનપણથી તેને રળવાની ફિકર ન હતી. તેણે તેની સોળ વર્ષથી બાવીશ વર્ષ સુધીની ઉંમર અંગકસરત, દાવપેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા ઇત્યાદિ સિપાઇને ઉપયોગી થઈ પડે

એવાં કામોમાં કાઢી હતી. તેથી જુવાનીના સ્વાભાવિક બળ સાથે તેનામાં કસરતથી મેળવેલું વિશેષ બળ હતું. તેનું અંગ મજબૂત તથા સીનાદાર હતું. તેની આંખ જુસ્સાથી રાતી જ રહેતી, અને તેને વેચાતી લડાઈ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઇ હતી કે માધવે તેને સારા ઊંચા હોદ્દા ઉપર નીમેલો હતો તોપણ જેમ બને તેમ તેને બીજા લોકો સાથે થોડો જ પ્રસંગ પડવા દેતો. તે તેના ભાઇના જેવો ખૂબસૂરત તથા ગોરા વર્ણનો નહોતો, તોપણ લોહીની સ્વચ્છતાથી તેના રૂપ ઉપર જુદા જ પ્રકારનું રૂપ દેખાતું હતું. તે બહાર આવો વાઘ હતો તોપણ ઘરમાં બકરી જેવો હતો અને તેની છાતી બહારથી વજ્ર જેવી હતી, તોપણ તેનું હૈયું ઘણું નરમ હતું. પોતાના ચાકર પાસે પોતાની વહાલી તલવાર મંગાવી એક હાથમાં તે પકડી બીજા હાથમાં ઢાલ રાખી ઊભો રહ્યો, અને હજારો માણસો એકદમ તૂટી પડે તોપણ મરાય તેટલા મારી આખરે મરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તોફાની સમુદ્રની વચ્ચોવચ પથ્થરના ખડકની પેઠે રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરવાને ઊભો રહ્યો. બહારના ચોગાનમાં ગડબડાટ વધી; ઊછળતી તલવારનો ખડખડાટ કેશવને કાને પડયો; તેનું ચાલે તો ઊડીને ત્યાં જઈ શત્રુના કટકેકટકા કરી નાંખે પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું તેથી તેનાથી ત્યાંથી ખસાય નહિ. એટલામાં એક મોટી ચીસની સાથે સો માણસો ઘરમાં પેઠાં અને બારણા આગળ ઊભેલા માધવના ચાકરોને હઠાવીને તથા કાપી નાંખીને આગળ વધ્યાં. કેશવ તેમને આદરમાન આપવાને તૈયાર જ હતો, તેણે એક ઘાથી આગલા સિપાઇના બે કકડા કીધા અને બીજે ઘાએ બીજાનું માથું તેના ધડથી

જુદું પાડયું. સિપાઈઓ જરા આંચકો ખાઈ ઊભા અને પોતાના નાયક સામું જોયું. નાયકે ઈશારત કીધી એટલે એકલા કેશવ ઉપર તલવારના ઘાનો વરસાદ વરસ્યો. પણ એક તસુ ખસ્યા સિવાય તે મરણતોલ ઘાયલ થયો ત્યાં સુધી તેની તલવારે પાંચ અથવા સાત માણસનાં રુધિર પીધાં. પણ ઘણા આગળ એકનો શો હિસાબ? તેનું શરીર ઘાએ વીંધાઇ ગયું, આખું અંગ લોહીથી નીતરાબોળ થઇ ગયું અને અંતે એક કારી ઘા વાગ્યાથી તથા લોહી વહેવાને લીધે અશક્ત થઈ જવાથી તે નીચે પડયો, અને એક ભયંકર ચીસની સાથે તેનો આત્મા આ દુષ્ટ તથા પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેની અસલ ભૂમિમાં મહાન ન્યાયાધીશના તખ્ત આગળ જઇ ઊભો રહ્યો.

૫. કેશવની મરતી વખતની ચીસ સાંભળતાં જ રૂપસુંદરીને ભાન આવ્યું તથા આસપાસનો બનાવ જોઇ બોલી ઊઠી: "શિવ, શિવ, રે ભગવાન, આ તે શો દૈવકોપ!" તે વધારે બોલે છે એટલામાં રાજાના સિપાઇઓએ તેને પકડી ઊંચકી લીધી અને ઘર બહાર લઇ ગયા. બેભાન અવસ્થામાં રૂપસુંદરીને સુખાસનમાં બેસાડી રાજમહેલમાં લાવ્યા અને સિપાઇઓ પોતપોતાને કામે વળગ્યા.

૬. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું. એ ખબર આખા શહેરમાં ચાલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઇ રહ્યો. ઘેર ઘેર, દુકાને દુકાને, ચકલે ચકલે તથા મહોલ્લે મહોલ્લે એની એ જ વાત ચાલવા માંડી. માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બિચારા ઉપર સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. રાજાની આ દુષ્ટ રીતથી સઘળાના મનમાં ત્રાસ

પેસી ગયો. આજ તેને ઘેર ને કાલે આપણે ઘેર મોંકાણ મંડાય એવી સઘળાના મનમાં ફિકર ભરાઇ. વળી રાજ-ધાનીના શહેરમાં બ્રહ્મહત્યા થઈ તેથી રાજ્ય ઉપર ઈશ્વર તરફથી શો કોપ થશે એ વિષે ફિકર કરવા લાગ્યા. સઘળા ભારે ઉદાસીમાં પડેલા હતા. બાયડીઓ સઘળી રૂપસુંદરીની વાતો કરતી હતી. કેટલીએક કહેતી હતી કે પકડાઇ તે વખતે તેણે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો જોઇતો હતો. કેટલીએક કહેતી હતી કે એ બિચારી શું કરે ? જીવ તે હાથે કેમ કઢાય? પરમેશ્વરે એને રૂપ આપ્યું તેમાં એનો શો વાંક ? કેટલીએક બોલતી કે રાજા તે રૈયતનો માબાપ અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાં ઉપર આવી દુષ્ટ નજર કરે અને જોર-જુલમથી બાયડીઓને પકડી લઇ જાય, ત્યારે રાજ્યમાં રહેવાય પણ કેમ? આજે એને અને કાલે બીજા કોઇને. પરમેશ્વર એ રાજાનો અપરાધ સાંખવાનો નથી. જોજો, થોડા દહાડા પછી એના ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડશે. એની રાણીને કોઇ લઈ જશે, અને રાજાને પાપે આખી રૈયત દુઃખી દુઃખી થશે. ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે ખરૂં. એ પ્રમાણે આખા નગરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

૭. માધવનો મહેલ સૂનો, સૂનો, નિસ્તેજ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. મહોલ્લામાં કૂતરાં કઠોર સાદે રડતાં હતાં. બાયડીઓ અને ભાયડાઓ ટોળે મળી ઓટલે બેઠેલાં હતાં, અને પ્રધાનના ઘરને બારણે નાગર ગૃહસ્થ ડાઘુને વેશે કોઈ રડતા હતા તથા કોઇ ભારે દિલગીરીમાં બેઠા હતા. તેના જૂના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેની ઓળ-ખાણમાં આબરુ માનનારા, તેને બારણે રોજ જોડા ફાડનારા,

તેને બાપજી બાપજી કહેનારા—એ સઘળામાંથી કોઇ ત્યાં ન હતું. જેમ પાણી સૂકાયા પછી માછલાં નાશી જાય છે, જુવાર કપાયા પછી હૈયા બીજે ઠેકાણે ઊડી જાય છે, જેમ ગળપણ ખસેડયા પછી તેના ઉપર બમણુતી માખી જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સૂડા, ઊગતા સૂરજને પૂજનારા આવતાના બોલબાલા તથા જતાનું મોં કાળું કહેનારા, આ વખતે કોઈ માધવને ઘેર ફરકયા જ નહિ.

૮. માધવે થોડી મુદત સુધી જ પ્રધાનપણું કીધું હતું. પણ તેટલા વખતમાં તેણે સારાં કામો કીધેલાં હતાં તેથી જ લોકો તેના ઘરને વાસ્તે શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં. તેઓએ વિલાપ કરી હવેલી ગજાવી મૂકી હતી. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કૂટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અફાળતાં હતાં કે છાતીનો રંગ લોહીવર્ણ થઇ જતો હતો, કેટલાએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કૂટવાનું કામ વધારે જારી રહેશે તો રોવા આવેલામાંથી બીજું કોઇ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના ચોગાનમાં ચોકીદાર સિપાઇઓનાં મુડદાં કપાઇ ગયેલાં પડયાં હતાં તેને ઠીક ગોઠવી બાળવા લઈ જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનાર સિપાઇ-ઓની સંખ્યા આશરે પચાસની હતી, તે સઘળાની ન્યાત-જાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડા-રડથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઇ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આશરે હજારેક એકઠી મળી તરેહતરેહવાર અવાજ કાઢી

વિલાપ કરતી હતી, ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખૂણામાં કેશવની વહુની મા, બહેન, માસી, ઇત્યાદિ બીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને બીજે છેડે કેશવનું શબ પડેલું હતું. ગાયના પવિત્ર છાણથી સ્વચ્છ કીધેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શબને સુવાડેલું હતું, અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ઘાલી તેની ધણિયાણી બેઠેલી હતી.

૯. ગુણસુંદરી તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘઊંલો હતો; તેનું નામ તેને યોગ્ય જ હતું. કેમકે અગર જો તેનું રૂપ તેની જેઠાણીના જેવું ન હતું તો પણ તેનામાં ગુણ રૂપસુંદરી કરતાં વધારે હતા, અને તેના કેટલાએક ગુણો તો માણસોમાંથી પણ થોડામાં જ શોધ્યા જડે એવા હતા. આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તેના તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મોઢા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાયેલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકરાળ અને હિંગળોકવર્ણ થઇ ગઇ હતી કે તેને જોઇને કોઇ પણ પુરુષ થથરી જાય, અને તે કોઇ ઈશ્વરી માતા છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની મરજી થઈ આવે. તેનો એવો ઉગ્ર ચહેરો જોઈને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાગ્ર ચિત્તે જોઇને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રડાપીટ તથા શોરબકોર થતો તો તે ઉપર તેનું જરા પણ લક્ષ જતું ન હતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચડશે. તેની મા ઘેલી જેવી થઈ ગઈ હતી, અને છોકરીને આ રંડાપો આવ્યો તેના અત્યંત

દુ:ખની સાથે તેને જોસ ચડશે તો તે પણ બળી મરશે એવી ધાસ્તી પેદા થવાથી તેને વધારે સંતાપ થવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે છોકરી રંડાય તેના કરતાં મરે તે સારું. રંડાય તો મોં આગળ એક ધગધગતી સગડી થઇને પડે; તેને જોયાથી નિરંતર દુ:ખનું સ્થળ રહે; તેના જીવને ઘડી ઘડી કલેશ થયાં કરે તેથી તેના માબાપના હૈયાનો તાપ ઓલવાય જ નહિ. એથી ઊલટું તે મરે તો ઘણું દુ:ખ લાગે ખરું, પણ તે દુ:ખનો અંત પણ તે જ વખતે; પછી દેખવું એ નહિ અને દાઝવું એ નહિ. પણ હવે તેને લાગ્યું કે મરવા કરતાં રંડાઇને જીવતી રહે તે સારું. તે એવી અવસ્થામાં જીવે તેમાં ઉપર કહેલાં દુ:ખ તો થાય, પણ છોકરી જીવતી રહી પોતાની આંખ આગળ રહે તેથી જીવને શાતા વળે. વળી તે સલાહ પૂછવા, સાથે જવા આવવા તથા ઘરનું કામકાજ કરવામાં કામ આવે. બીજું તે ઘરડી અશકત થઇ ખાટલે પડે ત્યારે રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં તથા તેની સંભાળ રાખવામાં લાખ રૂપિયાની થઇ પડે. દુ:ખનું ઓસડ દહાડા, રાંડેલાં બૈરાં ધણીનું દુ:ખ કેટલેક વર્ષે ભૂલી જાય ત્યારે રાંડેલી તો રાંડેલી પણ જીવતી છોકરીથી તેનાં માબાપનાં અંત:કરણમાં તો સંતોષ થાય એ પ્રમાણે વિચાર ગુણસુંદરીની માને થયો. વળી એમ વિચાર આવતો કે જો છોકરી સતી થાય તો કેટલું સારું ! આખા શહેરમાં બલ્કે આખા ગુજ-રાતમાં તેનું નામ કીર્તિવંત થાય, તેની આખી ન્યાતને તેથી શોભા મળે, તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે અને તેના માબાપને સૌ કોઇ ધન્ય ધન્ય કહે, વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો તથા

તેના ધણીનો ઉદ્ધાર થાય અને બધા દેવલોક તેને જોઈને પ્રસન્ન થાય. એ સઘળા વિચારથી ગુણસુંદરીની માના મનમાં ધર્મનો જુસ્સો ભરાયો, અને તેની છોકરી જીવે તે કરતાં મરે તે સારું, એવું તેના મનમાં નક્કી થયું. તોપણ પોતાની છોકરીનું મન જોવાને તેને પૂછયું, "બહેન, લોકોમાં વાત ચાલી રહી છે કે તું તારો દેહ તારા ધણીને અર્પણ કરનાર છે. એ વાત ખરી હોય તો મારી જાત ઉપર, મારી ઉંમર ઉપર, મારી અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને જે કામ કરવું હોય તે કરજે. તારા વિના મારાથી જીવાવાનું નથી. તારી પાછળ હું મારો દેહ પાડીશ, પછી તારા બાપની, તારાં નાનાં નાનાં ભાઇબહેનની શી વલે થશે ? શું હું તને મરતાં જોઉં ? શું તું તારી મેળે મરે અને હું ડોશી તને વળાવી જીવું ? એમ કદી થનાર નથી. માટે તારા દુઃખના જોશમાં તેં જે કાંઈ ગાંડો વિચાર કીધો હોય તે કાઢી નાંખ, અને પરમેશ્વરે જે આફત મોકલી તે સહીને દુઃખે પાપે દહાડા કાઢવા ઉપર નજર રાખ. જો તારું આવરદા ટૂંકું જ હશે તો વધારે જીવવું નહિ પડે, પણ જાણીજોઇને તે કેમ મરાય ? માટે હવે જીવવું અને જે થાય તે જોવું. તે સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી."

૧૦. આ વાત સાંભળતાં જ ગુણસુંદરીના મોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણ થઈ તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર આવી પડયું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા. અને તે કોઈ દહાડો વાચાળ ન હતી

તેવી આ વખતે થઇ બોલી: "હવે જીવવું ? જેણે મારો હાથ પકડ્યો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુ:ખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મન-ગમતાં લાડ લડાવ્યાં. જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી તે આટલી નાની ઉંમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઇ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉં ? ના, ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઇશ. તેનું જે થશે તે મારું થશે. હવે જીવવું ? જીવીને મારે મારા ધણીની અસદ્ગતિ કરાવવી અને જે પૂર્વજન્મનાં પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઈ નાંખવાનું મારા અખતિયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુ:ખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરું ? હવે જીવવું ? જીવીને ઘરેણાંનો ત્યાગ કરી રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી અને મારાં વહાલાં લૂગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પહેરી ફરવું ? હવે જીવવું ? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રહેવું અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું ? જીવીને લોકોમાં રાંડ કહેવડાવવું અને રસ્તામાં કોઈને મળું તો તે અપશુકન સમજી પોતાનાં ઘરમાં પાછા ભરાઇ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું ? જીવીને ઘરમાં બોજો થઇને પડવું અને માબાપના દુ:ખનું મૂળ થવું. હવે જીવવું ? જીવીને ભાઇ ભોજાઈના ઠોક ખાવા અને પેટને સારુ હલકામાં હલકી પરતંત્રતાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું ? જીવીને શું સુખ ભોગવવું ? જીવવાથી ફળ શું ? માટે એવી

રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખ ગણું સારું. માટે મરવું એ જ સિદ્ધાંત; એમાં કંઇ સંશય નહિ. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." એટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોશ ચઢી ગયો અને તે 'જય અંબે' જય અંબે' બૂમ પાડી ઊઠી. એ બૂમ સાંભળતાં જ સઘળાં બૈરાં સતીમાની પાસે આવી તેને પગે પડયાં અને જે કોઇ રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

૧૧. તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક, એ પ્રમાણે એક શબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મૂકાવ્યો. શબને સ્મશાન લઇ જવાની તૈયારી થતી જોઇને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઇ ગઈ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાં જ કીમતી વસ્ત્ર પહેર્યાં અને ઘલાઈ શકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બહેન, ભોજાઇ વગેરે સગાંને વહેંચી આપ્યું. પછી પોતાને કપાળે પિયળ કાઢી, ચોટલો છૂટો તથા ભીનો રાખ્યો અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મહોલ્લાનાં તથા શહેરનાં એટલાં લોક એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદિરના જેટલી ભીડ થઇ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી. કેટલીએક વાર ચૂપ રહ્યા પછી તે બોલી, " સાંભળો, લોકો, એક વાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઇને નોતરું દીધું નહિ તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચડયો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મુઇ. તેને બીજે જન્મે તે

પાર્વતી થઇ હિમાચળને ઘેર અવતરી અને મહાદેવને પાછી વરી. એ જ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેને જ પરણીશ, અને જેટલું ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઇશ." તે સાંભળી લોકો "જય અંબે" "જય અંબે" બોલ્યા. તે વખતે સતીમાએ પોતાના બે હાથ ઘસીને તેમાંથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢયો અને તે વડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા. ઘણીએક ઓળખીતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા, અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતીમાતાનાં દર્શન કરાવવા લાવી હતી. તેના ઉપર સતી-માનો હાથ મૂકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી, તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો એટલે તેઓ સુસ્ત થઇ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલાં કોઇ જાય નહિ અને નવાં આવ્યાં જ કરે તેથી શબ લઇ જવાને વખત ન મળે, માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મૂક્યા અને શબને બહાર કાઢયું.એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બૂમાબૂમ પડે છે તે કાંઇ તે વખતે ત્યાં થયું નહિ. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડે છે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથ માંથી હિંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને વચમાં શબને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતું. લોકો પાછળથી "જય અંબે" "જય અંબે" 'અંબે માતાકી

જય ” કરતા હતા, અને તેમાં સતીમા પણ શામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશિંગડાં, શરણાઇ, તુરાઇ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડિયાળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજિંત્રનો એકત્ર થયેલા જેવો પણ બેસૂરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓ પુત્રવંતી થવા સારુ, કેટલીક સાસરા-પિયરનાં દુઃખ ઓછાં થવા સારુ, કેટલીક ધણીને કહ્યાગરાવવા કરાવવા સારુ, કેટલી કધણીનું કે છોકરાંનું આયુષ્ય વધરાવવા સારૂ. તેમ જ પુરુષો પોતાનાં ધારેલાં કામ પાર પાડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછાં વાળ્યાં. ત્યાર પછી જે કોઇએ કઇ પણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે અથવા ગાળો દીધી હશે તેઓએ પણ તેની પાસે ક્ષમા માગી; તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મૂકયું અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ટોળામાથી એક ચીંથરિયા રજપૂતે બહાર નીકળી હાથ જોડી સતીને વિનંતિ કીધી: “માતા, પરાપૂર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઇ સતી થાય છે ત્યારે તે શહેરના અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હિંગળોકના હાથા મારે છે અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયત એ બન્નેને આશીર્વાદ દે છે; તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખત કરવું જોઈએ.” તે જ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો અને તે શહેર

ઉપર ફેંકી બોલ્યાં: " જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી અને તે પણ વળી નાગર જ્ઞાતિની એવીનું હરણ કીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલું ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હંમેશ માટે કાઢી મૂકયો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં તેનો કારભારી જે ઉંચો બ્રાહ્મણ હતો તેના ભાઇની હત્યા કરાવી અને બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે. તેની બૈરી પારકા લઇ જશે, તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરુષના હાથમાં જઇ પડશે, તેનું મોત તે પોતે માગી લેશે, તે કયાં અને ક્યારે મૂઓ તે કોઇ જાણશે નહિ, તેનું નામ નિશાની કાંઈ રહેશે નહિ. તેના મહેલમાં તેના શત્રુ આવીને વસશે અને રાજાના પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહીલપુર ટણનો નાશ થશે, તેનું દ્રવ્ય લૂંટાઇ જશે, તેના વેપારીઓ જડમૂળથી ઊખડી જશે અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું શહેર હતું તેનું એક પણ ચિહ્ન રહેશે નહિ. હે જગદંબા! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારું આ વચન સિદ્ધ ન થાય તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે હે તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ! મને સહાય થજો અને મારું વાક્ય ફળીભૂત થજો."

૧૨. એ વચન સાંભળીને તથા બોલતી વખતે સતીમાનું દેવતાઈ તથા ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઇને પેલો રજપૂત તો પગથી

માથા સુધી થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યો અને તેના મનમાં એવા તો વિરુદ્ધ વિકારો ઉત્પન્ન થયા કે તેના જોરથી તેને ચકરી આવી, અને જો પાસેના લોકોએ તેને પકડી લીધો ન હોત તો તે ભોંય ઉપર પડત. તેને એવી અવસ્થામાં જોઇને તે કોણ છે અને તેને બીજા કરતાં આટલો વધારે શોકાતુર થવાનું શું કારણ છે તેની તજવીજ કરવાની બીજાઓને ઘણી ઇચ્છા થઈ, પણ તે ગડબડાટમાં તે ઊઠીને એવો તો સટકી ગયો કે ગમે તેટલું શોધ્યા છતાં પણ તે જડયો નહિ. સતીનો શાપ સાંભળીને સઘળાઓનાં લોહી ઊડી ગયાં અને દરબારી લોકો શી રીતની આફત આવીને પડશે તે વિષે અટકળ કરવા લાગ્યા;બીજા લોકો મોં લાંબાં કરી રાજાનાં સઘળાં આગલાં કામો સંભારવા લાગ્યા. લુચ્ચા, ચોર અને એવા લોકો જેઓને રાજ્યની ઊથલપાથલમાં હમેશાં લાભ થાય છે તેઓ અંતઃકરણમાં ખુશ થઇને ખરાબીનો દહાડો જેમ બને તેમ જલદી આવે એમ પરમેશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા. ગરીબ નબળા લોકોએ શાહેર છોડી પરદેશમાં વસવાનો નિશ્ચય કીધો.

૧૩. એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તેઓ શબની સાથે સ્મશાનમાં આવ્યા, અને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણોએ તે શબને ઉતારીને નદીના પાણીમાં ડૂબતું મૂકી ચિતા તૈયાર કરવા માંડી. માણસના આત્મા વગરના શરીરને વાયુ તથા પૃથ્વી-માં મેળવી દેવાને જે ઉપાય કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર સઘળાઓની નજર દોડી. બાવળની સાથે અગર તથા સુખડનાં લાકડાંની એક ચોરસ ચિતા સીંચી હતી અને

તેના ઉપર એક લાકડાની મઢુલી બનાવી તેની ચારે બાજુ એ ઘાસ, કાંટા તથા બીજા જલદીથી બળે એવા પદાર્થથી ઢાંકી નાંખી હતી. મથાળા ઉપર મોટી મોટી ભારે ગાંઠો ગોઠવી હતી, અને એક બાજુએથી માંહે પેસવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો. સ્મશાનમાં ગયા પછી સતી સુખાસનમાંથી ઊતર્યાં તે વખતે તેના ચહેરા ઉપર જરા પણ દહેશત જણાતી નહોતી. તેની ચાલ ઉપરથી પણ તે મરવાનું પાસે આવ્યું એમ જાણી જરા પણ આંચકો ખાતી હોય એમ દીસતું નહોતું. તેનું મોં હસતું તો નહિ, તોપણ તેના ઉપર શાંતિ તથા જે કામ કરવા ધારેલું તે કરવાનો દઢ નિશ્ચય જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ચાલીને ચિતા સામે ઊભી રહી, અને શબની સઘળી ક્રિયાઓ થઇ રહ્યા પછી તેણે ચારે દિશાએ નમસ્કાર કીધા અને સૂર્ય તરફ નજર કરી બોલી: “ સૂર્ય દેવતા ! તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારું તેજ સઘળે વ્યાપી રહ્યું છે. તું સઘળા જીવનનું મૂળ છે અને તું આખું જગત બહારથી જુએ છે, એટલું જ નહિ, પણ વસ્તુઓનાં માંહેલાં તત્ત્વ તથા પ્રાણી માત્રના અંતઃકરણના વિચાર જાણે છે. માટે મેં જે પાપ કીધાં હોય તે બાળી નાંખી મને શુદ્ધ કર. અગ્નિ દેવતા ! જો મેં ખરેખરું પતિવ્રત પાળ્યું હોય અને મને ખરેખરું સત ચડ્યું હોય, તો મને અંગીકાર કરજો, નહિ તો મને તમારો સ્પર્શ પણ થવા ન દેતા.” ત્યાર પછી તેણે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી ચિતાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા ફરવી શરૂ કરી. ફરતી વખતે તેણે તેના અંગ ઉપરથી તમામ ઘરેણાં કાઢી નાંખી બ્રાહ્મણોને વહેંચી

આપ્યાં, અને ત્રીજી પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે તેનું ચિત્ત આ દુનિયા ઉપરથી એટલું તો ઊઠી ગયું કે તેની આંખ આંધળી જેવી થઇ ગઇ અને તેણે ઠોકર ખાધી. તે વખતે તેના ગોરે તેનો હાથ પકડયો. પડવાથી લોકોમાં નામોશી થશે એવા વિચારથી જાગ્રત થઇ તેણે હાથ ઝટકી નાંખ્યો અને લોકોની સામું મોં ફેરવીને ઊભી રહી. તેને જોઇ લોકો સ્તબ્ધ થઇ ઊભા રહ્યા. શરદ મહિનાના બે પહોર દહાડાનો આકરો તડકો પડતો હતો. ભીડથી તથા તાપથી લોકોનાં મોં ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા. લોકો એવા તો ચૂપ હતા કે ત્યાં એક પૈસો પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય. પવન એટલો તો બંધ હતો કે ઝાડ ઉપરનું એક પણ પાતરું હાલતું નહોતું, અને સરસ્વતીનું પાણી તળાવના જેવું નિર્મળ તથા સ્થિર રહેલું હતું. સ્વદેહરક્ષણ એ સૃષ્ટિનો એક નિયમ છે. ધન, માલ બૈરી, છોકરાં ઇત્યાદિ જગતમાં જે વહાલામાં વહાલું હોય તેને અર્પણ કરી સ્વદેહનુ રક્ષણ કરવાની સઘળામાં પ્રેરણા મૂકી છે. તે નિયમ, તે પ્રેરણા તોડવાને એક માણસ ધર્મના જુસ્સામાં આવીને ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભરોંસો રાખીને, અને વગર જોયેલી અને વગર અનુભવેલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પોતાનો દેહ પોતાની રાજીખુશીથી, અક્કલ હોંશિયારીથી અર્પણ કરવાને તૈયાર થયેલું જોઇને જાણે આખું વિશ્વ વિસ્મિત થઇ તમાશો જોવાને સ્થિર ઊભું હોય એમ લાગતું હતું.

૧૪. પણ સતીમા તેના સ્વામીને મળવાને આતુર થઇ રહ્યાં હતાં. તે મઢુલીનું એક પાસું ઉઘાડીને તેમાં પેઠાં.

પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં મૂકયું અને બ્રાહ્મણને ઇશારત કીધી. બ્રાહ્મણોએ તે ઉપર ઘી પુષ્કળ રેડયું અને મશાલ વડે ઘાસ કાંટાને સળગાવી મૂકયાં; તાપનું એકદમ મોટું ભડકું થયું. મઢુલીનું મથાળું કડકડ થઇને તૂટી પડયું. બાજૂ તરફના પ્રજ્વલિત પદાર્થો વચ્ચોવચ્ચ પડયા. રણશિંગડાં, તુરાઈ, ભૂંગળ, ઢોલ, નોબત, શરણાઈ, ઝાંઝ, થાળી વગેરે વાજિંત્રોનો એવો મોટો અવાજ થઇ રહ્યો કે લોકોને પોતાના કાન હાથે બંધ કરવા પડયા, અને અવાજના આંચકાથી આભ તૂટી પડશે એવું લાગ્યું. એ બધાની સાથે લોકો પણ જેમ પડાય તેમ જોરથી "જે અંબે" "જે અંબે" "અંબે માતની જે" એવી ચીસો પાડવા લાગ્યા. તે વખતે જે ભયાનક અને રાક્ષસી દેખાવ થઈ રહ્યો તેનું બ્યાન જ થઇ શકે નહિ. ગુણસુંદરીનું સુંદર શરીર લાકડાંની કપઠારો નીચે છૂંદાઈ ગયું, અને એક પણ મરતી વખતની ચીસ પાડયા સિવાય તેના તથા તેના સ્વામીના આત્માનાં મૃત્તિકા-ગૃહો અગ્નિની મારફતે પંચમહાભૂતમાં મળી ગયાં, અને તે દેહરૂપી ઘરમાં વસતા તેમના આત્મા જે જે બક્ષિસો લઇ આ દુનિયામાં આવ્યા હતા તેનો ઉપયોગ શી રીતે કીધો તેનો હિસાબ આપવાને રાજાઓના રાજાની હજૂર રજૂ થયા.

૧૫. લોકો સઘળા ઉદાસ થઇને તથા દુનિયા તરફની વૃત્તિ ઉઠાવી પોતપોતાના ઘર તરફ વળ્યા. માત્ર એક રજપૂત ત્યાં ઊભો રહ્યો. તેની કલ્પનાશક્તિ આ સઘળા બનાવથી એવી તો તીવ્ર થઇ ગઈ હતી કે તેણે સતીની મરતી વખતની ચીસ સાંભળી એમ તેના મનમાં ભ્રાંતિ

પેઠી. એ કેવાં અપશુકન! હવે શી અવસ્થા થશે ? હવે હું શું કરું ? એવા વિચારમાંને વિચારમાં તે ડૂબી ગયો અને અસહ્ય દુ:ખ થવાથી એક પથ્થર ઉપર બેસી નાના છોકરાની પેઠે તે રડવા લાગ્યો.

૧૬. જેના મનમાં પાપ તેને કદી સુખ થતું નથી. દુનિયામાં જે જે બનાવો બને છે તેથી તેને નુકસાન પહોંચશે એવી તેને હમેશાં ધાસ્તી રહે છે. એક કાંકરો પડે છે તો તે જાણે છે કે એક પહાડ તેના ઉપર પડયો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નથી. એક ઘડી પણ ચેન પડતું નથી. ખરેખરી અને કલ્પિત દહેશતોથી તે પીડાયાં કરે છે. માઠાં કામ કીધેલાં તેનો પસ્તાવો નહિ છંટાય એવો અગ્નિ થઇ તેનું આખું શરીર બાળી નાંખે છે; અને તેની પાસે ગમે તેટલું દ્રવ્ય, કુટુંબકબિલો, નોકરચાકર તથા દુનિયાનું સઘળું બહારનું સુખ હોય છે તોપણ પાપનો કીડો તેનું કળેજું કોતરી ખાય છે, અને અંતે તે નરકમાં જવાની ખાતરી રાખી પોતાનો પ્રાણ મૂકે છે, એવી મહા દુ:ખદાયક અવસ્થા તે રજપૂત જે કરણ જ હતો તેના મનની હતી.

પ્રકરણ ૩ જુ

પ્રવાસ

૧. "અરે રામ! આ શું થયું ? અરે દુષ્ટ દૈવ ! આ તારો શો કોપ ? અરે ભગવાન ! મેં શું કીધું કે મારા ઉપર આટલી ઉપરાઉપરી આફત આવી પડી ? રાજાએ તે

દહાડે મને ગામ જવાનો હુકમ કીધો તેની મતલબ હવે સમજાઇ. તે દુષ્ટ ચંડાળનો મારું ઘર જ ઉખેડી નાંખવાનો વિચાર હતો. એવો કૃતઘ્ની રાજા પૃથ્વી ઉપર કોઇ થયો જ નથી અને થશે પણ નહિ........'ગરજ સરી કે વૈદ વેરી' એ કહેવત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે ભૂલી ગયો........જો તે દહાડે મેં મારી સ્ત્રીની વાત સાંભળી હોત તો હું ગામ જાત નહિ અને આ આફત કદાચ આવી પડત નહિ. પણ દૈવની સામે કોણ ડાહ્યો છે ? લખિત વાત સો ભવે પણ મટતી નથી........આવું દુઃખ સામટું કોઇને પડ્યું જ નહિ હશે. સ્ત્રીને રાજા લઈ ગયો એટલુ જ દુઃખ માણસનું અંતઃકરણ કોતરવાને બસ છે, પણ તેની સાથે આ તો મારો નાનો ભાઇ જેને મેં લાડથી ઉછેરેલો, જેને મેં મારા છોકરા જેવો ગણેલો તે આવે અકાળ મોતે મૂઓ એથી તો સીમા વળી. અરે કેશવા, તને ધન્ય છે ! તેં તારો જીવ આપ્યો, પણ જીવતો રહી આપણા ઘરની સ્ત્રીને પારકાના હાથમાં જવા ન દીધી. તેં તારા જોરનું સાર્થક કીધું. સબળે અબળનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. તેમ કરવામાં તેં તારો દેહ પાડ્યો તેથી તું હમણાં કૈલાસલોકમાં બિરાજતો હોઇશ. પણ એટલું પણ દૈવને બસ ન લાગ્યું. કેશવની પાછળ ગુણસુંદરી સતી થઇ એથી હરખાવું કે શોક કરવો તે સમજાતું નથી. ઘર તો જડમૂળથી ઊખડી ગયું. વંશવૃદ્ધિની તો હવે આશા રાખવી ફોકટ. પણ નામ તો અમર રહેવાનું. ગુણ-સુંદરીના સ્વાત્માર્પણથી આખા કુળની, આખી ન્યાતની

પ્રતિષ્ઠા વધી અને મારી સાત પેઢી તરી.......હું જીવું છું એટલી જ મહાદેવજીની કૃપા છે. જો હું પણ મરી ગયો હોત તો એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત. પણ હું હવે તેનો કાળ થઇ ભટક્યાં કરીશ અને તેને એક દહાડો પણ ચેન પડવા દઈશ નહિ. એનું વેર લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે ક્રોધપુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં જાગ્રત થા. હવે તારું કામ છે. જ્યાં લગી આ દેહમાં આત્મા છે ત્યાં લગી તું છાતીમાં જ વાસો કરજે."

૨. એવા વેરના તરંગ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળના દેવસ્થાનના સરસ્વતી નદી ઉપર જવાનાં પગથિયાંની પગથાળ ઉપર એક જુવાન માણુસ રાતને વખતે ફરતો હતો તેના મનમાં ઊઠતા હતા, તેની છાતી ક્રોધથી ઊભરાઈ જતી હતી, અને તેનો ક્રોધ વાજબી છે એમ જાણી સૃષ્ટિ પણ તેવી જ રીતે ક્રોધાયમાન દીસતી હતી. સરસ્વતી નદીમાં એટલું તો જોરથી પૂર વહેતું હતું કે તેમાં ઝાડનાં ઝાડ તથા મુએલાં જાનવર ઘસડાઇ જતાં હતાં. આકાશ એવું તો વાદળાંથી ઘેરાઇ ગયેલું હતું કે સામો માણુસ અથડાય ત્યાં સુધી તેનું મોં દેખાતું નહિ, વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર આવતો હતો, પવન એટલા જોરથી વાતો હતો કે તેના ઘુઘવાટથી છાતી ધબક્યા વિના રહે નહિ. તેની સાથે વાયુબળથી પાણી ગજગજ ઊંચાં ઊછળતાં હતાં. ઝાડો ભોંયની સાથે અફળાતાં અને કેટલાંએક તો જડમૂળથી ઊખડી જશે એમ લાગતું હતું. આકાશમાં વીજળીના ચળકાટ થઇ રહ્યા હતા. અને તેથી જ વખતે વખતે અજવાળું

પડતું તે વડે રુદ્રમાળના કીર્તિસ્તંભ, તેનું નકશીદાર તોરણ, નાનાં નાનાં દહેરાનાં શિખરો વગેરે જણાતાં હતાં. વીજળી થઇ રહ્યા પછી ગર્જનાના કડાકા એવા તો જોરથી થતા કે એના જોરથી તથા પવનથી બધું દેવસ્થાન તૂટી પડશે એવી દહેશત લાગતી હતી. એવી વખતે એટલે જયારે ઇશ્વર કોપાયમાન થયો હોય એવો દેખાવ ચોમેર થઇ રહ્યો હતો ત્યારે માણસ ક્રોધને વશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? એવે વખતે મનને શાંતિ થવાને બદલે તે વધારે જોશ ઉપર ચડે, અને જેવો સઘળો દેખાવ કાળો તેવાં કાળાં કામ કરવાને મન પ્રવૃત્ત થાય એમાં શું નવાઇ ? એવી સ્થિતિ તે વખતે માધવના મનની હતી. તેનું શરીર ધ્રૂજતું હતું અને તેના મનની અવસ્થા તેના શરીરની અવસ્થા ઉપરથી જણાઇ આવતી હતી. તેણે મોતીશાના મોંથી ફરી સઘળી વાત સાંભળી લીધી અને તેથી ઊલટું અગ્નિમાં તેલ હોમાયું. આવી વખતે તેણે મોતીશાનો ઉપકાર પણ માન્યો નહિ. જે વખતે માધવના તમામ મિત્રો તેને છોડી ગયા તે વખતે એ શાહ પોતાનું ઘર, ધણિયાણી, છોકરાં, દોલત તથા બીજું સુખ તજીને પોતાના અસલ મિત્રને મદદ કરવા આવ્યો. જેના ઉપર રાજાની ઇતરાજી થઇ તેની પાસે ઊભા પણ રહેવું નહિ એવો મોતીશાના પિતા જેઠાશાનો મત હતો; પણ તે ન જાણે તેમ શહેરમાંથી તે નીકળી આવ્યો. મિત્રાચારી તો એવી જ જોઇએ; અને એવી પ્રીતિ જુવાનીમાં જ્યારે અંતઃકરણ ગરમ હોય છે ત્યારે જ થાય છે. ઘડપણમાં જ્યારે સ્વાર્થનું જોર વધે છે ત્યારે પ્રીતિ

ઓછી થાય છે, માટે ઘરડા માણસોમાં એવી મિત્રાચારી ક્વચિત જ હોય છે.

૩. રાત ઘણી ગયા પછી મોતીશા તથા માધવ દહેરાની એક ધર્મશાળામાં સૂતા, પણ માધવને ઊંઘ આવે નહિ. વેર, વેર તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું અને તે શી રીતે લેવું તેના વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે પછાડા માર્યા કીધા. કરણનો નાશ શી રીતે થાય તેની તે યુક્તિઓ શોધવા લાગ્યો. વેરની રાક્ષસીએ તેના મનમાં એક નીચ વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો. દિલ્હીના મ્લેચ્છ રાજાને સમજાવી ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરાવવી અને કરણને સપડાવવો એ વિચારે તેના હૃદયને ઘેર્યું, ક્રોધથી મૂઢ થયેલી બુદ્ધિએ તે વિચાર કબૂલ કીધો. એટલો નિશ્ચય કીધાથી તેને જરા શાંતિ થઇ તેથી તે નિદ્રાને વશ થયો.

૪. બીજે દિવસે ઊઠતાં જ વાર ગામમાં જઇ તેણે બે ઘોડા વેચાતા લીધા અને તે તથા મોતીશા ઘોડા ઉપર સવાર થઇ દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરવા નીકળી પડયા. રસ્તામાં અંબાજીનાં દર્શન કરી ભવાનીની કૃપા મેળવી આગળ વધવાનો માધવે નિશ્ચય કર્યો. સરસ્વતી નદીને કિનારે ચાલતાં તેઓ તે નદીના મુખની પાસે કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે ત્યાં પહોંચ્યા અને મહાદેવનાં દર્શન કરી ત્યાં રાત રહ્યા.

૫. બીજે દહાડે આરાસુર પહાડની તળેટી ઉપર દાંતાગામ અંબામાતાના ઘણા માનીતા પરમાર રાજાઓનું હતું ત્યાં તેઓ પહોંચ્યા. ત્યાં કેટલાંયે માણસો માનતા

ચડાવવાને જતાં હતાં તેઓ તે બન્નેને મળ્યાં. તેમની સાથે બીજે દહાડે સવારે પહાડ ઉપર ચડવા માંડયું. ચડાવ ઘણો લાંબો પણ સરળ હતો, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખડબચડો તથા વાંકોચૂંકો હતો. જાત્રાળુઓ રસ્તે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી હાર દેખાતી. કેટલીએક વાર તો તેઓ રંગબેરંગી પહાડોથી થોડા ઢંકાઇ જતા, અને કોઇ કોઇ વાર ઝાડોના ઓથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા નહોતા. ચડાવના ઘણા સીધા ભાગની વચ્ચોવચ એક જૂની વાવ હતી. ત્યાં સંઘે થોડી વાર મુકામ કીધો. પછી પાણી પી તાજા થઇને આગળ ચાલ્યા અને ઉદાસ તથા ઉજ્જડ ટેકરામાંથી નીકળી રમણીય મેદાન ઉપર આવ્યા. તે વખતે આરાસુરના સુગંધીદાર પવનની લહેરોથી તેઓને આનંદ થયો. તે વખતે સંઘમાંના આગળ ચાલનાર લોકોએ બૂમ પાડી કે દહેરું પાસે આવ્યું. એ બૂમ સાંભળતાં જ સઘળા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઊતરી પડયા અને જમીન ઉપર લાંબા થઈ પગે લાગીને "જય અંબે" "જય અંબે" "અંબે માતકી જય" એવી બૂમ પાડી ઊઠયા. દહેરૂં આરાસુરના પહાડમાં આરાવલી પર્વતોની શાખા જ્યાં નૈર્ઋત્ય કોણમાં પૂરી થાય છે ત્યાં હતું. તે દહેરું નાનું હતું, અને બીજાં કેટલાંક નામાંકિત દહેરાં કરતાં ઓછું શોભાયમાન હતું. તેની આસપાસ મજબૂત કોટ હતો, તેમાં દેવીના પૂજારી, નોકરચાકરો તથા જાત્રાળુ લોકોને રહેવાને માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં એક નાનું લશ્કર પણ રહેતું હતું. પણ માણસના બળ તથા શસ્ત્ર વડે અંબા માતાનું રક્ષણ

થાય છે એમ ન કહેવાય માટે બહાર દરવાજે રાખવાને અંબા માતાએ ના કહી હતી. આ દહેરામાં જેનું પૂજન થતું હતું તે મહાદેવની પત્ની, હિમાચળ તથા મેનાની પુત્રી દુર્ગા હતી. ચાંપાનેર આગળ પાવાગઢ ઉપર તેનું ઉગ્ર તથા સર્વભક્ષક કાળિકાનું રૂપ છે તેવું ત્યાં નહોતું. પણ ભવાની એટલે સ્વયંભૂની કામ કરવાની શક્તિનું તથા અંબાજી એટલે સૃષ્ટિની માનું રૂપ હતું. આરાસુરનું દહેરું ઘણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ ઠેકાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેના વાળ લેવડાવ્યા હતા. અને ત્યાર પછી જ્યારે રુક્ષ્મણીને શિશુપાળની સાથે પરણવા ન દેતાં તેને ભગવાન લઇ ગયા ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરવા આવી હતી તે આ ઠેકાણે જ આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જાત્રાળુ લોકો ત્યાં આવતા તેથી આંગણું ઘસાઈ ગયું હતું.

૬. માધવ તથા મોતીશાએ માતાજીનાં દર્શન કરી ફૂલના હાર, નાળિયેર, પૈસા તથા ઘરેણાં ચડાવ્યાં. વળી તેણે વસ્ત્ર, નિશાન, સોનારૂપાનાં વાસણ, ઘંટ અને માતાની પૂજાનો બીજો કેટલોએક જરૂરી સામાન અર્પણ કીધો. રાત્રે માતાને થાળ મોકલી તેમાં બકરાં, મુરઘાં ઈત્યાદિ માતાને બળિદાન આપી શકાય એવાં પ્રાણીઓનું માંસ તથા મદિરા મૂકેલા હતાં. માધવ જ્યાં સુધી ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખાવામાં અથવા બીજા કોઈ પણ કામમાં તેણે તેલ વાપર્યું નહિ; સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘીનો જ ઉપયોગ કર્યા કીધો. માતાજીને માધવે ઘણી કીમતી બાધા ચડાવી તેથી રાત્રે

તેને ચમર કરવા દીધી. તેના બદલામાં વળી તેણે માતાના પૂજારીઓને ખુશી કર્યા, માતાની કૃપાથી પોતાનું કામ સિદ્ધ થશે જ, એમ માધવને લાગ્યું.

૭. બીજે દહાડે બ્રાહ્મણોને જમાડી તથા યથાયોગ્ય દક્ષિણા આપી, જાત્રા પૂરી થઇ તેની નિશાનીનો કંકુનો હાથો તેના ખભા ઉપર દેવડાવ્યો. હવે બીજું કંઇ કામ રહ્યું નહિ તેથી પાસે માનસરોવરના કાંઠા ઉપર અપરાજિત માતાનું દહેરું છે ત્યાં તે દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી અંબા ભવાનીના દેવસ્થાનની પશ્ચિમે આશરે એક કોશ ઉપર એક પહાડ હતો તે ઉપર ગબરગઢ નામનો કિલ્લો તે વખતે હતો તે જોવાનો તેઓનો વિચાર થયો. તે પહાડ આગળ નાના નાના ટેકરા એવી રીતે આવી રહેલા હતા કે જો કોઈ તેને આઘેથી જુએ તો ત્યાં એક મોટો કમાનદાર દરવાજો હોય એમ લાગે.

૮. ત્યાર પછી અંબાજીની પાસે એક નાની નદી ઉપર જંગલી ચંપેલી તથા બીજા સુગંધીદાર ફૂલોની એક વાડી જેવું હતું ત્યાં કેટલાંએક સુંદર સફેદ આરસપહાણનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મનાં દહેરાં હતાં. ત્યાં જવાનો મોતીશાએ આગ્રહ કીધો. અને તે જૈન થઇને તેની સાથે અંબાજી આવ્યો માટે તેના દહેરા આગળ ગયા વિના માધવને ચાલે નહિ તેથી તેઓ બન્ને ત્યાં ગયા. આ દહેરું વિમળશા નામના એક જૈને બંધાવ્યું હતું.

૯. એ દહેરામાં મોતીશા તથા માધવે દર્શન કીધાં પછી ત્યાંથી આબુના પહાડ ઉપર જવાનો તેમણે ઠરાવ કીધો. રસ્તો ઘણો જ રમણીક હતો. એક નાના નાળાની

કોરે કોરે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં એક પણ વાદળું નહોતું. અમરાઇમાંથી કોયલ ટહૂકા કરતી હતી. બીજાં જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં. અને તીતરનાં ટોળેટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી સંવાદ ચલાવતાં હતાં. લક્કડખોદ ઝાડોના થડ ઉપર તેઓની કઠણ ચાંચ ઠોકતા હતા તેના અવાજથી આખું વન ગાજી રહ્યું હતું. ત્યાં નાના પ્રકારનાં સુંદર ફૂલ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતાં હતાં. ઝાડો ઉપર ચડતા વેલાનાં ધોળાં તથા પીળાં ફૂલોમાંથી મધમાખીઓ મધ કાઢતી હતી. ત્યાં કોઇ માણસની વસ્તી નહોતી. કોઇ કોઇ વાર કોઈ રજપૂત સવાર ઢાલ બાંધીને તથા હાથમાં ભાલો રાખીને અંબાજીનાં દર્શન કરવા જતો હોય તે જોવામાં આવતો અથવા કોઇ તળાવની પાસે વણઝારાઓ ગૂણો નાંખીને બળદ છૂટા મૂકીને પડેલા હતા તે નજરે આવતા હતા. આગળ ચાલતાં એક સપાટ ખીણ આવી. તે રેતાળ હતી, પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડાણ હતું. વળી રસ્તામાં અનાજનાં ખેતર આવતાં અને વખતે વખતે નાનાં ગામો દેખાતાં, અને આઘેના પહાડમાંથી નીકળેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. ત્યાંથી ધૂમસે ઘેરાયલો આબુ પહાડ દેખાયો. તેની બાજુઓ ઉપર ઝાડ તથા ઝાડી અને નાની નદીઓ દેખાવા માંડી. આગળ જતાં એક ટેકરી ઉપર દોરા જેવો રસ્તો દેખાયો. તે કોઈ ઠેકાણે ચડતો અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઊતરતો હતો. એ રસ્તા ઉપર ઝાડીની ઘટા આવી રહી હતી. તેમાં ચડતાં ચડતાં એક કરાડની નીચે એક મેદાન આવ્યું. ત્યાં ઘણાં શોભાયમાન

ઝાડોની વચ્ચોવચ વસિષ્ઠ મુનિનું દહેરું હતું. તે દહેરાની વાડીમાં માધવ તથા મોતીશા થાક ખાવાને ઊતર્યા. એ વાડીમાં ઘણાં સુગંધીદાર ફૂલો ઊગેલાં હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગ્યા બહેક બહેક થઈ રહી હતી. વળી ત્યાં એક પથ્થરના ખડકમાં ગાયનું મોં કોતરેલું હતું, તેમાંથી પાણીનો ધોધવો પડી નીચે એક મોટી ટાંકલીમાં પડતો તેથી કર્ણેન્દ્રિયને પણ ઘણો આનંદ થતો હતો.

૧૦. મુનિનું દહેરું નાનું હતું. તેમાં વસિષ્ઠ જેણે અચલેશ્વરના અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતના મૂળ પુરુષોને કાઢયા તે મુનિની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ હતી. ત્યાં સવારે, બપોરે અને સાંજરે નોબત વાગતી હતી. તેના નાદથી તે જગ્યા ઘણી રળિયામણી લાગતી હતી. વસિષ્ઠ મુનિના દહેરા આગળ પથ્થરમાં લાંબાં પગથિયાં કાપી કાઢેલાં છે. તે ઉપર થઈને ઊંચે ચડવાનું હતું. તે ઉપર ચડતાં ચડતાં તેઓ આખરે આબુના સપાટ મેદાન ઉપર પહોંચ્યા. તે ઠેકાણે તેઓ ગયા ત્યારે જાણે એક નવા જગતમાં, વાયુમાં તરતા એક બેટમાં આવ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેઓની આસપાસ ચોતરફ ઊંચી નીચી ટેકરીઓ હતી. તે ઉપર નાનાં મોટાં ગામો હતાં. તેમાં એક સરોવર હતું અને એક કરતાં વધારે નાળાં હતાં. તે સઘળી ટેકરીઓમાં સૌથી ઊંચી ટેકરી ઉપર એક મુનિનું નાનું દહેરું હતું. તે ઉપરથી તેને મુનિનું શિખર કહેતા હતા. અને બીજી એક ટેકરી ઉપર પ્રસિદ્ધ અચળગઢનો કિલ્લો હતો.

૧૧. આબુના સઘળા પહાડોમાં સૌથી ઊંચો મુનિ-

શિખર હતો. તે ઉપર માધવ તથા મોતીશા ચડયા. જ્યારે તેઓ ઉપર ગયા ત્યારે દક્ષિણ તરફથી ઠરી જવાય એવો ટાઢો પવન આવવા લાગ્યો, તેથી તેઓએ કાળી કામળી શરીર ઉપર વીંટાળી અને એક ટેકરીની પાછળ ભરાઈને ભોંય ઉપર લાંબા થઇને સૂતા. દેખાવ ઘણો ભભકાદાર તથા સુંદર હતો. તેઓના પગ નીચે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં, અને તેમાંથી સૂર્યકિરણ નીચે ઊતરતાં હતાં. એ ઊંચી, આંખે તમ્મર આવે એવી ટોચની ઉપર એક નાનું ગોળ મેદાન હતું. તેની આસપાસ એક નીચો કોટ હતો. એક બાજુએ આશરે દશ ગજ ચોરસ ગુફા હતી. તેમાં એક મોટો કાળો પથ્થર હતો. તે ઉપર વિષ્ણુના અવતાર જે દત્તભૃગુ તેનાં પગલાં હતાં. તે પાદુકા પૂજવાને માટે જ માધવ આટલું જોખમ ખમી ઉપર ચડયો હતો. બીજા ખૂણામાં સીતાભક્તોના મહાન ગુરુ રામાનંદની પાદુકા હતી. આ ભયાનક સ્થળમાં તે પંથનો એક સાધુ રહેતો હતો. તેણે એક ઘંટ વગાડવા માંડયો, અને જ્યારે માધવે તેને દક્ષિણા આપી ત્યારે જ તે ઘંટ વગાડતો બંધ થયો. સાધુની પાદુકાની આસપાસ જાત્રાળુ લોકોની લાકડીઓનો ઢગલો પડયો હતો. તેઓ આટલી હિંમત ચલાવી ઉપર આવ્યા તેની યાદગીરીને વાસ્તે તે ઢગલો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પહાડના ઘણાએક ભાગમાં અગણિત કોતરો હતાં, તે ઉપરથી જણાતું હતું કે ત્યાં આગળના કાળમાં ગુફામાં રહેનાર માણસોની વસ્તી હશે; અને બીજાં ઘણાંએક ગોળ બાકાં હતાં તે તોપના ગોળાને વાસ્તે કીધેલાં હોય,

એમ લાગતું હતું. તે વખતે ચોમાસું તરત જ ગયેલું હતું અને હવા ઘણી સ્વચ્છ હતી તેથી કોઇ કોઈ વાર જોધપુરનો કિલ્લો અને લૂણી ઉપરના બાળોવા શહેર સુધી રેતીનું મેદાન દેખાતું હતું. એટલે દૂર સુધી તો આખો દહાડો નજર પહોંચતી નહોતી, તોપણ ભિત્રીલની ફળવાન ખીણ સિરોહી સુધી દેખાતી, તથા પૂર્વ તરફ આશરે પંદર કોશ ઉપર આરાવલીનાં વાદળાં સુધી પહોંચેલા પહાડોની વચ્ચોવચ અંબા ભવાનીનું પ્રખ્યાત દેવાલય નજરે પડતું હતું. નીચે નજર કરતાં એક મોટો કરાડો દેખાતો હતો, પણ ત્યાંથી આંખ ઊંચી કરી જમણી તરફ અર્ધું ચક્કર ફેરવીએ તો પરમાર રજપૂતોનો કિલ્લો દેખાતો હતો. તેથી વધારે જમણી તરફ દેલવાડાનાં શિખરો દેખાતાં હતાં, તે ઉપર નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી. દેખાવ કેવો જુદો જુદો! આકાશ આસમાની, મેદાન રેતાળ, દહેરાં સ્ફાટિકનાં, ઝૂંપડાં નીચાં, જંગલ મોટાં અને પહાડો ઊંચા નીચા હતા.

૧૨. મુનિશિખર ઉપરથી ઊતરીને અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડ તથા દેવસ્થાન આગળ તેઓ ગયા. અગ્નિકુંડ આશરે ૪૫૦ ગજ લાંબો તથા ૧૨૦ ગજ પહોળો હતો. તે એક પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલો હતો અને તેની બાજુએ મોટી મોટી ઈંટ ચણી લીધેલી હતી. કુંડની મધ્યે એક પથ્થરનો ટેકરો રહેવા દીધેલો હતો. તે ઉપર માતાનું એક દહેરું હતું. કુંડના ઉત્તર તરફના મથાળા ઉપર પાંચ પાંડવનાં પાંચ દહેરાં હતાં. પશ્ચિમ બાજુએ આબુના ઇષ્ટદેવ જે અચળેશ્વર તેનું દહેરું હતું. આ દહેરું કાંઈ

મોટું અથવા નકશીદાર નહોતું, પણ ઘણું સારું હતું. તે એક મોટા ચોગાનની વચ્ચોવચ હતું અને તેની આસપાસ કાળી સ્લેટના પથ્થરનાં બાંધેલાં નાનાં નાનાં દહેરાં હતાં. અગ્નિકુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમારના મૂળ પુરુષનું દહેરું હતું. આદિપાળની મૂર્તિ તેમાં બેસાડેલી હતી. તે સફેદ આરસની હતી. તેની ઊંચાઈ આશરે અઢી ગજ હતી. ભેંસાસુર એટલે ભેંસના માથાવાળો રાક્ષસ રાત્રે આવીને અગ્નિકુંડનું પવિત્ર પાણી પી જતો હતો, તેને ન આવવા દેવાને પરમેશ્વરે પરમારને સરજાવ્યા. તે ભેંસાસુરને બાણવતી મારી નાંખતો હોય એવી રીતની તે આદિપાળની મૂર્તિ હતી. એ અગ્નિકુંડ જોયા પછી અચળગઢનો કિલ્લો જોવાને તેઓ ગયા. કેટલેક સુધી ઊંચે ચડયા પછી હનુમાનભાગળમાંથી નીચલા કિલ્લામાં પેઠા. પછી બીજી ભાગળમાં થઈને માંહેના કિલ્લામાં ગયા. તેમાં જોવા લાયક કાંઇ નહોતું. કિલ્લામાં એક મોટું તળાવ હતું, તેનું નામ શ્રાવણ–ભાદરવો હતું. ચોમાસાના એ બે માસનું નામ તેને આપ્યું હતું તે યોગ્ય જ હતું, કેમકે તે ભર ઉનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહેતું હતું.

૧૩. હવે દેલવાડા જોવાનું રહ્યું. ત્યાં જવા સારુ તેઓ વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમ આગળ પાછા ગયા. ત્યાંથી તે દેલવાડા સુધીના રસ્તામાં ખેતીવાડી સારી હતી; લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી; નદીઓ તથા ઝાડો પણ ઘણાં જ હતાં; વખતે વખતે જમીન ઉપર લીલો ફરશ બિછાવ્યો હોય એવી લીલી હરિયાળી જેવી જગ્યા આવતી હતી

ક્રમેરે પક્ષી જે બીજે સ્થળે ક્વચિત જ માલમ પડે છે તેનો ત્યાં મધુરો સાદ સંભળાતો હતો અને એક ઝાડીમાં નિર્મળ નદી વહેતી હતી તેમાંથી કોયલનો તીણો તથા સ્પષ્ટ શબ્દ આવતો હતો. સઘળાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું હતું. ઘણા થોડા વખતમાં આબુનાં બાર ગામોમાંથી ચાર તેઓએ વટાવ્યાં. તે ગામોમાં ઘર સુઘડ તથા સુખદાયક અને ગોળાકાર હતાં; તેની ભીંત મટોડીની હતી પણ ગેરુથી તે રંગેલી હતી; હરેક વહેતા નાળાને કાંઠે ખેતરમાં પાણી સીંચવાનું ચક્કર હતું; ખેતરોની વાડ થોરની હતી તે ઉપર ધોળાં ફૂલ હતાં અને માંહે માંહે શિવને વહાલાં સેવતીનાં ફૂલ હતાં. એક કાળા પથ્થરની ટેકરી ઉપર પુષ્કળ દાડમી હતી; અંજીરનાં ઝાડની પણ કાંઈ ખોટ નહોતી. દરાખના વેલા કોઈ કોઈ ઠેકાણે દેખાતા હતા અને એક ઊંડી ખીણમાં મીઠાં લીંબુનાં ઝાડ ઊગેલાં હતાં. આંબાનાં તો વને વન હતાં; તેનાં લટકતાં આસમાની તથા સફેદ ફૂલ ઘણાં જ શોભાયમાન દીસતાં હતાં. આંબાને વીંટળાયેલા વેલાને પહાડમાં વસનારા લોકો અંબાત્રી કહેતા. તે તેઓને ઘણા જ ગમતા હોય એમ લાગતું હતું; કેમકે જ્યાં જ્યાં તેઓ પહોંચાય એટલે ઊંચા હોય ત્યાં ત્યાંથી તેઓને તોડી લઈ તેઓ ચોટલામાં ગૂંથતા અથવા પાઘડીમાં ખોસતા હતા. ઝાડોમાં ઘણી ભીનાશ હતી તેથી તેઓ સેવાળ તથા વેલાથી તમામ ઢંકાઈ ગયેલાં હતાં. અચળગઢ આગળ ખજૂરીનાં ઊંચાં ઝાડ પણ મૂળથી તે ટોચ સુધી એ જ પ્રમાણે ઢંકાયેલાં હતાં. ફૂલોનાં ઝાડ તો ત્યાં પુષ્કળ ઊગેલાં હતાં.

તેઓમાં ઘણાં ચંપેલી તથા તેના જેવાં બીજાં ફૂલોનાં હતાં. સોનેરી ચંપાનાં ઝાડ જે ફૂલનાં સઘળાં ઝાડોમાં સૌથી ઊંચામાં ઊંચાં ગણાય છે, જે મેદાન ઉપર કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે અને જેને અગરના ઝાડની પેઠે સો વર્ષમાં એક જ વાર ફૂલ આવે છે એવું લોકો કહે છે, તે ઝાડ થોડે થોડે છેટે મોરોથી ભરેલાં ઊગેલાં હતાં અને તેથી તમામ હવામાં ખુશબો પથરાઈ રહી હતી. નદીઓ અને પહાડો, મેવાનાં ઝાડો, ટેકરીઓ, ઝાડી, અનાજનાં ખેતર, દરાખના વેલા અને પહાડી કિલ્લા એવી રીતની બધી શોભા ત્યાં એકઠી થયેલી હતી.

૧૪. ત્યાં એક નખી તળાવ ઘણું જ રમણીક હતું. તેમાંના બેટો ઝાડોથી ભરપૂર હતા. અને તેની આસપાસના ટેકરાઓ તાડ, ખજૂરી વગેરે ઝાડોથી ઢંકાયેલા હતા. તેના પાણી ઉપર ઘણા આનંદથી જળકૂકડીઓ તરતી હતી. એ તળાવની પાસે દેવલવાડા એટલે દેવળોનું ઠેકાણું હતું. તેઓમાં મુખ્ય દહેરાં તેજપાળ તથા વિમળશાનાં બાંધેલાં હતાં. વિમળશાનું દહેરું સં. ૧૦૮૮ માં બંધાયું હતું, એમ તે દહેરાના એક લેખ પરથી જણાય છે. તે અગાઉ એ પવિત્ર ડુંગર ઉપર કોઇ પણ જૈન લોકોનું દેવસ્થાન નહોતું. એ દહેરાં કાંઈ મોટાં અથવા બહારથી ઘણાં શોભાયમાન નહોતાં, પણ માંહેથી તેઓમાં નકશીકામ એટલું બધું હતું કે તેમનું યથાસ્થિત વર્ણન આ ઠેકાણે કરી શકાતું નથી. આગલો ઘુમ્મટ અષ્ટખૂણ હતો અને પાછળ અગણિત ઘુમ્મટો હતા. સઘળાં દહેરાં સફેદ સ્ફટિકનાં હતાં અને

તેના ઉપર જે નકશી હતી તે એવી તો બારીક કોતરેલી હતી, કે એવી બારીકી મીણુ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુમાં થઈ શકે એમ વિચારમાં જ ઊતરી શકે નહિ. તેમાં જે ચિત્રો કોતરેલાં હતાં તે નિર્જીવ વસ્તુઓનાં જ હતાં એમ નહિ; સ્ત્રીપુરુષ પોતપોતાનાં કામ કરતાં હોય તેનાં, વહાણનાં તથા વ્યાપારનો સંબંધ રાખતાં અને રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ થતું હોય તેનાં પણ ચિત્રો હતાં. હમણાં એ નકશીદાર દહેરાં જે જે ઇંગ્રેજ લોકો જુએ છે તેઓ તેની ઘણી જ તારીફ કરે છે, અને આ દેશના લોકો ઈમારત બાંધવાના કામમાં તથા નકશી કોતરવામાં આવા પ્રવીણ હતા, એ વાતની તેઓની આ ઠેકાણેનાં દેવસ્થાનો જોવાથી ખાતરી થાય છે.

૧૫. આવી આવી ઈશ્વરી તથા માણુસની કળાથી ઉત્પન્ન થયેલી શોભા જોવાથી, આવાં આવાં પવિત્ર સ્થળો તથા દેવભૂમિમાં પગ મૂક્યાથી, આવી આવી ચમત્કારી વસ્તુઓ નજરે પડયાથી, આવા આવા મહિમાવાળા તથા જાગતાજોત દેવો તથા દેવીઓનાં દર્શન કીધાથી માધવનો જીવ એટલો તો પ્રસન્ન થઇ ગયો કે તેના અંતઃકરણમાં જે તોફાન થઈ રહ્યુ હતું તે શાન્ત થયું; તેના હૈયામાં જે વેરદેવીએ વાસો કીધો હતો તે ત્યાંથી ઊઠી એક ખૂણે દબાઈ બેઠી, અને તેના ઉપર પડેલું મહાભારત દુઃખ તે ઘણું કરીને ભૂલી ગયો. જ્યાં ઈશ્વરે મોકળે હાથે સુખ પાથર્યું છે, જ્યાં ઈશ્વરની મોટાઇ અને શક્તિ પ્રગટ થઇ આવે છે, જ્યાં માણુસની અશક્તિ તથા તુચ્છતા જણાઈ આવે છે ત્યાં

માણસનું અંતઃકરણ નરમ તથા કોમળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

૧૬. માધવના મનમાં જે દુષ્ટ તથા વિપરીત વિચારો ઉત્પન્ન થયેલા હતા તે જો કે દબાઇ ગયા હતા, તોપણ તેઓનો સમૂળો નાશ થયો નહોતો. જ્યાં સુધી આવી રમણીક ભૂમિનો મહિમા રહ્યો ત્યાં સુધી તેનું મન શાંત રહ્યું; પણ જ્યારે તે મેવાડના મેદાન ઉપર નીકળ્યો, અને મનને કાંઇ વિચાર કરવાનું કામ મળે એવા દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા નહિ, એટલે તે વિચારો પાછા તેના મનમાં પૂર જોસથી આવવા લાગ્યા. વળી હવે તેઓ બન્ને એકલા પડયા અને એ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા. આથી દીલની આગ હોલાવાને બદલે તે વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગી. વાટ ઘણી લાંબી દીસવા લાગી અને ખાવા પીવાનું કાંઈ ભાવે નહિ. તેઓને જો કોઈ સંઘાત મળ્યો ન હોત, જો એ પ્રમાણે થવાથી તેઓનું મન બીજા વિષય ઉપર ગયું ન હોત, તો માધવ રસ્તામાં માંદો પડત અને તેનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કીધા વિના તેનો આત્મા તેનો દેહ મૂકીને ચાલ્યો જાત. પણ ગુજરાતના દુર્ભાગ્યને લીધે તથા મ્લેચ્છ લોકોનો દહાડો ચડતો તેથી તેમ બન્યું નહિ.

૧૭. તે વખતે કેટલાએક ગુજરાતના લોકો એકઠા મળીને ગોકુળ મથુરાજીની જાત્રાએ જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંઘાત જોઈને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં સામેલ થયા અને કેટલાક દિવસ તેમનો સાથ કર્યો. પણ તેમને તેની સાથે ફાવ્યું નહિ એટલે

સંઘમાંથી જુદા પડી એકલાં મુસાફરી કરવાનો તેઓએ ઠરાવ કીધો.

૧૮. પહેલે જ દહાડે તેઓ ભૂલા પડયા, અને એક ઝાડ ઉપર રાત સૂઈ રહેવાનો મનસૂબો કરતા હતા એટલામાં પાસેના ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઈને તેઓની સામા ઊભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારે જણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા "યજમાનરાજા, 'કલ્યાણમસ્તુ' અમે દક્ષિણા લેવા આવ્યા છીએ." માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામે જોઈને પૂછ્યું, "ગોર મહારાજ! તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષિણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જિંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમે કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા: "યજમાનરાજા અમે બે ભાઈઓ છીએ, અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા તો રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઇ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને અમે બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા: 'આ જગત માયા રૂપી છે. ભાઇઓ, એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદૂગર લોકો નજરબંધી કરી ધૂળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇંદ્રિયો

વડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખરા જગતમાં છે જ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુઓ દેખાય છે, અનેક શબ્દ સંભળાય છે અને સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઇ છે જ નહિ. માટે રે ભાઇઓ, જગતમાં લોકો પૈસા મેળવવાનો જે શ્રમ કરે છે તે સઘળો મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારું મારું કરે છે તે ફોકટ છે. અલ્યા મારું કાંઈ નથી અને તારું પણ કાંઈ નથી.' એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા. ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહે છે, પણ ખરેખરો તો તે છે જ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવરદા ક્ષણ-ભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મૂકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે અથવા એ પૈસા યજમાનને મૂકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાની જ. હવે યજમાન પૈસા મૂકીને હમણાં જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મૂકીને જવું જોઈએ. વળી મારું તારું એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો ? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી

અને તે લઇને જતા હતા એટલામાં યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની આંખ ઉપર પણ માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંત મતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંદીખાનામાં નાંખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધાપીધા પછી અમને છોડી મૂકયા. હવે શું કરવું ? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વીંટાયેલું અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડી મરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યાં કરે છે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય ? તેથી કોઈ યજમાનને શોધવાને રાતની વખતે નીકળીએ છીએ. તમે પહેલા જ મળ્યા છો. માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લૂગડાં, પાઘડી આદિ જેને તમે તમારું કહો છો તે અમારું કરો, નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું.” માધવને આ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઘણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મહોર આપી. તે લઇને આ બન્ને ઘણા પ્રસન્ન થયા. વિદાય કરતી વખતે માધવે

તેઓને બોધ દીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારું તારું સમાન ગણવા જશો તો આ તમારી જ તલવારથી તમને જ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરાવવું પડશે. વેદાંતી ભાઇઓ તેઓને આશીર્વાદ દઈ તથા માર્ગ બતાવી ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

અલાઉદ્દીન ખીલજી.

૧. મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થએલા હસ્તિનાપુરની પડોશમાં જમના નદીને કિનારે દિલ્હી શહેર જે હમણાં છે ત્યાં પહેલાં રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લો તુમાર વંશનો રજપૂત રાજા નિર્વંશ મરણ પામ્યો, ત્યારે અજમેરનો ચોહાણ વંશનો રજપૂત રાજા પૃથુરાજ દિલ્હી તથા અજમેર એ બન્ને સંસ્થાનોનો ગાદીપતિ થયો. એ પૃથુરાજની કારકિર્દીમાં મુસલમાન લોકોના પાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીએ દિલ્હી ઉપર ચડાઇ કીધી, અને તે પહેલી વાર પરાજિત થયો તોપણ બીજી લડાઈમાં તેનો જય થયો; પૃથુરાજ પકડાયો અને દિલ્હી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

૨. દિલ્હીનો પહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતબુદ્દીન હતો. તેણે અને તેની પછી જે પાદશાહો થયા તેઓએ દિલ્હી શહેરને ઘણું શોભાયમાન કીધું, અને રાજ્યની મર્યાદા

વિસ્તારીને ઘણાએક હિંદુ રાજાઓની પરાપૂર્વથી સંઘરેલી લક્ષ્મી દિલ્હી શહેરમાં ઘસડી લાવ્યા.

૩. માધવ જ્યારે દિલ્હી આવવા ઊપડ્યો, ત્યારે ત્યાં અલાઉદ્દીન ખીલજી રાજ્ય કરતો હતો, થોડીએક મુદત ઉપર તેણે પોતાના કાકા જલાલુદ્દીન ફિરોઝને દગો કરી ઠાર માર્યો હતો. તે રાજા ઘણા નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ તથા શાંત ગુણનો હતો. તેના વખતમાં લોકો ઘણા સુખી હતા. રંક અને રાય એ બન્નેને પાદશાહની તરફથી સરખો ઈન્સાફ મળતો હતો. કોઈના ઉપર પાદશાહના જાણ્યા છતાં જુલમ કરવામાં આવતો નહોતો, તથા ધર્મને વાસ્તે પણ કોઈને ઉપદ્રવ થતો નહિ. એથી ઊલટું સઘળા લોકોને માલમ હતું કે નવા પાદશાહ અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ તેથી જુદી જ તરેહનો હતો. તેને લડાઈનો ઘણો શોખ હતો તથા તે જાતે ઘણો બહાદુર હોવાથી એવી ફિકર રાખવામાં આવતી હતી કે તેના આખા રાજ્યમાં લડાઈ હમેશાં થયા કરશે, અને તેથી તેની રૈયતની ઘણી ખરાબી થશે. વળી તે સ્વાભાવે ઘણો ક્રૂર, દગલબાજ તથા હઠીલો હતો, તેથી પણ લોકોને પોતાના જાનમાલની ઘણી દહેશત રહેતી હતી. તેને ધર્મને વાસ્તે પણ ઘણી જ ઝનૂન હતી. તેની લુચ્ચાઈ, નિમકહરામી તથા દુષ્ટતાથી લોકો ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. તેઓને હજુ સાંભરતું હતું કે જલાલુદ્દીન કેવો વિશ્વાસ રાખી કરા આગળ તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીનને મળ્યો. અલાઉદ્દીન કેવો ઢોંગ કરીને એકલો આવી પોતાના કાકાને પગે પડ્યો; કેવા લાડથી

જલાલુદ્દીને તેને હાથ પકડીને ઉઠાડયો, અને તેના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવી બોલ્યો: "મેં તને બચપણથી ઉછેર્યો, તારા ઉપર મેં બાપ જેવી પ્રીતિ રાખી તથા મારા પોતાના છોકરા કરતાં પણ તારા ઉપર વધારે વહાલ રાખ્યું, તે મારા ઉપર તને કદી શક આવે જ નહિ." કેવા ક્રૂરપણાથી તથા વિશ્વાસઘાત કરી અલાઉદ્દીને તે વખતે પહેરેગીરને ઇશારત કીધી, તે ઉપરથી એક મહમુદ બીન સાલેમે જલાલુદ્દીનના ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કીધો; કેવા ગુસ્સાથી જલાલુદ્દીન હોડીમાં બેસી જવાને દોડયો, પણ તેટલામાં અખતિયારુદ્દીને આવીને બિચારા અશક્ત ડોસાને પકડયો, અને તેને ભોંય ઉપર નાખી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું. અને કેવા દુષ્ટ અંતઃકરણથી અલાઉદ્દીને પોતાના કાકાનું માથું એક ભાલા ઉપર ઘોંચીને આખા લશ્કરમાં તથા શહેરમાં ફેરવ્યું. વળી જલાલુદ્દીનના મુઆ પછી તેની રાણી મલેકાજહાને વગર વિચારે તથા અમીરોની સલાહ લીધા વિના, કદરખાં ઉર્ફે રુકદીન ઇબ્રાહિમ નામના તેના નાના છોકરાને તખ્ત ઉપર બેસાડયો, પોતાનો મોટો છોકરો અરકલીખાં જે પાદશાહનો ખરેખરો વારસ હતો તથા જે તે વખતે મુલતાનમાં હતો, તેને રાણી મલેકાજહાને ઘણાએક સંદેશા મોકલ્યા, અને પોતાના ભાઈ માટે મોટું લશ્કર લઈ આવવાને ઘણી અરજ કીધી. અરકલીખાં મુલતાનથી આવ્યો નહિ, પણ એવો જવાબ કહેવડાવ્યો કે નદીને તેના મૂળ આગળથી અટકાવી શકાય છે, પણ તે મોટી થયા પછી તેનો વોહ કોઇ રોકી શકતું નથી.

અલાઉદ્દીને દિલ્હી આગળ આવી પોતાની છાવણી નાંખી. કદરખાં પોતાનું લશ્કર એકઠું કરીને અલાઉદ્દીનની સાથે લડવાને બહાર આવ્યો. તેના સોબતીઓ તથા તેની તરફના અમીર ઉમરાવો * તેની પાસેથી જતા રહી અલાઉદ્દીનને જઇ મળ્યા. કદરખાં પોતાની માને તથા કેટલાંક માણસોને લઈને મુલતાનમાં નાસી ગયો, તથા અલાઉદ્દીન દિલ્હીમાં પેસીને પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યાર પછી અલાઉદ્દીને મુલતાન શહેર તાબે કરી અરકલીખાં તથા કદરખાં એ બે શાહજાદાઓને પકડી પોતાની પાસે લાવવાને એક મોટું લશ્કર આપી પોતાના ભાઇ અલફખાં તથા ઝફરખાંને મોકલ્યા. તેઓએ મુલતાન શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો, તે બે મહીના સુધી ચાલ્યો. આખરે શહેરના લોકોએ તથા સિપાઈઓએ મુલતાનનો કિલ્લો પાદશાહી સરદારને સ્વાધીન કરવાનું કબૂલ કીધું; પણ એટલી તેઓએ શરત કીધી કે બે શાહજાદાની જિંદગી બચાવવી. એ શરત અલફખાંએ મંજૂર કીધી અને તે પાળવા બાબત ઘણા સખ્ત કસમ ખાધા. એ પ્રમાણે તે શાહજાદાઓને પોતાના હાથનાં લઈ સઘળી હકીકત અલાઉદ્દીન પાદશાહને કહેવડાવી.

૪. આ સમાચારની ખુશાલીમાં તે દહાડે દરબાર ભરપૂર ભરાયો હતો. પાદશાહ સોનાના હીરે જડેલા તખ્ત ઉપર બેઠેલો

* અમીર અને ઉમરાવ એ બે જાણે પર્યાયી શબ્દો હોય એમ એનો ગુજરાતીમાં પ્રયોગ થાય છે, જેમ બાંગબગીચા બોલાય તેમ. વાસ્તવિક રીતે ઉમરાવ એ અમીરનું બહુવચન છે; એટલે આવો પ્રયોગ અશુદ્ધ છે.

હતો, તેનો પોશાક તથા ઝવેર જોતાં આંખ ઝંખવાઈ જાય એટલો તે શણગારાયેલો હતો. સોનું, હીરા, મોતી, માણેક વગેરે રત્નોની કાંઇ જ કસર રાખવામાં આવી નહોતી. તેના દબદબામાં કાંઈ શોભા ઉપર જરા પણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું. તેના શણગારનો ઈરાદો શોભા આપવા કરતાં તેની અગણિત દોલત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો અને દોલત પણ તેણે બેશુમાર મેળવી હતી. કોઈ પણ પાદશાહની પાસે તખ્ત ઉપર બેસતી જ વખતે એટલું ધન હશે એમ તવારીખ ઉપરથી જણાતું નથી. તેણે સૌથી પહેલાં દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર ચડાઇ કીધી હતી, અને ત્યાંની ઘણા કાળની એકઠી થયેલી દોલત તે લૂંટી લાવ્યો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે જ્યારે જલાલુદ્દીન ફિરોઝના રાજ્યમાં તેણે દેવગઢનું રાજ્ય જીત્યું ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને શાંત કરવાને છસેં મણ મોતી, બે મણ હીરા, માણેક, લીલમ અને પોખરાજ એક હજાર મણ રૂપું અને ચાર હજાર રેશમનાં થાન નજર કીધાં અને તેની સાથે બીજી પણ ઘણીએક કીમતી વસ્તુઓ આપી. અગર જો આ લખાણમાં અતિશયોક્ત તો ઘણી હશે, તોપણ તે ઉપરથી એવું તો જણાય છે કે દક્ષિણમાંથી તે બેશુમાર દ્રવ્ય હરી લાવ્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યમાં એ કરતાં પણ વધારે દોલત મેળવી. તે એટલી કે એના જેવો બીજો કોઇ પણ પાદશાહ ધનવાન નહોતો. એ દ્રવ્યનો તે ઉપયોગ પણ કરતો હતો. તેની શોભાનો કાંઇ પાર નહોતો. તેના ઘરનો ખર્ચ પણ આશ્ચર્યકારક હતો

તેની પાસે માત્ર ખાનગી ઘરના ચાકરો સત્તર હજાર હતા. એ ઉપરથી જ તેનો બીજો વૈભવ કેવી તરેહનો હશે એનો વાંચનારાઓએ ખ્યાલ કરવો.

૫. એવી રીતે અલાઉદ્દીન ખીલજી તે દહાડે બિરાજેલો હતો. તેનું મોં એવું મોટું અને વિકરાળ હતું કે તેને જોઇને સઘળાને ત્રાસ લાગ્યા વિના રહે જ નહિ તથા તેને આબરૂ આપ્યા વિના પણ ચાલે નહિ. તેને આવી વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ફિતૂરી લોકો ઉપર મજબૂત રીતે તથા સખ્તીથી રાજદંડ પકડવાને જ પરમેશ્વરે સરજેલો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની આંખ ગોળ તથા ઘણા તેજથી વાઘની આંખ પેઠે જ ચળકતી હતી, અને તેમાં દયા કે ક્ષમાની કાંઈ પણ નિશાની માલમ પડતી નહોતી. તેનું આખું શરીર એવું પ્રૌઢ તથા કૌવતદાર હતું કે તેને જોઇને મોટા મોટા અમીરો પણ થરથર કાંપતા હતા. અલાઉદ્દીન ખીલજીનો એટલો ત્રાસ હતો કે તે આજ પણ ગુજરાતનાં ગામોમાં 'અલાઉદ્દીન ખૂની' એ નામથી ઓળખાય છે.

૬. બીજી બાજુએ શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાં અને માજી પાદશાહની બેગમ મલેકાજહાન તથા બીજા કેટલાએક માણસો મુલતાન આગળ અલફખાંના હાથમાં આવ્યાં પછી તે તેઓને લઇને દિલ્હી તરફ આવવા નીકળ્યો. તે જ વખતે પાદશાહ અલાઉદ્દીને મલેક નુસરતખાં કોટવાળને શાહજાદાઓની આંખ ફોડવાનો હુકમ આપી અલફખાંને મળવાને સામો મોકલ્યો. નુસરતખાંએ જઇને

અલફખાંને પાદશાહનો હુકમ પહોંચાડયો. અને જે જગાએ તેઓ બન્ને મળ્યા તે જ સ્થળે તે દુષ્ટ કામ કરવાની તૈયારી થવા લાગી.

૭. એક ઉનાળાની સ્થિર સાંજે તે બે શાહજાદાઓ એક કિલ્લાની બારી આગળ બેઠા બેઠા પોતાની દુર્દશા વિષે વાત કરતા હતા. આખો દહાડો સખ્ત તાપ પડયો હતો તેથી સઘળી વસ્તુઓ ગરમ થઈ ગઈ હતી, તે હવે ધીમે ધીમે ઠંડી પડવા લાગી. બારીમાંથી ટાઢો પવન થોડો થોડો આવતો હતો તેથી તેઓનાં શરીરમાં બીજો તાપ ન હોત તો તેઓને ઘણું સુખ થાત. પણ આ વખતે તે બિચારાઓના વિચાર તેઓના શરીરના સુખ તરફ હતા જ નહિ. તે જગ્યાએ મુકામ કરવાનું તથા તેઓની મા વગેરે બીજાં બૈરાંને દિલ્હી મોકલી દેવાનું શું કારણ હશે એ વિષે તેઓને ઘણો અંદેશો થયા કરતો હતો. અલફખાંએ તેઓને મુલતાન આગળ અભયવચન આપ્યું હતું તેથી આટલી થોડી વારમાં તે વચન તોડશે, અને તેઓનો પ્રાણ લેશે એ વિચાર તેઓના મનમાં મુશ્કેલીથી જ આવતો. પણ જ્યારે તેઓને મુકામ કરવાનું કાંઇ કારણ જડયું નહિ તથા આપેલો કોલ તોડવો એ તે વખતમાં કાંઇ હલકું ગણાતું નહોતું, અને અલાઉદ્દીનનો ક્રૂર તથા સ્વાર્થી સ્વભાવ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા તેથી તેઓને વખતે વખતે મરવાની દહેશત લાગ્યાં કરતી હતી. જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે ઊંડા વિચારમાં પડેલા હતા તથા હવે મરીશું કે જીવતા રહીશું એ બાબે સંશયમાં હતા, તે વખતે બે

માણસોએ ધીમે ધીમે પાછળથી આવીને તેઓને પાડી નાંખ્યા અને તેઓના હાથપગ તુરત બાંધી લઈને તેઓના મોંમાં ડૂચા ઘાલ્યા. પોતાનો જીવ એક ક્ષણમાં જનાર છે, એમ જાણીને તેઓએ ઘણા પછાડા માર્યા, પણ તે ચંડાળો ઘણા જોરાવર હતા તેથી તેઓનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. તેઓને ચત્તા પાડયા પછી એક બારીક ચપ્પુની અણી વડે તેઓએ બન્નેની આંખોના ડોળા બહાર કાઢી નાંખ્યા. મરવાની દહેશતથી, આંખ ફૂટવાના દરદથી તથા આંખમાંથી લોહીની ધાર ચાલી તેની વેદનાથી તેઓ કેટલીએક વાર તો બેહોશ થઈ પડી રહ્યા.

૮. શાહજાદાઓને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તેઓને કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે તેની કલ્પના માત્ર કરવી. જીવતા તો રહ્યા પણ તેઓની અમૂલ્ય રત્ન જેવી બે આંખ જતી રહી એ વાત તેઓને જ્યારે માલમ પડી ત્યારે તેઓ અતિ દુઃખ તથા ક્રોધને લીધે ગાંડા જેવા થઈ ગયા, અને ઘણા જોરથી બૂમાબૂમ પાડવા લાગ્યા. ખૂબ વાર આક્રંદ કર્યા પછી 'ખુદાની એ જ પ્રમાણે મરજી હશે' એમ મન મનાવી લઈ તેઓએ પોતાનું મોં સીવી લીધું.

૯. બીજે દહાડે અલફખાંની છાવણી ઊઠી અને તેઓ સઘળા હાંસી શહેરમાં ગયા. ત્યાં કિલ્લામાં તે બે આંધળા શાહજાદાને કેદમાં રાખ્યા. પણ આવા અર્ધા મૂએલા શાહજાદાઓ જીવતા રહે ત્યાં સુધી અલાઉદ્દીનને ચેન પડે નહિ એમ જાણી તથા આપણે જે કરીશું તે પાદશાહ પસંદ કરશે એવી ખાતરીથી અલફખાં તથા

નુસરતખાંએ તેઓ બન્નેને ઠાર મારવાનો નિશ્ચય કીધો. એ કામ હવે કાંઈ મુશ્કેલ નહોતું. જ્યારે મધ્ય રાત્રિની વખતે તે બે શાહજાદાઓ ઊંઘમાં પડેલા હતા તે વખતે બે મારાઓ ખંજર લઇને તેઓના સૂવાના ઓરડામાં પેઠા. જે છેલ્લી આફ્રત તેઓના ઉપર જલદી પડનાર છે તેની લેશમાત્ર પણ શંકા તેઆના મનમાં નહિ હોવાથી તે વખતે તેઓ બન્ને સ્થિર ચિત્તથી સૂતા હતા. તેઓના દુ:ખી તથા નિર્દોષ ચહેરા જોઈને તે દુષ્ટ મારાઓને પણ દયા આવી, પણ તેઓ જાણતા હતા કે દયાનો આ વખત નથી, અને જો તેઓ પોતાનું કામ બજાવશે નહિ તો તેઓ જાતે માર્યા જશે. તેથી તે બેમાંના એકે મન કઠણ કરી અરકલીખાંના પેટમાં ખંજર માર્યું અને તે જ વખતે બીજાએ કદરખાંની ઉપર જખમ કીધો. એ જખમથી કદરખાં તો તુરત મરણ પામ્યો, પણ અરકલીખાંને વાસ્તે એક ઘા બસ થયો નહિ. તેણે તરફ્ડીયાં મારવા માંડયાં, અને "શુક્ર અલ્લા! આ દુ:ખમાંથી જલદી તેં છુટકારો કીધો" એવી રીતે તે બોલ્યો. પોતાનું કામ બરોબર થયું નહિ તેથી તે ખૂની ગભરાયો. શાહજાદાએ તેની તરફ પોતાનુ મોં ફેરવ્યું અને ગુસ્સાથી બોલી ઉઠયો: "કાફ્રર, હરામખોર જલદીથી બીજો ઘા મારી આ જિંદગીનો દોરો એકદમ તોડી નાંખ. તારા અણઘડપણાથી મને કેટલું દુ:ખ થાય છે તે તું જાણતો નથી. માટે માર બીજો ઘા અને આ દુષ્ટ પાપી જહાનમાંથી મને છોડાવ" પણ તે માણસની અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ; તે જડભરત જેવો ઊભો રહ્યો; તેના હાથમાંથી ખંજર પડી

ગયું, અને તેના મન ઉપર તેનો અખતિયાર નહિ રહેવાથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો. અરકલીખાંને લાગ્યું કે મારનાર તો તેને એવી અવસ્થામાં મૂકીને જતો રહ્યો. તેનું ખંજર પડયું હતું તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો હતો, અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેની વેદના પણ અસહ્ય થતી ગઈ. તે વખતે તેનામાં સેતાનનું જોર આવ્યું. તે એકદમ બેઠો થયો અને હાથ લાંબા કરી ખંજર તેણે શોધી કાઢયું. હાથમાં તે ખંજર લઈ તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કીધી, અને બિસમિલ્લાહ ઉર્ રહેમાન ઉર્ રહીમ એટલું કહી તેણે તે ખંજર પોતાના કલેજામાં એટલા જોરથી માર્યું કે તે પાછું કાઢવાનો પણ તેને વખત મળ્યો નહિ. પણ તે લાગતાં જ તેનો આત્મા પરમેશ્વરની હજૂરમાં જઇ ઊભો રહ્યો.

૧૦ દિલ્હીમાં એક કિલ્લાના એક ઓરડામાં એક બૈરી નીચું માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઓરડાની સ્થિતિ તે બૈરીના મનની સ્થિતિના જેવી જ હતી. અંધકાર અંધકાર સઘળે વ્યાપી રહેલો હતો. ઓરડાની આસપાસની ચાર દિવાલોમાંથી એકમાંથી પણ અજવાળાનું કિરણ પ્રવેશ કરી શકતું નહોતું. ભીંતની છેક ઉપર બે ત્રણ જાળિયાં હતાં તેમાંથી માત્ર હવા આવતી, અને તેથી તેમાં રહેલી બૈરીના પ્રાણને આધાર માત્ર મળતો. પણ તેમાંથી જે કાંઇ પ્રકાશ પડતો તે એટલો તો થોડો હતો તથા ઓરડો મોટો હોવાને લીધે તેમાંનું અંધારું એટલું બધું તો ઘાડું હતું કે તે અજવાળું અંધારાની સાથે મળી જતું અને તેનું જોર બિલકુલ ચાલતું નહોતું. એ અંધારામાં બેઠેલી બૈરી જો

જોઈ શકાય તો દુ:ખ એટલે શું, અને અતિ દુ:ખથી માણસની અવસ્થા કેવી થાય છે એ સંપૂર્ણ જાણવામાં આવે. જો કોઈ ચિતારાને એક મહાદુ:ખી માણસનું ચિત્ર કાઢવું હોય અથવા જો કોઈ કવિને તેવા દેખાવનું વર્ણન કરવું હોય, તો તેણે તે બૈરીને જોવી. તે ખરેખરું દુ:ખનું સ્વરૂપ હતું. જો દુ:ખ માનવી દેહ ધારણ કરી શકે તો તે બૈરીના જેવું જ સઘળાને માલમ પડે. તેને પોતાના શરીરનું બિલકુલ ભાન નહોતું. તે પોતાના બે પગની વચ્ચે માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઘણી રૂપાળી હતી, પણ દુ:ખના આવેશમાં તેનું રૂપ બદલાઇ જઈને તેની શિકલ ઘણી બિહામણી થઇ ગઈ હતી. તેના મોં ઉપરની નસો ફૂલી આવી હતી. તેનું શરીર સઘળું સોસવાઇ ગયું હતું. તેના ઉપરનું તમામ લોહી ઊડી જવાથી તે મુડદાના જેવી ફિક્કા રંગની દેખાતી હતી. જો તે હાલચાલ કરીને જીવતી છે એમ ન જણાવે, તો તેની અને મુડદાની વચ્ચે કાંઈ ભેદ માલમ પડે એવું નહોતું. તેની આંખ ફાટેલી તથા લાલ-ચોળ થઈ ગયેલી હતી, અને સાધારણ રીતે જે ચળકાટ તથા બુદ્ધિનો અંશ ઘણું કરીને બીજી આંખોમાં માલમ પડે છે તે તેમાં જણાતો નહોતો. તેઓ કોઇ વખત એક વસ્તુ તરફ સ્થિર માંડેલી રહેતી; વખતે વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ ફર્યા કરતી. જો તેની આંખ ઉપરથી પરીક્ષા કરીએ તો તે છેક ગાંડી થઇ ગયેલી છે એમ આપણી ખાતરી થયા વિના રહે નહિ. તેના મનનો વિકાર તેની આંખમાં જ જણાઈ આવતો હતો, એટલું જ નહિ

પણ તેનું બોલવું પણ ચિત્તભ્રમ અભાગિયા માણસો જેવું જ હતું. તેના શબ્દ તેના મોંમાંથી તૂટક તૂટક તથા વગર અર્થના નીકળતા. તેના બોલવામાં કાંઈ સંબંધ નહોતો. ઘણા જ ક્રોધમાં આવેલાં માણસો જેમ તૂટક તૂટક વાકયો વાપરે છે તેવાં વાકયો તે બોલતી, અને ઘડીએ ઘડીએ મોટી ચીસ પાડવી અથવા ઘાંટો કાઢી પોક મૂકીને રોવું, એ સિવાય તેના જુસ્સા વડે તેનાથી વધારે થઈ શકતું ન હતું. જ્યારે તેને ઘણો આવેશ આવતો ત્યારે તે બે હાથે પોતાના માથાના નિમાળાની લટ જોરથી તોડી નાંખતી; તેનાં પહેરેલાં લૂગડાં ફાડી નાંખતી, માથું તથા છાતી એટલા જોરથી કૂટતી કે તેઓ આવા ઘાની સામે સલામત શી રીતે રહેતાં એ જ આશ્ચર્યકારક હતું, પણ એટલાથી તેને નિરાંત વળતી નહિ. વખતે વખતે તે ઊઠીને દોડતી અને ભીંતની સાથે ઘણા જોરથી પોતાનું માથું અફાળતી. પોતાના ઓઠ એવા તો દાંત વડે કરડતી કે તેમાંથી લોહીની ધાર ચાલતી. તેના માથામાંથી નીકળતા લોહીથી તેનાં સઘળાં કપડાં ખરાબ થઇ ગયેલાં હતાં તથા ઓઠમાંના લોહીથી તેનું મોં રક્તવર્ણ થઇ ગયું હતું. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રૂજતું હતું અને તેનામાં કોઇ જીન ભરાયો હોય એવી તે દેખાતી હતી. ઘણા દુ:ખથી તે બિચારીનું મગજ ઊંધુંચતું થઇ ગયું હતું, અને તે દુનિયાના તેમજ પોતાના મનને મરી ગયેલા જેવી ગણતી હતી. તેનામાં જીવ તો હતો, પણ તેના મન ઉપરથી તેનો સઘળો અખતિયાર જતો રહ્યો હતો, એટલે જીવવામાં કાંઇ ફળ રહેલું ન હતું.

એ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લેશો અને ઉપર ખ્યાન કીધા પ્રમાણેની એક બૈરી તમારા મનમાં કલ્પશો, તો માજી પાદશાહ જલાલુદ્દીન ફિરોઝની મુખ્ય બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંની મા મલેકજહાનની અવસ્થાનો તથા દેખાવનો યથાસ્થિત ચિતાર તમારા મનમાં આવશે.

૧૧. તે જાતે ઘણા મજબૂત મનની, ખટપટી તથા રાજ્યકારભારની લોભી હતી. પોતાના ધણીના મૂઆ પછી તેણે વગરવિચારે તથા દુશ્મનનું સામર્થ્ય જાણ્યા વિના પોતાના મોટા છોકરાને ખબર ન કરતાં નાના કદરખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો. તે કામ પાર પડ્યું નહિ. તેને, તેના છોકરાને તથા તેના મળતિયા લોકોને દિલ્હીમાંથી નાસીને મુલતાન જવું પડ્યું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્યકાજની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ ફૂટી ગઇ. એ દુઃખ કાંઇ ઓછું નહોતું. પણ તેટલેથી બસ થયું નહિ, તેને તથા તેના છોકરાને મુલતાનમાં ઘેર્યા અને તેઓને જીવતા રાખવાનું વચન અલફખાંએ આપ્યું; તે ઉપરથી જ તેઓને મુલતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કર્યાં. એથી ઊલટી તેઓના ઉપર વધારે આફત પડી. તો પણ તેને એવી આશા હતી કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી જીવતા છે ત્યાં સુધી તેઓના બાપનું રાજ પાછું મેળવવાને તેમને કોઇ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢ્યા, પણ જ્યારથી તે શાહજાદાઓથી છૂટી પડી ત્યારથી તે નિરાશ થતી ગઇ અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણા જ ભયંકર વિચારો આવવા લાગ્યા. ઊંઘમાં તે વારે વારે પોતાના છોકરાની

કફનમાં વીંટાળેલી લાશ જોયાં કરતી અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણું જ આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયું હતું. જે તેના મનમાં દહેશત હતી, જે નઠારા વિચાર તેના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયા કરતા, તે સઘળું છેલ્લી વારે ખરું પડયું. તેને એક ખાનગી જાસૂસે ખબર કીધી કે શાહજાદાઓને આંધળા કરી મારી નાંખ્યા છે. એ ખબર સાંભળતાં જ તે ભોંય ઉપર બેહોશ થઇને પડી, અને તે બેશુધ્ધિમાંથી થોડી વાર પછી જાગ્રત થઇ તો ખરી, પણ તેની અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ. તે જાગ્રત થઇ પણ નહિ જેવી જ; તેનું ભાન ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહિ, અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઈ તે અવસ્થામાં બિચારી આવી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

દેશદ્રોહ

૧. માગશર મહીનામાં એક સવારે દિલ્હી શહેરમાં ઘણો રમણીક તથા જોવાલાયક દેખાવ બની રહ્યો હતો. તે દહાડે શહેર બહાર એક કાળિકા માતાનું દહેરું હતું તેનો પાટોત્સવ હતો તથા અલાઉદ્દીન પાદશાહના વડા શાહજાદા ખિઝરખાંની સાલગીરી હતી. તેથી હિંદુ તથા મુસલમાન એ બન્ને લોકોનો તે દિવસે તહેવાર હતો. સવારે જે વખતે શહેરની સઘળી મસ્જિદોમાંથી પહેલી નમાજને વાસ્તે બાંગ પોકારવામાં આવી તે વખતે હિંદુ લોકોનાં

ટોળેટોળાં એકઠાં થઈ શહેર બહાર કાલિકા માતાનાં દર્શન કરવા જતાં હતાં. તે સવારે ટાઢ ઘણી જ પડી હતી તેથી સઘળાઓએ શાલ, દુશાલા, ધાબળી વગેરે ઊનનાં ગરમ લૂગડાં શરીર ઉપર ઓઢેલાં હતાં તથા ગરીબ લોકો બિચારા ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા, દાંત કકડાવતા અદબ કરી ચાલ્યા જતા હતા. કેટલેક દૂર ગયા પછી તે કુતુબમિનારા આગળ આવી પહોંચ્યા. એ મિનારો દિલ્હીના પહેલા મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદ્દીનના રાજ્યમાં બંધાવા માંડયો હતો તે અલ્તમશ પાદશાહના રાજ્યમાં પૂરો થયો. તે ઘણો જ શોભીતો છે; તેનો આકાર મિનારા જેવો છે તથા તે ઉપર રવેશો છે તેમાં ઘણી જ બારીક નકશી કોતરેલી છે. તે ૧૨૧ સુતારી ગજ ઊંચો છે. એક વાર ધરતીકંપ થયાથી તેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયેલો છે, તોપણ તેના જેટલો ઊંચો મિનારો દુનિયામાં બીજો કોઇ નથી. તેની પાસે એક અધૂરી મસ્જિદ છે, તે તેની બાંધણી તથા શોભામાં હિંદુસ્તાનમાં બીજી કોઇ પણ ઇમારતથી ઊતરતી નથી. તે ઉપર લેખ કોતરેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે શાહબુદ્દીન ઘોરીના રાજ્યમાં બંધાવવા માંડી હતી. એ મસ્જિદની પડોશમાં કાળિકાનું દહેરું હતું. તેનું કદ નાનું હતું તથા બહારથી કાંઈ શોભાયમાન નહોતું, પણ તેનો પરતો એટલો હતો કે તે દહાડે ત્યાં આખા દિલ્હી શહેર તથા પડોશના ૪૦ અથવા ૫૦ કોશ સુધીનાં ગામો તથા શહેરોથી હિંદુ લોકો દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા પહેરવેશ તથા રંગબેરંગી પાઘડીઓથી તમાશો ઘણો

સુંદર લાગતો હતો; પણ ત્યાં લોકોની ભીડ સિવાય બીજું પણ કેટલુંક જોવાલાયક હતું.

૨. કાળિકા દેવીનું રૂપ ઘણું ઉગ્ર તથા બિહામણું હોય છે, અને તેને પ્રાણીનાં બલિદાન આપવામાં આવે છે. તેને રક્તપાનમાં ઘણો આનંદ લાગે છે તેથી તેની યાત્રાઓમાં ઘણાં નિર્દય કામો થતાં જોવામાં આવે છે. આ વખતે દેવીના મંદિર આગળ ઘણાએક ભક્તો એકઠા થયા હતા. તેઓમાંથી કેટલાએક પોતાની જીભમાં પાળી ખોસતા હતા. બીજે ઠેકાણે ઝીણા અણીદાર ખીલાઓને તેઓની અણી ઉપર રાખીને ભોંયમાં એવા પાસે પાસે દાટેલા હતા કે તેનું એક બિછાનું થઈ રહ્યું હતું. તે ઉપર એક પાલખ બાંધેલી હતી. તે ઉપરથી કેટલાએક નીચે ખીલાઓની શય્યા ઉપર પડતા હતા, કેટલાએક પોતાની કૂખમાં લોઢાની કડી ઘાલીને તેમાં એક દોરડું બાંધીને એક ઝૂલતા લાકડાના કટકા સાથે લટકતા હતા, અને કેટલીએક વાર સુધી તેઓ ચક્કર ખાતા હતા. બીજા કેટલાએક ફૂલના પુષ્કળ હાર ઘાલીને તથા શરીરે હિંગળોક ચોળીને ઊભા હતા અથવા કાંઇ રાગનું વાજિંત્ર વગાડતા હતા.

૩. આ ભયંકર તથા કંટાળો ઉપજાવનાર તમાશો જોઇને સઘળા લોકો ખુશ થતા હતા. તેમાં એક પરદેશી તેના પહેરવેશ તથા રીતભાતથી તુરત બીજાઓથી જુદો પડતો હતો. તે ઘણા ઊંડા વિચારમાં હતો અને બીજા લોકોનાં મોઢા ઉપર જેટલો ઉમંગ દેખાતો હતો તેટલો તેના ઉપર નહોતો. જે કામને અર્થે તે દિલ્હીમાં આવ્યો હતો તે કામ

હજુ પાર પડયું નહોતું એટલું જ નહિ, પણ તે સિદ્ધ થશે એવો સંભવ પણ ઘણો દૂર દીસતો હતો. પોતાની મતલબ શી રીતે હાંસલ કરવી એ વિષે તે નિરંતર રાત દહાડો મનમાં વિચાર કર્યા કરતો અને વારે વારે નિસાસા સૂકયાં કરતો હતો.

૪. વાંચનારાઓએ તેને ઓળખ્યો તો હશે; તે ગુજરાતના કરણ રાજાનો માજી પ્રધાન માધવ હતો એમ આ ઠેકાણે કહ્યું ન હોત તોપણ સઘળાના જાણ્યામાં આવત. આ વખતે તે આ સઘળો તમાશો જોઇ ઘણો વિસ્મિત થયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે માણસનું નાજુક તથા કોમળ શરીર આટલી વેદના શી રીતે ખમતું હશે? વળી મનુષ્યે દેહકષ્ટ શા માટે કરવું? માણસમાં ઈશ્વરે વિવેકબુદ્ધિ મૂકેલી છે તેથી જે કાર્ય તે કરે છે તેમાં કાંઇ પણ કારણ હોવું જોઇએ; માટે આ દેહ દમવાનું પણ કાંઈ કારણ હશે. અગરજો સૃષ્ટિની ખૂબી આંખ વડે જણાય છે, ચંપો, ચંબેલી, મોગરા વગેરે ખુશબોદાર ફૂલોનો સુવાસ ઘ્રાણેંદ્રિયથી માલમ પડે છે; અગરજો રસનેંદ્રિયથી જ ખટરસનો સ્વાદ સમજાય છે; ટૂંકામાં માણસને સુખ થાય એવી જ આ જગતની રચના કીધેલી છે, તોપણ એ ઇંદ્રિયો આપણને હમેશાં તાબે રહેતી નથી. જો તેઓને આપણે જીતીશું નહિ તો તેઓ આપણને જીતશે. ઇંદ્રિયો વડે જેટલું સુખ થાય છે તેટલું જ દુ:ખ પણ થાય છે, અને એટલા દુ:ખથી કાંઈ બસ થતું નથી. એ ઈંદ્રિયોના જો આપણે ગુલામ થયા તો આપણે પશુ સમાન થઈ જઈએ છીએ, અને ખરું ખોટું

સમજવાની તથા પરમેશ્વરને ઓળખવાની જે શક્તિ એકલા મનુષ્યને જ બક્ષેલી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આંખ વડે કેટલાએકની ઈશ્વિર ઉપરની ભક્તિ દૃઢ થાય છે. ત્યારે ઘણા તો તે વડે દુષ્ટ અને અધર્મી કર્મો કરે છે અને કારીગરીની શોભા તથા ચતુરાઇ જોવામાં ગરક થઈ કારીગરની શક્તિ તથા ડહાપણ જોવું ભૂલી જાય છે, અથવા કારીગરીમાં ખામી કાઢી કારીગર છે જ નહિ એમ કહે છે, અથવા છે તો તેનો ઇન્સાફ, દયા, ડહાપણ, ચતુરાઇ તથા સારાપણામાં ખામી છે એવો મત ચલાવે છે. એવા ભયાનક ખાડામાં પડતા બચવાને કેટલાએક ભકતોએ પોતાની આંખ પોતાને હાથે ફોડી નાંખી છે. માટે ઇંદ્રિયો જેમ આપણી મિત્ર તેમ આપણી શત્રુ પણ છે. તે એક નદીના પ્રવાહ જેવી છે; જ્યાં સુધી તે ધીમે ચાલે છે ત્યાં સુધી સઘળાને ફાયદો કરે છે. પણ જ્યારે તે જુસ્સાથી વહે છે ત્યારે તેના સપાટામાં જે આવે તેને ઘસડી જાય છે. તે એક વાઘ જેવી છે; જ્યાં સુધી તેને પાંજરામાં ગોંધી રાખે ત્યાં સુધી કાંઈ ચિંતા નહિ. પણ તેને પાંજરું તોડતાં વાર લાગતી નથી. તેને જીતવી એ ઘણું કઠણ કામ છે અને ઘણા જ થોડા માણસથી તે બની શકે છે, માટે તેઓને ફાવવા જ ન દેવી એ ડહાપણ છે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટ સંબંધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામે છે. અને તેમ થયાથી મોહજાળમાં ફસાઇ પડવાને તેને કદાચ અટકાવ થાય છે. એટલાં કારણોથી સંન્યાસી, યોગી વગેરે પોતાનાં મન અને ઇંદ્રિયો ઉપર ભરોંસો રાખતા નથી.

૫. એવો વિચાર કરતો કરતો માધવ પોતાને ઘેર જતો હતો ત્યારે પાદશાહી મહેલ આગળ એક મોટો તમાશો થઈ રહ્યો હતો.

શાહજાદા ખિઝરખાંની આજ સાલગીરી હતી તેથી દરબારી કામ સઘળું બંધ હતું, તો પણ પાદશાહ તથા શાહજાદાને મુબારકબાદી આપવાને સઘળા અમીર ઉમરાવો એકઠા થયા હતા તથા ખુદ અલાઉદ્દીન પોતાના તખ્ત ઉપર બિરાજેલો હતો. આ વખતે રાજ્યના કારભારીઓમાં કેટલોક ફેરફાર થયેલો હતો. જ્યારે અલાઉદ્દીન ગાદીએ બેઠો ત્યારે માજી પાદશાહની બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંએ રાજ્ય મેળવવાને લડાઈ ચલાવી હતી તેમાં કેટલાએક અમીરોએ તેમને મદદ આપી હતી તેના બદલામાં તેઓની પાસેથી ઘણુંએક દ્રવ્ય તેઓને મળ્યું હતું, તે તેઓની પાસેથી છીનવી લીધું એટલું જ નહિ, પણ તેઓની સઘળાની આંખ ફોડી નાંખી તથા તેઓ સઘળાની માલ-મિલકત જપ્ત કીધી. એ રીતે તેણે પાદશાહી ખજાનામાં ઉમેરો કીધો. પણ એટલાથી તે ધરાયો નહિ. પોતાને ગાદી મેળવવા કાંઇ હરકત પડે નહિ માટે તેણે પોતે ઘણાએક અમીર ઉમરાવોમાં પુષ્કળ પૈસા વહેંચ્યા હતા. તે સઘળા હમણાં તેણે તેઓની પાસેથી પાછા માગ્યા; અને તેની સાથે વળી લાંચ રુશવત લોકો પાસેથી તેઓએ લીધી છે તથા સરકારની પણ મોટી રકમો ઉચાપત કીધી છે એવું તેણે કેટલાએક કામદારો ઉપર તહોમત મૂકયું. આ કામમાં તેના વજીર ખાજાખતીરે તેને કાંઇ પણ

મદદ આપી નહિ એટલું જ નહિ પણ પાદશાહના આ ગેરઈન્સાફ તથા જુલમની સામા ઉલટો અભિપ્રાય આપવાની તેણે હિમ્મત ચલાવી. પાદશાહ ઘણો જ નાખુશ થયો અને જો ખાજાખતીરની સાચવટ તથા સદ્‌ગુણે તેનો બચાવ કીધો ન હોત તો તેની ગરદન કપાઇ જાત. અગરજો તે જીવતો તો રહ્યો તોપણ તેના અધિકાર ઉપરથી તેને કાઢી મૂકયો અને નસરતખાંને વજીરાત આપી. એ નવા વજીરે પાદશાહનો ગેરવાજબી હુકમ માથે ચડાવ્યો, અને તેણે અમીરો ઉપર સખ્તી કરીને તેઓની પાસેથી આપેલા પૈસા પાછા કઢાવવા માંડયા. અમીર લોકોએ આ જુલમની સામે થઈ એક બંડ ઉઠાવ્યું પણ તેઓનું કાંઇ વળ્યું નહિ. ઊલટું પાદશાહે તેમને કેદખાનામાં નાંખ્યા જ્યાં તેઓને કેટલીએક મુદત સુધી સડયાં કરવું પડયું. પોતાના ગુનાને વાસ્તે તેઓએ પાદશાહની ઘણીવાર માફી માગી, ત્યારે અલાઉદ્દીને વિચાર્યું કે તેને હવે પોતાના રાજ્યની સલામતી વાસ્તે કાંઇ પણ દહેશત રહી નહોતી, અને અમીરો તરફથી રાજ્યને કાંઇ પણ નુકસાન પહોંચવાનું નથી, તેથી ખિઝરખાં શાહજાદાની સાલગીરીને રોજે તેઓ સઘળાને છોડી મૂકી તે દહાડાના ઉત્સવની ખુશાલીમાં વધારો કરવાનો તથા લોકોમાં વાહ વાહ કહેવડાવવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. બધા અમીરોને તેણે કેદખાનામાંથી બોલાવી મંગાવી પોતાની સામા ઊભા રાખ્યા. "તમે સઘળા હવે બંદીખાનામાંથી છૂટયા" એટલું પાદશાહના મોંમાંથી નીકળતાં જ તેઓની છાતીમાં હર્ષ ઊભરાઇ ગયો, અને 'શુક્ર અલ્લા' એટલાજ અક્ષર તેઓના

મોઢામાંથી નીકળી ગયા. છૂટેલા અમીરો પાદશાહને પગે પડયા, અને ફરીથી કોઇ વાર તેની સામું માથું ન ઉઠાવવા તેમણે ખરા મનથી વચન આપ્યું. પછી પાદશાહ દરબારમાંથી ઊઠયો અને ખિઝરખાં શાહજાદો બધા અમીરોની ટોળીમાં સામેલ થયો. પુષ્કળ ગમ્મત તથા મોજ થયા પછી સઘળા પોતપોતાને ઘેર ગયા.

૬. પછી બપોરે અમીર લોકો પાદશાહી મહેલમાં પાછા એકઠા થયા તે વખતે એક પેટીમાં સોના તથા રૂપાની બદામ ભરીને એક ખવાસ શાહજાદા પાસે લાવ્યો. તેમાંથી તેણે મૂઠી ભરીને અમીર લોકોની વચ્ચે ઉડાવી. તે વખતે આ શ્રીમંત લોકો શાહજાદાને માત્ર ખુશ કરવાને માટે ભિખારીની પેઠે બદામ વીણવાને તૂટી પડયા, અને તે ગડબડાટમાં કેટલાએકની પાઘડીઓ ઊડી પડી, કેટલાએક રગદોળાયા, કેટલાએક છૂંદાયા તથા કેટલાએક ચીસ પાડવા લાગ્યા, તે જોઇને શાહજાદા તથા બીજાઓને ઘણી રમૂજ થઇ. તે થઇ રહ્યા પછી તોળા થવાનું કામ શરુ થયું. પહેલાં તો એક મોટો કાંટો મંગાવ્યો. એના એક પલ્લામાં સોનું, હીરા, માણેક તથા બીજું જવાહીર મૂકયું, અને જ્યારે તે સઘળું તોલમાં શાહજાદાની બરાબર થયું ત્યારે તેને પોતાના ખાસ ચાકરોમાં વહેંચી દીધું. બીજી વાર પોતાની સામા રૂપાના સિક્કા મૂકયા અને તે સઘળા સિપાઈ લોકોને આપી દીધા. ત્રીજી વાર તે કીમતી વસ્ત્ર તથા તેજાના સાથે તોળાયો, અને તે બીજા સાધારણ ચાકરોને આપ્યાં; અને ચોથી વાર બીજા પલ્લામાં અનાજ, ઘી વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ

મૂકી, અને તે જેટલું થયું તે ગરીબ લોકોમાં વહેંચી આપ્યું.

૭. એ પ્રમાણે તોળા થઈ રહ્યા પછી મહેલની આગળ એક બંધિયાર ચોગાન હતું તેમાં હાથી તથા વાઘની લડાઈ કરાવવાનો હુકમ થયો. એ ચોગાનની આસપાસ ઊંચો કોટ હતો. તેના મથાળા ઉપર તમાશગીર લોકોથી ઊભા રહેવાય એવી સગવડ હતી. તે કોટમાં બાકાં રાખેલાં હતાં, તેમાંથી માણસ બહાર નીકળી શકતું. જોનારાઓની આ વખતે ઠઠ મળી હતી. મહેલમાં પાદશાહ, શાહજાદાઓ, વજીર વગેરે મુખ્ય માણસો બારીએ જ બેઠેલા હતા. ઉપરના માળની બારીએ ચક નાંખી જનાનાનું સ્ત્રીમંડળ બેઠેલું હતું, અને નીચે રવેશ ઉપર અમીર ઉમરાવો ગાદીએ બિરાજેલા હતા. હાથી ઘણો મસ્ત તથા ચાલાક હતો, અને વાઘ પણ પાતળો, ઊંચો તથા બિહામણો હતો, જ્યારે આ બે પશુઓને છૂટાં મૂકયાં ત્યારે લોકોએ ખુશીથી બૂમાબૂમ પાડી આખું ચોગાન ગજવી મૂકયું. પછી વાઘે પોતાની ચપળતાથી તથા ઝડપથી હાથીની સૂંઢ ઉપર ચડવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ તેણે તે સૂંઢ ઊંચી જ રાખી તેથી તેનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ. હાથી તેને પોતાના પગ નીચે લાવીને કચડી નાંખવાને યુક્તિ કરતો હતો, પણ દુશ્મન એટલો ચાલાક હતો કે તે હરેક વખતે તેના સપાટામાંથી તુરત છટકી જતો. જ્યારે જ્યારે આ બેમાંથી કોઈ મરવાની અણી પર આવતું ત્યારે લોકોના મોઢા ઉપરથી લોહી જાણે ઊડી જતું, અને તે બચી જાય ત્યારે તેઓને બેહદ હર્ષ થતો. એ

પ્રમાણે એક કલાક સુધી રમત ચાલી, પણ બેમાંથી એકેનો જય થયો નહિ. તે બંને પશુઓ ઘણાં ખીજવાયાં, અને પોતાનો તમાશો જેમ બને તેમ જલદીથી પૂરો થાય એવી રીતે ઘણા જુસ્સાથી એકએકની સામાં થયાં. અંતે વાઘ હાથીના સપાટામાં આવી ગયો. તેણે તેને તુરત સૂંઢમાં પકડયો અને તેના શરીર ઉપર એક પગ મૂકી તેને ચીરી નાંખ્યો. એ ભયંકર તમાશો જોવાથી લોકોના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેઓ ઘણા જ ખુશી થયા. અને જાણે કોઈ દુશ્મનની ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી હોય તેમ તેઓએ જયજયકારની બૂમ પાડી. પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. હાથીના મહાવતને મોટો સરપાવ થયો. પાદશાહી મહેલમાં પાછો રંગ મચી રહ્યો, અને ચોગાન જેવું હતું તેવું સાફ થઈ રહ્યું.

૮. રાતની વખતે શહેરની શોભાનું વર્ણન થઈ શકે એવું ન હતું. શાહજાદાની સાલગીરી તેથી તે શહેર બહાર દરવેશ સીદી મોલાની કબર ઉપર ફૂલ ચડાવવાને સવારી સહિત તે રાત્રે જવાનો હતો. થોડી રાત ગયા પછી સવારી નીકળી. આગળ ડંકા, નોબત તથા નિશાનવાળાઓ ઘોડા, હાથી તથા ઊંટ ઉપર બેસીને આવ્યા. પછી સવારો, સિપાઈઓ વગેરેનાં ટોળેટોળાં વગર બંદોબસ્તે ચાલતાં હતાં. છેલ્લે શાહજાદાનો હાથી આવ્યો. તે ઘણો જ શણગારેલો હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝૂલ હતી તથા હીરામાણેકનાં ઘરેણાં તેને ઘાલેલાં હતાં. શાહજાદાનો શણગાર પણ તેવો જ ઉમદા હતો. તેણે ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં એમ કહીએ તો

ખોટું પડે, તેને ઘરેણાં વડે લાદેલો હતો. મહુમ્મદ ગઝનવી, શાહબુદ્દીન ઘોરી ઇત્યાદિ જે મોટા પાદશાહો થઈ ગયા તે કરતાં પણ અલાઉદ્દીને વધારે દોલત હિન્દુસ્તાનમાંથી લૂંટફાટમાંથી મેળવી હતી, તે આ વખતે જણાઈ આવતું હતું. હીરા, મોતી, માણેક તો રેતી કાંકરાની પેઠે વાપરેલાં હતાં. સોનું તો તેના મનને પિત્તળ, અને રૂપું તો કલાઈ જેવું ગણાતું હતું. એ સઘળાની પાછળ છૂટી આતશબાજીનાં ગાડેગાડાં ભરેલાં ચાલતાં હતાં. દીવાઓની રોશની તથા આતશબાજીના અજવાળાથી શાહજાદાનાં ઝવેરો જે ઝેબ મારતાં તથા તેઓમાંથી જે ઝળકાટ નીકળતો તેથી તેનું શરીર સૂર્યના બિંબ જેવું દેખાતું એટલે તેની સામું જોવાને કોઈની આંખમાં કૌવત નહોતું. એ પ્રમાણે સવારી મોટા બજારમાં આવી. સઘળા તમાશગીરોમાંના અર્ધા તો ત્યાં જ એકઠા મળેલા હતા. તે સિવાય ગાડી, ઘોડા, હાથીની કાંઈ ખોટ નહોતી. વળી રસ્તો ઘણો સાંકડો તથા આતશબાજીનાં ઝાડ ઘણાં પાસે દાટેલાં તેથી પહેલું જ ઝાડ છૂટતાં લોકોમાં કચડાકચડી થઈ અને જો લોકો એકદમ ઓછા નહિ થાય તો ફક્ત ભીડાભીડથી જ કેટલાએક મરી જશે, એવી દહેશત લાગવા માંડી. પણ કમનસીબે બીજું ઝાડ જે સળગાવ્યું તે ફાટયું અને તેમાંથી જે તોપ તથા હવાઇ છૂટી તે કેટલીએક સવારીના લોકો ઉપર, કેટલીએક તમાશગીરો ઉપર અને કેટલીએક પાછળનાં આતશબાજીનાં ગાડાંમાં પડી. તે વખતે તમામ લોકોમાં ઘણો ગભરાટ થયો. પાછલાં ગાડાંમાંથી જે આતશબાજી સળગી તે સઘળી

ઊડીને લોકો ઉપર પડી તેથી હજારો માણસોનાં પાઘડી લૂગડાં સળગી ગયાં. લોકો નાસવાનું કરે પણ કાંઈ થાગ લાગે નહિ. એકએકને અડકયાથી તથા દબાયાથી કેટલાએકનાં લૂગડાં હોલવાઈ ગયાં, પણ બીજાઓનાં સળગ્યાં. લોકો મારામાર કરી તથા જેઓની પાસે હથિયાર હતાં તેઓ તલવાર, કટાર, ખંજર લોકોના શરીરમાં ઘોંચી બહાર મેદાનમાં પડવાનું કરે, પણ લોકોનો જે કોટ થઈ રહેલો તેમાંથી નીકળાય નહિ. બળવાના તથા છૂંદાવાના દરદથી લોકો ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા. ઘરડા, અશક્ત તથા બાળક બિચારા ભોંય ઉપર પડી રગદોળાતા તેઓ બૂમાબૂમ પાડતા, તેમાં ટોટા, હવાઇ, ફટાકા વગેરેનો સણસણાટ તથા ફડફડાટ થઈ રહ્યો હતો તેથી તે સ્થળે એક રણસંગ્રામ જેવું થઈ રહ્યું. વળી અધૂરામાં પૂરા ઘોડાઓ ચમકી તથા હાથીઓ ઘેલા થઈ લોકોમાં દોડવા તથા કૂદવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના સવારોને પાડી નાંખ્યા, અને આવો લાગ ફરીથી મળશે નહિ એવો જાણે વિચાર કરી જોરથી વગર મતલબે આગળીગમ તેણીગમ દોડવા તથા લોકોને પગતળે છૂંદી નાંખવા લાગ્યા. ધનવાન અને નિર્ધન, જુવાન અને ઘરડા, શેઠ અને ચાકર, અમીર અને ફકીર એ સઘળામાં કાંઈ અંતર રહ્યો નહિ. તેઓ સઘળા એકસરખા ધૂળમાં રગદોળાયા. જેઓ સવામણની તળાઈ ઉપર સૂતા, જેઓને ચંપી કરનાર ખિદમતગાર હતા, જેઓને વા નાંખનાર ચાકરો હતા, સારાંશ જેઓને કોઇ દહાડો ઊનો વા લાગેલો નહિ તેઓ હમણાં ધૂળ ઉપર પડેલા હતા તથા તેઓનાં

આખાં શરીર ઉપર એટલી તો ચંપી થતી હતી કે હવે ફરીથી તેઓના જન્મારામાં તેઓને ચંપી કરનારાઓનો ખપ પડવાનો નહોતો.

૯. અત્યાર સુધી શાહજાદાના હાથીને તેના મહાવતે તથા બીજા ચાકરનફરોએ એવા જોરથી પકડી રાખ્યો હતો કે તેના ઉપર આગના ગોળા પડતા તોપણ તેનાથી એક તસુ પણ ખસાતું નહોતું. શાહજાદાના કીમતી પોશાકમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાકાં પડયાં અને આસપાસના લોકોની મહેનત ન હોત તો તે પણ બળીને કોયલો થાત. પણ એ પ્રમાણે ઘણી વાર નભ્યું નહિ. એક મોટો આગનો ગોળો હાથી ઉપર પડતાં જ તે ગાંડો થઈ ગયો અને એટલું જોર કરીને આગળ ધસ્યો કે બીજા લોકો સઘળા પાછળ પડી ગયા. હાથીએ છૂટા થતાંજ મહાવતને સૂંઢવતી લોકોની વચ્ચે ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઇ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડયું, તેથી ઉપરનો મેઘાડંબર ઢીલો પડી ગયો અને હમણાં પડશે, એમ દહેશત લાગવા માંડી. શાહજાદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં કોઈ મદદગાર ન હોવાથી તેનું આવું અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એવું સૌને જણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કોણ મારી શકે ? શાહજાદો ગભરાયો તો ઘણો; જો ઉપર બેસી રહે તો બળીને મરે એ નક્કી, જો ભૂસકો મારી નીચે પડે તો ભીડમાં કચરાઇ મરે એ પણ નિશ્ચય. આવે વખતે જ્યારે સૌને પોતપોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહજાદો અને ફકીરજાદો બંને એકબીજાને મન સરખા. હમણાં મારી કોઈ

સંભાળ લેવાનું નથી, એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે બંદગી કીધી. પણ તે કરવામાં જ તેનાં લૂગડાં ફરીથી સળગ્યાં; અને તે બળતું તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જુવાન શખ્સ ભીડમાંથી જોર કરી બહાર નીકળ્યો, હાથી આગળ ગયો અને કેટલાએક લોકોના ખભા ઉપર ઊભા રહી એક છલંગ મારી તેણે શાહજાદાને પકડી લીધો, અને તેઓ બંને પાછા ભોંય ઉપર પડયા. પરમેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામી ખસી ગયેલા તેથી ત્યાં ખાલી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઈ નુકસાન લાગ્યું નહિ. શાહજાદાનો બચાવનાર તેને પકડી પાછો ઊઠયો અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર નીકળી ગયો. બજાર બહાર એક ખુલ્લી જગ્યા હતી ત્યાં તેઓ બંને મરવા જેવા થઈ પડયા. શાહજાદો મરવાના ધાકથી, આ સઘળી ગડબડાટથી તથા અકળામણથી બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી મહેનતથી, મનના જુસ્સાથી, પોતાનું ધારેલું કામ વગર જોખમે પાર પડયું તેના હર્ષથી તથા તેણે જે કામ કીધું તેનાં પરિણામ સારાં તથા ધાર્યા પ્રમાણે નીપજશે એવી ઉમેદથી બેભાન થઈ પડયો. થોડી વાર પછી ઠંડા પવનની અસરથી બંને એકીવખતે જ જાગ્રત થયા. તે વખતે શાહજાદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું, અને તેના જોસમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટયો, અને તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. માધવને (શાહજાદાનો બચાવનાર તે જ હતો) હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને

પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કરવાના તથા તેના હૈયામાં વેરદેવી હતી તેને બલિદાન આપી તૃપ્ત કરવાના ઇરાદાથી તેણે માત્ર પાદશાહ અલાઉદ્દીનની એક વાર મુલાકાત માગી. શાહજાદાએ તે ઘણી ખુશીથી કબૂલ કીધું. તેનું નામ ઠામ લખી લીધું. એટલામાં શાહજાદાનાં માણસો આવ્યાં. તેઓ તેને લઈ ગયાં. લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયાં. માધવ પણ તેને પોતાને ઉતારે ગયો.

૧૦. માધવને તે રાત્રે જરા પણ ઊંઘ આવી નહિ. પોતે કરેલાં પરાક્રમનાં અને તેનાં થનારાં પરિણામના વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કીધા. તેથી સવાર થતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ. તેણે ઊઠીને સ્નાન કીધું અને જે ઊંચામાં ઊંચો પોશાક પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તે પહેર્યો. એટલામાં પાદશાહની તરફથી હાથી તથા સવાર તેને તેડવાને આવ્યા; તેમની સાથે તે પાદશાહના મહેલમાં ગયો. આગલા દહાડાની તમામ હકીકતથી પાદશાહ સારી પેઠે વાકેફ હતો. તેથી માધવને તે વાત કહેવી પડી નહિ. માધવને બેસવાની જગ્યા આપી ને તેનું નામ, જાત, ધંધો તથા આગળ તેણે શાં શાં કામ કીધાં તે સઘળું પૂછ્યું. તે ઉપરથી તેણે તે દહાડા સુધીનો પોતાનો સઘળો અહેવાલ કહી સંભળાવ્યો, અને છેલ્લી વારે બોલ્યો: “ જહાંપનાહ ! આખા હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાત જેવો ફળદ્રુપ તથા દ્રવ્યવાન પ્રાંત બીજો કોઇ નથી. તે હિંદુસ્તાનનું કાચું સોનું છે. તેમાં સઘળી જાતની પેદાશ થાય છે. તેની તમામ જમીન ખેડાય એવી છે. નદીનાળાંથી ભરપૂર છે. તેમાં ઘણાં સુંદર વન છે.

તેમાં રળિયામણા પહાડો છે. સારાંશમાં તે આ લોકમાં દેવલોક જેવું છે. ત્યાંનો રાજા કરણ વાઘેલો દુષ્ટ, કૃતઘ્ની તથા હઠીલા સ્વભાવનો છે, તેથી તેના ઉપર લોકોની જરા પણ પ્રીતિ નથી. રાજ્ય અસલ તો બળવાન હતું, પણ હાલ કેટલીએક મુદત થયાં તે નિર્બળ થઈ ગયું છે. ખંડિયા રાજાઓ ખંડણી બરોબર આપતા નથી. સામંત લોકો અસંતોષી છે. સિપાઈઓના પગાર ચડેલા રહે છે તેથી તેઓ પણ નાખુશ રહે છે. દેશમાં બીજા લોકોમાં શૂરાતન રહેલું નથી. મારા ઉપર લોકોની પ્રીતિ છે. મારા ઉપર જે જુલમ ગુજાર્યો છે તે ઉપર લોકો ત્રાસ ખાય છે; હજી રાજ્યમાં મારા ઘણા મિત્રો છે. આપના ત્રાસથી બીજા રજપૂત રાજાઓ થરથરી ગયા છે, તેથી આ સમયે તેઓ પણ તેને સહાય થશે નહિ; બલકે તેના લશ્કરનો કેટલોએક ભાગ મારે લીધે આપણને આવી મળશે. માટે ગુજરાત જીતવું કાંઈ જ મુશ્કેલ નથી. આપને મન તો તે છોકરાંની રમત છે. તેથી મારી અરજ એટલી જ છે કે તે દેશ સર કરવો અને તેનો સૂબો ગમે તેને મુકરર કરવામાં આવે તોપણ તેના હાથ નીચે મુખ્ય કારભાર મને સોંપવો. ”

૧૧. અલાઉદ્દીને પોતાનું નામ બીજો સિકંદર રાખ્યું હતું અને તે નામ તેણે સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યું હતું. તેથી તેને અસલ રૂમી સિકંદરની પેઠે દેશો જીતવાનો ઘણો શોખ હતો. માટે જ્યારે આવો વખત આવ્યો ત્યારે તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના તેને જવા ન દેવો, એવો તેણે

નિશ્ચય કીધો. તેણે માધવની સઘળી વાત કબૂલ રાખી. થોડી મુદતમાં ગુજરાત જીતવાનું વચન આપ્યું, અને તેને કેટલુંએક દ્રવ્ય આપી વિદાય કીધો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

પાટણમાં સ્થિતિ.

૧. પાટણથી સિદ્ધપુર અને ત્યાંથી અંબા ભવાની, આબુ, મેવાડ, મારવાડ વગેરેમાં થઈને દિલ્હી શહેર આપણે જોયું; ત્યાંની શોભા, પાદશાહની રીતભાત તથા રાજ્યનીતિ સઘળું આપણા જાણ્યામાં થોડુંએક આવ્યું. હવે પાછા આપણે અણહિલપુર પાટણના કરણઘેલા રાજાની ભેટ લઈએ અને જેટલીવાર આપણે તેનાથી આઘા હતા તેટલી વારમાં શા શા બનાવો બન્યા તેનું ટૂંકમાં વર્ણન કરી આગળ શું બને છે તેથી વાંચનારાઓને વાકેફ કરીએ.

૨. રૂપસુંદરીનું હરણ થયું, કેશવ માર્યો ગયો, તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી તેની પાછળ સતી થઈ તથા માધવ રાજ્યમાંથી નાસી ગયો, એ સઘળા બનાવો એકીવારે થયા તેથી શહેરના લોકોના મન ઉપર ઘણી જ અસર થઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એની એ જ વાત થતી હતી અને આગળ શું નીપજશે તે વિષે લોકોમાં ભારે દહેશત પેઠેલી હતી, અને તે કંઇક ખરી પણ પડી. ઉપલી સઘળી હકીકત બની ત્યારપછી ત્રીજે દહાડે રાત્રે શહેરમાં મોટી આગ લાગી અને તેને જેમ જેમ

છાંટતા ગયા, તેમ તેમ બીજાં નવાં ઘરો સળગતાં ગયાં. લોકો ઘણા ભયભીત થયા. કેટલાએક લોકો કહેવા લાગ્યા કે આ તો દૈવકોપ થયો. કેટલાએક બોલવા લાગ્યા કે અમે આકાશમાં ઊડતાં માણસોને આગ લગાડતાં જોયાં. આગ તો ઘણી મહેનતથી છંટાઈ, પણ એ બનાવ બનવામાં કાંઈ ચમત્કાર છે એમ લોકોને થોડીવારમાં ખાતરી થઈ. કેટલાએકનાં ઘરનાં કૂવાનાં પાણી બદલાઈને લોહી જેવાં થઈ ગયાં; રાત્રે મોટી મોટી ચીસો સંભળાવા લાગી; કોઈથી દીવા થયા પછી બહાર નીકળાય નહિ; ઘણાએકના ઘરમાં બૈરીઓ ધૂણવા લાગી, અને વારે વારે શહેરમાં આગ લાગ્યાં કરવા માંડી. એ પ્રમાણે પુરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. સઘળાઓની ખાતરી થઈ કે કોઈ મોટું જોરાવર ભૂત શહેરમાં આવ્યું છે, અને તે સઘળાઓને આવી રીતે ઉપદ્રવ કરે છે. હવે ભૂવા, જતિ વગેરે મંત્ર જાણનારા લોકોની રોજી જાગી. તેઓ ઠામેઠામ ભૂતને બોલાવવા લાગ્યા; શહેરના સઘળા દરવાજા ઉપર ખીલા ઠોકયા; ચકલે ચકલે ઉતાર મૂકયા; જગાએ જગાએ કાપેલાં તથા સિંદૂર ચોપડેલાં લીંબુઓ રઝળતાં પડયાં તથા ઘેર ઘેર મંત્રેલા અડદના દાણા વેરાવા લાગ્યા. ઘણા લોકોએ ઘરમાં સરસિયાના દીવા બાળવા માંડયા. પણ ભૂત શહેરમાંથી ગયું નહિ તથા તેની પીડા પણ ઓછી થઈ નહિ. જ્યાં જ્યાં ભૂત ધૂણતું ત્યાં ત્યાં તે પોતાનું નામ બાબરો કહેતું હતું, તેથી આખા શહેરમાં એક જ ભૂત છે, એમ સાબિત થયું. લોકો ઘણા ત્રાસ પામ્યા અને સઘળે ઠેકાણે અને સઘળી વખતે એના એ જ વિષય ઉપર ચર્ચા

ચાલી રહી. રાજાના મહેલમાં પણ ઘણી ઊથલપાથલ થઈ ગઈ, અને એક દહાડો કરણની માનીતી સ્ત્રી જાંજમીર તગાજાની ફૂલારાણી ઘણા જોસથી ધૂણવા લાગી તથા તેનામાં એટલું તો સામર્થ્ય આવ્યું કે ભલભલાની તેની પાસે જવાની હિમ્મત ચાલે નહિ.

૩. ઘણા દિવસ સુધી આવો ત્રાસ શેહેરમાં વર્તી રહ્યો. બાબરો ભૂત તે બીજો કોઈ જ નહિ, પણ કૃતઘ્ની રાજાના અત્યાચારથી મૂએલો તેના પ્રધાનનો ભાઈ કેશવ જ છે, એમ સર્વેને લાગવા માંડયું. તેની સ્ત્રી સતી થઈને બળી મૂઈ તેથી તેની અસદ્ગતિ તો થાય જ નહિ, પણ વેર વાળવાને તે સ્વેચ્છાથી ભૂતનું રૂપ ધારણ કરી રાજાની માનીતી રાણીને વળગ્યો છે, એમ ખુદ રાજાને પણ વહેમ પડવા લાગ્યો.

૪. રાજાનો મસિયાઈ ભાઈ હરપાળ, જે મંત્રજંત્ર અને સર્વે મેલી વિદ્યામાં બહુ કુશળ હતો, તેના પ્રયોગથી ઘણે દિવસે અને મહામહેનતે આ ઉપદ્રવથી કરણ રાજા, ફૂલારાણી તથા રાજમહેલના સઘળા લોકો અને પાટણના સર્વે રહેવાસીઓ છૂટયા અને તેથી થોડા દિવસ સઘળે આનંદ થઈ રહ્યો.

૫. એ વાત બન્યાને એક મહિનો વીતી ગયો. હવે કરણ છેક નવરો પડયો; હવે તેને કાંઈ અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું નહિ, તેથી તેના મનનું જોર તેના શરીર ઉપર ચાલ્યું અને તેની મનોવૃત્તિઓ સઘળી પ્રબળ થઈ. પોતાના રાજ્યની ટૂંકી મુદતમાં જે જે કામો તેણે કીધાં હતાં તે ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે પસ્તાવાનો કીડો તેના કલેજામાં પેદા થયો અને તેને ધીમે ધીમે કોતરવા લાગ્યો.

તેને ખાવું, પીવું તથા બીજી કોઇ તરેહનો એશઆરામ જરા પણ ગમે નહિ, રાત્રીએ નિદ્રા આવે નહિ, અને જો થોડી વાર કાંઈ ભાંગીતૂટી ઊંઘ આવે તો ઘણાએક ભયાનક સ્વપ્નાં આવી ઊંઘ તથા આરામનું ખંડન કરે. ગુણસુંદરીનો મરતી વખત પહેલાંનો દેખાવ, શહેરના દરવાજા આગળ તેને તથા આખા રાજ્યને તેણે દીધેલો શાપ, તેની બળતી વખતની ચીસ તેના સાંભળ્યામાં આવી એવી કલ્પના, કેશવ બાબરો ભૂત થઇ ફૂલારાણીને વળગ્યો તથા આખા પુરને ભારે ઉપદ્રવ કીધો તે, એ સઘળું વારે વારે અનુક્રમે તેના મનમાં રાત દહાડો આવ્યાં જ કરતું હતું. રોજ રોજ જ્યારે મધ્ય રાત્રે મનના ઉકળાટથી તથા ઊંઘ ન આવવાથી ઉત્પન્ન થતી અકળામણથી અર્ધો ઊંઘતો, અર્ધો જાગતો સૂતેલો હોય તે વખતે કેશવ તથા ગુણસુંદરી બન્ને તેની આગળ જાણે ઊભાં રહેતાં, અને જે દુષ્ટ કામોથી તેઓનો પ્રાણ ગયો તેને વાસ્તે તેઓ રાજાને એટલા તો ઠોક પાડતાં કે તેને આખે શરીરે ઝરી છૂટતી, બધું અંગ ઠંડુંગાર થઇ જતું અને શુદ્ધિ આવતાં જે પશ્ચાત્તાપ તથા અંતઃ-કરણને ભારે કષ્ટ થતું તેની તો કલ્પના જ માત્ર થઈ શકે. એવું મહાભારત દુઃખ તેને સહેવું પડ્યું, અને તેની અસર તેના શરીર તથા મન પર પણ જણાઈ આવી. આગળ તેનું જે બળવાન શરીર હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાવા લાગ્યું. તેનું લોહી જે લાલચોળ હતું તે ફિક્કું પડવા લાગ્યું. તેના ગાલ બેસી ગયા. તેની આંખ ઊંડી ખાડામાં પેસવા લાગી. તેનો ચહેરો જે આગળ નિશ્ચિંત તથા હસમુખો હતો તે ઉપર

યેંતા આવી બેઠી, અને તે ઊંડા વિચારમાં પડેલો હોય
મેમ હમેશાં દેખાવા લાગ્યો. તેની રાણીઓએ તેને
ાતુરાઈથી તથા બાહ્ય વસ્તુઓની સહાયતાથી દિલગીરીમાંથી
ાઢવાને ઘણા પ્રયત્નો કીધા, પણ સઘળા વ્યર્થ ગયા. જે
પસુંદરીને વાસ્તે તેના ઉપર આ સઘળું દુઃખ આવી પડયું,
?ને વાસ્તે તેણે આ લોકમાં અપજશનો ગાંસડો બાંધ્યો
મને પોતાના રાજ્યને અને શરીરને જોખમમાં નાંખ્યું, જે
પસુંદરીને વાસ્તે તેણે પોતાના આત્માને અક્ષય દુઃખના
ાાડામાં નાંખ્યો, તે રૂપસુંદરીનો હવે વિચાર મનમાં
માવતાં જ તેને ઘણો જ સંતાપ ઊપજવા લાગ્યો.

૬. માણસનું મન કેવું ચળ તથા અનિશ્ચિત છે! જ્યાં
ુધી તેને કાંઈ વસ્તુ મળી નથી ત્યાં સુધી તેના ઉપર તેનો
મતિ ઘણો મોહ રહે છે, અને તે તેને મેળવવાને તન, મન
મને ધન સઘળું અર્પણ કરવાને તૈયાર થાય છે અને
ાળ્યા પછી કેવું જતન કરી તેનો કેવો ઉપભોગ કરીશ,
ો વિના મારાથી એક ઘડી પણ જિવાશે નહિ, અને
માટલા દહાડા તે વગર ચાલ્યું એ કેવું આશ્ચર્ય, એવા
મનેક વિચાર કરે છે. પણ તે એક વાર મળી એટલે તે
ુચ્છ જેવી તેને દેખાય છે. તેની કિંમત પાણીના રેલાની પેઠે
ાતરી જાય છે, અને જે આઘેથી હીરો દેખાતો હતો તે
ાાસે આવવાથી એક કાચનો કડકો ઠર્યો તેથી તે બીજી
ાકામી વસ્તુઓમાં ભળી જાય છે. અને જેમ એક નાનું
છોકરું રડીને એક રમકડું લે છે, અને તે મૂકીને બીજું
ાવાનું કરે છે, તેમ તેનું મન તે વાત ઉપરથી બીજી

નવી વાત ઉપર દોડે છે. એ પ્રમાણે ફોકટ શ્રમ કરવામાં તેનું આખું આયુષ્ય વહી જાય છે, અને જે સુખ મેળવવાને તે તેનો અમૂલ્ય અવતાર અર્પણ કરે છે તે સુખ એક ભૂતના તાપણાની પેઠે આઘું ને આઘું જ જતું જાય છે.

૭. કરણ રાજાને એ પ્રમાણે જ થયું. તેની જિંદગીના રસ્તા ઉપર તોફાન તથા અંધકાર આગળ આવવાનાં છે, એમ તે જાણતો નહોતો, તોપણ જેટલું દરદ તેને હમણાં લાગતું હતું તે એટલું તો તીવ્ર હતું કે તે પોતાની જિંદગીથી છેક કંટાળી ગયો, અને દુઃખની સામા થવાને તથા પાછું હડસેલવાને જુવાનીમાં જે ગુણ હોય છે તે તેનામાં દબાઈ ગયો. તેથી પૂર્વે કેટલાએક રાજાઓએ કીધું હતું તે પ્રમાણે દુનિયા ત્યાગ કરી કોઈ પવિત્ર સ્થળે જઈ એકાંતવાસ કરી જગતની ચિંતાથી વિરકત થઈને પરમેશ્વરની ભકિતમાં બાકી રહેલું આવરદા કાઢવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પણ હજુ તેનું મન સંસારની માયાની જાળમાંથી છૂટું થયું નહોતું. હજી તે સંસારના મોહથી છેક કાયર થયો નહોતો, હજુ તેના મનમાં રાજ્યપાટ ચલાવવાની, સાંસારિક સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી દુનિયાનો ત્યાગ તેનાથી થયો નહિ. હમણાંનું દુઃખ જલદીથી જતું રહેશે, આગળ ઘણું સુખ થશે, મનને વિષે જે અંધકાર હમણાં આવીને ઠસેલો છે, તે વેરાઈ જઈને ત્યાં ભરપૂર અજવાળું પ્રકાશશે એવી તેને આશા હતી, અને એ આશાને જોશી લોક ઉત્તેજન આપતા હતા. તેના મહેલમાં રોજ રોજ જોશીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં હતાં,

અને તે લોકોની કમાઇ તે વખતમાં એટલી તો વધી ગઈ હતી કે સઘળા બ્રાહ્મણો અને જતિઓનું મન બીજી વિદ્યાઓ પડતી મૂકી જ્યોતિષશાસ્ત્રનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કરવા ઉપર દોડયું. તેની જન્મોત્રી જોવામાં આવતાં તથા ઘણા એકના હાથમાં જવાથી ફાટીને ચીથરા જેવી થઈ ગઈ અને અગરજો કોઈ વૈદ્ય અથવા સુરૈયો તે ફાટેલા કાગળ વાસ્તે એક પૈસો આપતાં પણ આંચકો ખાય, તોપણ જોશીઓએ સ્વાર્થરૂપી ચશ્માં તેઓની આંખે પહેરેલાં તેથી તેઓને તો તે ફાટેલા ચીંથરિયા કાગળના કડકામાં કુબેરના ભંડાર જેટલી સમૃદ્ધિ, રાજા કર્ણ જેટલી ઉદારતા, રાજા વિક્રમ જેટલો પરોપકાર, યુધિષ્ઠિર જેટલી સત્યતા, ભીમ જેટલું અંગબળ અને અર્જુન જેટલું પરાક્રમ દેખાતું હતું. જ્યારે ઘણા માણસો એકની એક જ વાત એક માણસને કહ્યાં કરે ત્યારે તે છેતરાઈને સાચું માને એમાં કાંઈ ઘણું આશ્ચર્ય નથી. દુનિયામાં ઘણીએક વાતો ઘણાના કહેવા ઉપરથી જ સાચી મનાય છે. ત્યારે જેઓ જ્યોતિષશાસ્ત્ર સાચું માને, તેઓ આવા આધાર ઉપરથી કહેલી વાત સહેલથી માન્ય કરે એમાં શી નવાઈ ? વળી જે વાત આપણને અનુકૂળ હોય તથા માનવી ગમે, તે ઉપર, પ્રતિકૂળ તથા માનવાને અણગમો થાય એવી વાત કરતાં, આપણો વધારે જલદીથી વિશ્વાસ બેસે છે, તેથી કરણ રાજાએ જોશીઓના કહેવા ઉપર ભરોંસો રાખ્યો તથા તેઓનાં વચન સાચાં માનીને ખોટી આશાથી તેણે પોતાના મનને દિલાસો આપ્યાં કીધો, અને મહારણમાં થાક તથા તરસથી કષ્ટાતો મુસાફર મૃગજળ

જોઈને પાણીની આશા રાખી ચાલ્યો જાય છે, તેમ કરણ રાજાએ આગળ ઉપર સારાની ઉમેદ રાખી સંસારરૂપી પ્રવાસમાં શાંત મનથી ચાલવાનો નિશ્ચય કીધો.

૮. પણ કરણના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનો કીડો હજી જીવતો હતો તે તેને નિરંતર કોતરી ખાતો હતો. તથા દુષ્ટ કર્મનો અગ્નિ તેનામાં હોલવાયો નહોતો, અને તેના શરીરને બાળ્યાં જ કરતો હતો. પોતાના મનને શાંત કરવા તે વિવિધ ઉપાયો શોધ્યાં જ કરતો હતો. તે શાંતિ વેદનાં પારાયણો, કરેલાં પાપોની પ્રાયશ્ચિત્તવિધિઓ, દાનો વગેરેથી પણ ન મળતાં તેણે સિદ્ધપુરની યાત્રાએ જવા નિશ્ચય કર્યો. સિદ્ધપુરમાં તેણે બ્રાહ્મણોને મોટી મોટી દક્ષિણાઓ આપી, અને તેઓએ તેને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યું. પછી રાજા રુદ્ર મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરવા પગે ચાલતો નીકળ્યો. રસ્તામાં થોડેક આગળ ચાલે છે એટલામાં એક ટોળું જોઈને અટકયો, અને આ ભીડ શાથી થઈ છે તેની તજવીજ કરવાને તે ત્યાં ઊભો રહ્યો. તપાસ કરતાં તેને માલમ પડયું કે જે વાણિયાના ઘર આગળ લોકો મળ્યા હતા તે વાણિયાએ પોતાનો એક છોકરો પરણાવવાને બે હજાર રૂપિયા એક શાહુકાર પાસેથી લીધા હતા. શાહુકારે તે રૂપિયા ધીરતાં પહેલાં કોઈ સારો જામીન માગ્યો. કોઈએ તે દેવાળિયાની બાંહેધરી કીધી નહિ, ત્યારે તે લાચાર થઈને એક ભાટ પાસે ગયો અને તેને જામીન થવાને વિનંતિ કીધી. ભાટ લોકોના પૈસા કદી ખોટા થતા નથી તથા તેઓ ગમે તે ઉપાયથી પોતાનું માગણું વસૂલ કરી

શકે છે, તેથી ભાટે જામીન થવાને કબૂલ કીધું, અને શાહુકાર પાસેથી પૈસા અપાવ્યા. વાણિયાએ ઘણી ધામધૂમથી લગ્ન કરી બે હજાર રૂપિયા ઉડાવી દીધા. રૂપિયા ઉપર તો વ્યાજ ચડવા લાગ્યું, પણ તે વાતની વાણિયાને કાંઈ ચિંતા નહોતી. તેને રૂપિયા પાછા આપવાનો વિચાર જ નહોતો. કેટલેક વર્ષે શાહુકારે વાણિયા ઉપર ફરિયાદ કીધી અને વાણિયા પાસે તો પાઈ મળે નહિ તેથી તેના જામીન ભાટ પાસેથી તે સઘળા પૈસા વસૂલ કીધા. હવે તે પૈસા વાણિયા પાસેથી લેવાના ભાટને રહ્યા. વાણિયે નાગો જવાબ દીધો. ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લેણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી. તેથી તે તેને બારણે બેઠો, અને ત્રણ દહાડા સુધી પોતે અન્નજળ લીધું નહિ તથા વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. મહોલ્લાના લોક ઘણા કાયર થયા અને ભાટ પોતાના ધારા પ્રમાણે તે ઠેકાણે આપઘાત કરશે તો આખો મહોલ્લો ગોઝારો થશે, એમ જાણી વાણિયાને ઘણો સમજાવ્યો અને અંતે ટીપ શહેરમાં ફેરવી દેણી રકમ એકઠી કરી ભાટને આપવાનું કહ્યું. પણ તે વાણિયો જડ થઈને બેઠો. ભૂખ્યો મરી જાઉં પણ એક પૈસો એ ભાટને આપું નહિ, અને મારી તરફથી કોઈને આપવા પણ દઉં નહિ, એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. લોકો સઘળા લાચાર થયા અને ભાટને તેઓએ વાણિયાનો ઠરાવ કહ્યો. તે સાંભળતાં જ પોતાની સાથે એંસી વર્ષની ઘરડી મા લાવ્યો હતો, તેનું ભાટે તલવારના એક ઘાએ માથું ઉડાડી નાંખ્યું. તો પણ વાણિયો હઠયો નહિ. ત્યારે તે ભાટે ઘણા જુસ્સામાં

આવી પોતાના એકના એક બાર વર્ષના છોકરાને બોલાવ્યો, અને તેના પેટમાં કટાર ખોસી મારી નાંખ્યો. પછી તેનું વહેતું લોહી ખોબામાં લઈને વાણિયા ઉપર છાંટયું, અને બોલ્યો: "અરે ચંડાળ! આ ભોગ લે અને જેમ મારો નિર્વંશ ગયો તેમ તારો જજો. તારો પરણેલો છોકરો પણ એમ જ મરજો, અને તું પણ અથડાઈ અથડાઈ મહાદુ:ખ પામી પિલાઈ પિલાઈને મરજો." સઘળા લોકો થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યા; પણ વાણિયાના વજ્ર જેવા હૈયા ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. ત્યારે હવે ભાટ પોતાનો જીવ કાઢવાને તૈયાર થયો. તે જ વખતે રાજા કરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાટે રાજાને જોઇ તેનું દુ:ખ નિવારણ કરવાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેની વાત ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેથી ભાટમાં વાઘ જેટલો જુસ્સો આવ્યો, અને ગાંડા જેવો થઈ એક છલંગ મારી વાણિયાના ઘરમાં ગયો અને તુરત તે વાણિયાનું અને તેના નિર્દોષ છોકરાનું મુડદું ઘરમાંથી ઘસડીને બહાર કાઢયું, અને ભોંય ઉપર નાંખીને પોતાના પેટમાં ખંજર મારી તુરત પડયો. આ સઘળાં કામો તેણે એવી ઝડપથી કીધાં કે લોકોને તેને અટકાવવાનો વખત મળ્યો નહિ, અને તેઓ સઘળા જડ થઈ ઊભા જ રહ્યા. મરતાં મરતાં જેટલો ક્રોધ તેનામાં બાકી રહ્યો તેટલો મોં ઉપર લાવી ભાટ બોલ્યો: "હે દુષ્ટ રાજા! બ્રહ્મહત્યા કરતાં પણ ભાટની હત્યા વધારે છે. તેં અહીં ઊભા રહીને તારી રૈયતના પ્રાણ જતા જોયા. ધૂળ પડી તારા ક્ષત્રીપણા ઉપર અને બળ્યું તારું રાજ્ય. તું રજપૂત થઈને તારાથી નિરપરાધી ભાટનો બચાવ થયો નહિ.

આજે જેટલા મૂઆ તેટલાનું પાપ સઘળું તારે માથે. તું જે કામને સારુ અહીં આવ્યો છે તે કામ સફળ થવાનું નથી. તું વનવન રઝળીશ. તારા ઘરનાં માણસ તને છોડીને જતાં રહેશે, અને તું ક્યાં મરીશ તે કોઈ જાણવાનું નથી.” એટલું કહી ભાટ ચત્તોપાટ પડી ગયો, અને તેનો આત્મા પોતાનું માગણું વાણિયા પાસેથી વસૂલ કરવાને સારુ ઇનસાફના છેલ્લા દરવાજામાં ફરિયાદ કરવા ગયો.

૯. ભાટનો શાપ સાંભળીને રાજાને એટલું તો કષ્ટ થયું કે તે બેશુદ્ધ થઈને ભોંય ઉપર પડ્યો. તેને તેનાં માણસો ઊંચકી લઈ પાછા મહેલમાં લઈ ગયા. જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ ભાટનો શાપ બાળી નાંખવાને શાસ્ત્રમાંથી કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત શોધી કાઢી તે કરાવવાનું વચન આપ્યું. રાજાને તે સાંભળી શાંતિ થઈ અને તેના મનને દિલાસો મળ્યો. પણ એટલામાં પાટણથી એક દોડતો જાસૂસ આવ્યો. તે રાજાના ઓરડામાં ધસી આવી શ્વાસ ખાધા વિના બોલ્યો: “રાજાધિરાજ! એવી સઘળે ઠેકાણેથી ખબર આવી પહોંચી છે કે તુરકડા લોકો મોટું લશ્કર લઇ રાજ્યની હદ ઉપર આવ્યા છે, અને તેઓનો વિચાર આખું રાજ્ય જીતવાનો છે, તેમની સાથે આપણો માજી પ્રધાન માધવ છે.” તુરક લોકો ગુજરાત જીતવા આવ્યા તેથી હવે મોટી લડાઇઓ થશે, એ વિચાર-થી જ કરણનું ક્ષત્રિય લોહી ઊકળવા લાગ્યું, અને તે ઘણી હિમ્મત પકડી બોલ્યો. “એ મ્લેચ્છ લોકોને ગુજરાતની ભૂમિમાં દટાવું સર્જિત હશે, તેથી કાળ તેઓને લલચાવીને

અહીં લાવ્યો હશે. હજી મેં કાંચળી પહેરી નથી, હજી રજપૂત લોકોએ તેઓનું શૂરાતન ખોયું નથી; હજી દેશમાં હિમ્મતવાન માણસો છે; ગુજરાતના રાજાને લશ્કરની ખોટ નથી. મજબૂત કિલ્લાઓ પણ પુષ્કળ છે. માટે તેઓને આવવા દો. હું તેઓથી જરા પણ બીતો નથી. મારા હાથ શત્રુને મારવાને ચળવળે છે, તથા મારી તલવારને લોહી મળ્યું નથી તેથી તેને ઘણી તરસ લાગી છે. વાહ ! વાહ ! હવે વખત આવ્યો છે. હું કેવો છું તે રણસંગ્રામમાં આખા જગતને દેખાડી આપીશ. જો એ પ્રમાણે ન બન્યું હોત તો મારું નામ આગળ ચાલત નહિ. જે થયું છે તે ઠીક છે. સઘળો સામાન તૈયાર કરો, કાલે અહીંથી કૂચ કરીશ અને પાટણ જઇને યુદ્ધ કરવાનો સઘળો બંદોબસ્ત કરીશ."

પ્રકરણ ૭ મું

પાટણનું યુદ્ધ

૧ ગુજરાતની સરહદ ઉપર અલાઉદ્દીન ખીલજીનું લશ્કર છાવણી નાંખી પડ્યું હતું. લશ્કરની સંખ્યા તથા તેના મુખ્ય સરદારના અધિકાર, જે દેશ જીતવાનો હતો તેના મહત્ત્વને લાયક જ હતા. છાવણીમાં એક લાખ સવાર, પંદરસેં હાથી, વીસ હજાર પાયદળ તથા પિસ્તાળીસ મોટા સરદારો હતા. ગુજરાત જો જિતાય તો તેનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ પાદશાહના ભાઈ અલફખાંને સોંપેલું હતું. અને તેના હાથ નીચે સઘળો કારભાર માધવને સોંપવો એવો બંદોબસ્ત

કીધેલો હતો. છાવણી એક મોટા શહેર જેવડી હતી. જેટલા લડનારા માણસો ઉપર ગણાવ્યા; તે સિવાય બૈરાં, છોકરાં, દુકાનદાર, ચાકરો તથા બીજાં ઘણાંએક નકામાં માણસો છાવણીમાં રહેતાં હતાં. વળી ઘોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે લડાઈમાં તથા ભાર વહેવામાં ઉપયોગી જાનવરો લાખો હતાં; તેમાં ઘરોને બદલે તંબૂ, ડેરા, રાવટી વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવાય એવી રહેવાની જગા હતી. મોટા સરદારો તથા અમીરોના તંબૂઓ કિનખાબના, જરીના તથા બીજાં કીમતી લૂગડાંના હતા, અને તેઓ પણ શોભાયમાન દેખાતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે બજાર ભરાતી, તેમાં માંડવા નાંખી દુકાનદારો જુદી જુદી જાતનો માલ વેચતા હતા. છાવણીમાં હમેશાં લોકોની ભીડાભીડ રહેતી, અને રાતને વખતે રોશનીથી મોટી આગ લાગી હોય એમ દેખાતું હતું. થોડી રાત વહી ગયા પછી સઘળા દીવા ઘેર કરવામાં આવતા તથા છાવણીની આસપાસ મોટાં મોટાં બળતાં કરી ચોકીદાર લોકો જાગતો પહેરો રાખતા હતા.

૨. એવી રીતે અલાઉદ્દીનનું લશ્કર ગુજરાત તથા મેવાડની સરહદ ઉપર પડેલું હતું. બીજે દહાડેથી પાટણ તરફ કૂચ થવાની હતી, તેથી આગળથી થાક ખાઈ લેવાને ઘણાએક તે દહાડે રોજ કરતાં વહેલા સૂઈ ગયા હતા. માધવ પોતાના તંબૂમાં પડયો હતો. તેણે સૂવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ નિદ્રાદેવીએ તેના ઉપર મહેરબાની કીધી નહિ. માધવે ગુજરાતના મંડળેશ્વર તથા મોટા સામંતોને ફોડવાને ગુપ્ત જાસૂસો મોકલ્યા હતા, લોકોની પ્રીતિ રાજા

ઉપરથી ઉઠાડીને પોતાની તરફ તેઓને ખેંચી લેવાની ઘણી મહેનત કરી હતી, પણ તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. આ વખતે તેની આખી જિંદગીનું ચિત્ર એક તખતા ઉપર ચીતરાઇને તેની આંખ આગળ આવ્યું, અને મનમાં એટલો તો ઉકળાટ થઈ આવ્યો કે તે એક નાના છોકરાની પેઠે મોટે અવાજે પુષ્કળ રડયો. પોતાના દેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોને લઈ આવ્યો, તેથી તેના મનમાંનું વેર તો તૃપ્ત થયું, પણ તેના અંતઃકરણમાં તેના આવા કામથી ઘણો પસ્તાવો થયાં કરતો. જગતના ઈતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં માધવ કાંઈ એકલો નહોતો. અસલના વખતમાં બ્રિટન દેશમાં વાસ્ટિજરને જર્મનીથી સૅકસન લોકોને, સ્પેનમાં કાઉન્ટ જુલિયને આફ્રિકાથી મુસલમાન સરદાર મુસાને પોતાના રાજા ઉપર માધવના જેવાજ કારણ વાસ્તે વેર લેવાને તેડાવ્યા હતા. વેર માણસના અંતઃકરણ ઉપર એવા જ જોરથી અમલ ચલાવે છે. એ સઘળા માણસો પોતાનું વેર લીધા પછી પસ્તાય છે, માધવનામાં આટલી વાર સુધી દેશાભિમાન તથા ધર્માભિમાન દબાઈ ગયાં હતાં, તે આજે ફરીથી ઊછળ્યાં. જે ગુજરાત દેશમાં તેનો જન્મ થયો, જે દેશમાં તેની બાલ્યાવસ્થા ખુશી તથા આનંદમાં ગઈ, જે દેશમાં જુવાનીમાં તેની ઊગતી આશાની કળીઓ ફૂટી, અંતે ફાટીને તે ઉપર ફૂલ આવ્યાં, જે દેશમાં તેની નાતજાત, સગાવહાલાં, ઓળખીતા મિત્રો રહેતા હતા, જે દેશમાં તેણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો હતો, જ્યાંના રહેવાસીઓ પોતાના સ્વદેશી કહેવાયા, જેઓ

તેને એક વાર પોતાના પિતા સમાન ગણતા હતા, જેઓનું રક્ષણ કરવું તથા જેઓના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ તે જાણતો, તે દેશ તથા તે રહેવાસીઓનું સ્વતંત્રપણું હરી લેવા, દેશી રાજાને ઉઠાડી મૂકી પારકા રાજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા, પોતાના દેશીઓને પગે બેડી પહેરાવવા તથા હમેશ સુધી ગુજરાતને ગુલામગીરીની હાલતમાં નાંખવાનો તેણે ઉપાય કીધો, તે વિચારથી તેને મહાકષ્ટ થયું. વળી મુસલમાનોનું રાજ્ય થતાં ધર્મ ઉપર તો જુલમ થવાનો જ. મૂર્તિના નામ ઉપર તેઓને ઘણો દ્વેષ હતો; તેઓનો મત કુરાન કે તરવાર—અથવા દયા લાવે તો સુન્નત કે જજિયો. આમાંથી કોઈ દહાડો હિંદુ-ધર્મનો લય પણ થાય. દેવસ્થાનની મસ્જિદ થઈ જાય. જ્યાં હમણાં ઘંટ વાગતા તથા શંખનાદ થતા ત્યાં કોઈ વખત મુલ્લાં બાંગ પોકારે. જે અધિકાર હમણાં બ્રાહ્મણો ભોગવતા તે હવે પછી મુલ્લાં તથા સૈયદ ભોગવે તથા જ્યાં હમણાં 'રામ રામ' તથા 'શિવ શિવ' એ શબ્દ સંભળાતા, ત્યાં 'અલ્લા અલ્લા' તથા પેગંબરનું નામ સંભળાય એ કાંઇ થોડી વાત નહોતી. વળી આવા સુંદર, રળિયામણા તથા ફળદ્રૂપ ગુજરાતને ઉજ્જડ કરી નંખાવવું, તેના રહેવાસીઓને કતલ કરાવવા તથા લોકોનું જે દ્રવ્ય તથા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેઓએ શ્રમ કરી મેળવ્યાં હોય તથા ઘણું જતન કરી જાળવ્યાં હોય તે સઘળાં પારકે હાથે લૂંટાવા દેવાં, તથા તે સિવાય બીજી ઘણીક આફતો જે લડાઈથી દેશ ઉપર પડયા વિના રહેતી નથી તે સઘળી ગુજરાત ઉપર લાવવામાં સાધનભૂત

થવું એ વિચારોથી માધવને ઘણી બેચેની હતી તથા તેની નિદ્રાનો અટકાવ થતો હતો.

૩. સવાર પડી એટલે છાવણીમાં ગડબડાટ થઇ રહ્યો. સઘળા કૂચ કરવાને તૈયાર થયા, અને સૂર્ય ઊગ્યા પછી તુરત લશ્કર આગળ ચાલ્યું. શત્રુનાં લાખો માણસો એ પ્રમાણે ગુજરાત ઉપર તીડનાં ટોળાંની પેઠે પડયા અને તે નુકસાનકારક જીવડાંની પેઠે રસ્તામાં જે કાંઈ આવ્યું તેને ખરાબ તથા પાયમાલ કરતા ગયા. તે વખતે હોળીના દહાડા હતા. શિયાળો અને ઉનાળો દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાને લડી મરતા હતા. અને લડી લડીને થાકીને તેઓએ સમાધાન કીધું હોય એમ જણાતું હતું. દિવસે ઉનાળાનો અને રાતે શિયાળાનો અમલ ચાલતો હતો. ખેતરમાં રવિ એટલે શિયાળાનો પાક હતો તેની કાપણી કરવામાં આવી હતી, અને તેથી તેમાં ખૂંપરાં સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નહોતું. ખેડૂત લોકો પોતાની મહેનતથી પરવારેલા હતા તથા ખળીમાંના અનાજની પણ ધારા પ્રમાણે વહેંચણ થઈ ગઈ હતી. આંબાનાં ઝાડો ઉપર મોર આવેલા હતા તથા તે ઉપર કોયલ મધુર સ્વરથી વસંત ઋતુને આદરમાન આપતી હતી. ઘણે ઠેકાણે ફાગ ખેલવાને કેસૂડાના ફૂલનો રંગ, ગલાલ, અબીલ ઇત્યાદિ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. પણ તે વર્ષે ગુજરાતમાં તેના એક બાળકના કૃત્યથી જુદી જ રીતની હોળી ખેલાવાની હતી. હોળી માતાને આ વખતે ઘણી ભૂખ લાગી હતી, અને તે શાંત કરવાને હજારો માણસને ભક્ષ કરવાનો મનસૂબો તેણે કીધો હતો. જ્યાં લોહી જેવા રાતા

રંગના પ્રવાહની રેલ ચાલવાની ત્યાં કેસૂડાના રંગની શી જરૂર ? તથા ગલાલ અબીલ શા કામનાં ? આ વર્ષે કાંઈ સ્ત્રી પુરુષ હેતથી ફાગ ખેલવાનાં નહોતાં. તેને બદલે લાખો હિંદુ તથા મુસલમાન સામસામા આવી એક ભયંકર હોળી રમવાના હતા. તેમાં પ્યારને બદલે દ્વેષ તથા મોહને ઠેકાણે વેર હતું. હોળીના ઉત્સવના દિવસ આવ્યા જાણી લોકોમાં જે આનંદ ઉપજવો જોઇએ તેને બદલે આ વખતે તો તેઓના હૈયામાં ભડભડ હોળી બળવા લાગી હતી. શત્રુનું લશ્કર આવતું જોઈને તથા કરણ રાજાએ પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા માંડયું તેથી જ્યાં ત્યાં સઘળે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. શહેરના તથા ગામોના દરવાજા દિવસને વખતે પણ બંધ રાખવામાં આવતા હતા; ઢોરોને શહેર તથા ગામોની માંહે ચરાવવા માંડયાં હતાં; સઘળા મરદો લડવાને અથવા નાસી જવાને તૈયાર થઈ રહી બુકાની બાંધીને ફરવા લાગ્યા હતા: ગામડાંના લોકો પોતાનું અનાજ તથા જે થોડા ઘણા પૈસા હતા તે સઘળા દાટીને તથા કૂવા અને વાવો બની શકે તેટલાં પૂરી નાંખીને પોતાનાં ગામ ઉજ્જડ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા. એ રીતે જેમ જેમ પાદશાહી લશ્કર આવતું ગયું તેમ તેમ નાસતા લોકોનો સમુદાય વધતો ગયો. બાળક, જુવાન અને ઘરડા, સ્ત્રી તેમજ પુરુષો પોતાનાં પ્યારાં ગામોને બળતાં જોતાં રડતાં તથા શોક કરતાં આગળ ચાલતાં. તેઓમાંથી ભૂખ, તરસ તથા પૈસાની તંગી અને એવાં બીજાં કારણોથી રસ્તામાં સેંકડો મુડદાં થઈ અથવા માંદા થઈ પડતાં, અને

પાછળ શત્રુ પાસે જ હોવાથી તેઓને તેમનાં તેમ મૂકી બીજાં પાટણ જલદીથી જઈ પહોંચવાને દોડાદોડ કરતાં હતાં.

૪. હવે પાટણ શહેરમાં કેવી ગડમથલ થઈ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર કરીએ. લશ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણીધણિયાણી તથા બીજાં સગાં સંબંધીઓ તેમનું શું થશે એ વિચારથી હાયપીટ કરતા હતા. વેપારીઓ જેઓએ છળભેદથી તથા હિંમત ચલાવી સાત પેઢી સુધી પહોંચે એટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસરડયું હતું, તે ધન જોઈને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી હતી. તેઓ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને તેઓની સઘળી દોલત દાટી આગળ શું થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા. સર્વે લોકો પોતપોતાના દેવની ભક્તિ કરવા લાગ્યા અને મ્લેચ્છ શત્રુનો એકદમ નાશ થાય, રાજાનો જય થાય, ધર્મનું રક્ષણ થાય અને ગુજરાતનું દેશી રાજ્ય રહે તેને માટે ધર્મને લગતા હજારો ઉપાયો સઘળા કરવા મંડી પડયા હતા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિંતા પથરાયેલી હતી. શહેરમાં આસપાસનાં ગામોના લોકો આવી ભરાયા હતા તથા સઘળું લશ્કર પડયું હતું તેથી તેમાં તલ પડે એટલી જગા રહેલી નહોતી. ઘણાએક લોકો મેદાનમાં પડયા હતા. કેટલાએક લોકો માંડવા બાંધીને તેમાં રહ્યા હતા, અને કેટલાએકે ઘણાં ભારે ભાડાં આપી ઘરો લીધાં હતાં. સઘળા લશ્કરને ડેરાતંબૂઓ તાણીને તેમાં રાખેલું હતું. એ પ્રમાણે પાટણ સઘળું ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. તે સઘળાઓને ખાવાનું જોઈએ તેથી સઘળી ખાવાની જણસોનો ભાવ ઘણો

જ વધી ગયો હતો, અને તેને લીધે બીજી સઘળી વસ્તુઓ પણ તેવી જ મોંઘી વેચાવા માંડી હતી. એવી મોંઘવારીને લીધે ગરીબ લોક ઘણું દુઃખ પામવા લાગ્યા અને કેટલાએક ભૂખથી મરવા જેવા થયા.

૫. દરબારમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. સઘળા મંડળેશ્વરો પોતપોતાના તાબાનાં માણસો લઈને આવ્યા હતા. મંડળીક રાજાઓને મદદ લઈ આવવાને જાસૂસો મોકલ્યા હતા, પણ તેઓને આવતાં વાર લાગશે. એમ જાણીને તેઓની તરફથી રાજાએ ઘણો ભરોંસો રાખ્યો નહોતો. બહારના જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજાઓના સંધિવિગ્રહિક લોકોએ પોતાના રાજાને લખવાને કબૂલત આપી હતી, પણ એવા પાંચ સાતની મદદથી લડાઇમાં જય મેળવવો એમાં કાંઈ પ્રતિષ્ઠા નહિ, તેમજ કરણરાજાને લડાઇમાં બહાદુરી બતાવી પોતાનું નામ અમર કરી લેવાની ઈચ્છા હતી, અને જો બહારથી સહાયતા આવે તો તે ઇચ્છા પાર પડે નહિ તેથી તે સંધિવિગ્રહિક લોકોનો ઉપકાર માની તેઓની તરફથી મદદ લેવાની તેણે ના કહી હતી. રાજા કરણ ઘણા જ ઉમંગમાં હતો. તેની સર્વ શક્તિઓ જે આજ લગી વાપરવામાં ન આવ્યાથી નિદ્રાવશ થઈ હતી, તે સઘળી હવે જાગ્રત થઈ. તેણે લડાઈની સર્વ તૈયારી ધમધોકાર કરવા માંડી અને તે કામમાં તેણે આખો દહાડો અને રાતનો ઘણોએક ભાગ જાતે મહેનત કીધી. પછી મુસલમાન લોકોનું લશ્કર પાસે આવતું જાય છે એમ જાણી તેઓની સાથે લડવા જવાને શહેરમાંથી જલદી કૂચ કરવી એવો ઠરાવ કીધો. તે વખત

સઘળા વૃદ્ધ તથા શાણા સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મંડળીક રાજાઓ પોતપોતાનાં લશ્કર લઈને આવે ત્યાં સુધી આપણે પાટણના કિલ્લામાંથી બહાર જવું નહિ. એટલા વખતમાં મુસલમાનોનું લશ્કર આવશે, અને શહેરને ઘેરો ઘાલશે તો તેઓનો નિશ્ચય નાશ થયો એમ જાણવું. જ્યારે મંડળીક રાજાઓ આવી પહોંચશે ત્યારે તેઓ પાછળથી તેઓના ઉપર હુમલો કરશે તે જ વખતે આપણે પણ કિલ્લામાંથી નીકળીને આગળથી તેમના ઉપર હુમલો કરીશું. જ્યારે એ પ્રમાણે તેઓ બન્ને તરફથી સપડાશે ત્યારે બચવું ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડશે અને તેઓ સઘળા નક્કી માર્યા જશે. જો કદાચ આપણી તેમાં હાર થઈ તોપણ પાછા કિલ્લામાં ભરાઇ જવું બની આવશે અને ત્યાં રહીને આપણે તેઓને થકવી નાંખીશું. તેઓનું લશ્કર મોટું છે ખરું, પણ તેઓની પાસે મજબૂત તથા મોટા કિલ્લા લેવાને જોઈએ તેવો તથા તેટલો સામાન નહિ હશે, તેમ એટલા બધા માણસોને ઘણા દહાડા સુધી ખોરાક પણ પૂરો પાડી શકાશે નહિ તેથી તેઓના માણસોમાંથી કેટલાએક ભૂખે મરી જશે અને બીજાઓ નાહિમ્મત થઈ જશે અને અંતે નિરાશ થઈ તેઓને દેશ છોડી જતા રહેવું પડશે

૬. આ વિચાર કરણ રાજાને જરા પણ ગમ્યો નહિ. કરણમાં જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે શૂરાતન હતું. એટલે તે લડાઈ કરવાને એટલો બધો આતુર થયો હતો કે તે કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવા જરાયે ખુશી નહોતો. તે કહેઃ

"આપણી તલવાર ઉપર તથા સત્ય ઉપર ભરોંસો રાખી રણસંગ્રામમાં ઊતરવું;—પછી જે થાય તે ખરું. બાયડીઓની રીત પકડી જીતવું તે કરતાં લડાઈમાં પડવું એ લાખ દરજ્જે સારું છે. એ ચંડાળ લોકોએ વગર કારણે એક બ્રાહ્મણના કહેવાથી સૂતો સિંહ જગાડયો છે, તેઓએ સાપના મોંમાં હાથ ઘાલ્યો છે, કાળને ખીજવી બોલાવ્યો છે અને મોત પોતાને હાથે માગી લીધું છે; તેઓને દાટવાને પોતાના દેશમાં જગા ન મળવાથી આપણે અહીં આવ્યા છે. માટે હવે કાગડા, સમડી, તથા ગીધને મોટી ઉજાણી મળશે, તેઓનું આપણાં ખેતરો તથા વાડીઓમાં સારું ખાતર બનશે, અને વળી આવતી સાલ જ્યારે પાક સારો થશે, ત્યારે તેઓને મરવાને જ જાણે પરમેશ્વરે મોકલ્યા એમ માની ખેડૂતો ભગવાનનો પાડ માનશે. માટે લડવું, લડવું ને લડવું."

૭. સામંતોએ રાજાની સઘળી વાત સાંભળી લીધી. તેઓ પણ રજપૂત હતા તથા તેઓમાં હિમ્મતની કાંઈ કસર નહોતી તેથી તેઓનું લોહી પણ લડાઈની વાતો સાંભળી ઊકળી. આવ્યું, અને રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ નિશ્ચય થયો.

૮. શુભ દિવસ જોઈ, તે દહાડે સવારે રાજા ટોપ તથા બખતર સજીને તથા લડાઈનાં સઘળાં શસ્ત્ર બાંધીને તૈયાર થયો. સઘળા સરદાર તે જ પ્રમાણે તૈયાર થઈ ઊભા રહ્યા. રાજગોરે રાજાને કપાળે ટીલું કીધું તથા આશીર્વાદ દીધો. ભાટ લોકો રાજાને શૂર ચડાવવાને કવિતા બોલવા લાગ્યા. બારણા

આગળ મોતીના સાથિયા પુરાયા. ચોગાનમાં સઘળું લશ્
તૈયાર થઈ ઊભું રહ્યું. દશ હજાર સવાર, પાંચસેં હાથી, વી
હજાર પાયદળ, પાંચસેં રથ, એટલાં લડવાનાં સાધન હ
જયજયકારનો નાદ થઈ રહ્યો અને રણસંગ્રામનાં વાજિં
વાગ્યાં. રાજા તથા લશ્કરને જોવાને શહેરમાં અથાગ ભ
થઈ હતી. તેઓ સઘળા લડાઈના પરિણામને વાસ્તે ઘણ
ચિંતાતુર દેખાતા હતા; રાજાનું સૈન્ય આટલું થોડું જોઇ
તેઓને ઘણો ભય લાગતો હતો. અને જેમ હાથીઓ
ટોળામાં એક વાઘના બચ્ચાનું અંતે કાંઈ ચાલે નહિ, તે
એ સૈન્ય આખરે કપાઈ જશે, એવી દહેશત લોકોને રહે
હતી. તોપણ શૂરા કરણ રાજાને જોઈને તેઓને ઘણો ઉમ
આવ્યો. રસ્તામાં તેના ઉપર ફૂલ તથા ફળની વૃષ્ટિ તેઓ
કીધી તથા તેના જય વાસ્તે સ્તુતિઓ થઈ. રાજાએ ઘ
દહાડાનાં તેનાં કામોથી થયેલી અપ્રીતિ દૂર કીધી. શૌર્ય
હજારો અવગુણ ઢાંકી નાખનારો એક ઘણો વિચક્ષ
ગુણ છે.

૯. શહેર બહાર જઈ કરણ રાજાએ પોતાના લશ્
સહિત છાવણી કીધી. તેની બે બાજુએ પહાડ હતા અ
પાછળથી નદી વહેતી હતી. બીજે દહાડે મુસલમાન લશ્
આવી પહોંચ્યું. કરણનું લશ્કર ક્યાં પડ્યું છે તેની અલફ્ખ
ને ખબર મળી હતી તેથી તે પણ પોતાના લશ્કર
ગોઠવણ કરી લડવાની તૈયારી કરી આવેલો હતો. બપોર
વખતે બન્ને લશ્કર સામસામાં થયાં.

૧૦. અલફ્ખાંએ સામા લશ્કરને તેની જગાએથી ખ

ડવાને તેના માણુસોને હુકમ આપ્યો. ' **અલ્લા હુ અકબર**'ની ચીસ પાડી મુસલમાન સિપાઈઓ આગળ ધસ્યા, અને રજપૂતોને તેઓની જગાએથી હડસેલવાને ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા પણ તેઓ પહાડની પેઠે દઢ થઈ ઊભા રહ્યા. લડાઈ ઘણી ભારે ચાલી. ચોમાસામાં પવનના જોરથી વાદળાં સામસામાં અથડાય છે તેમ તે બન્ને લશ્કરો અથડાયાં. તલવારોના ખડખડાટથી કાન બહેર મારી ગયા; તેઓના વીજળી જેવા ચળકાટથી આંખ જંખવાઇ ગઈ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઊડી રહ્યાં હતાં કે તેમાંથી કોઇ પક્ષીથી પણ જવાતું નહિ, અને વરસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર લોહીની રેલ ચાલી; યોદ્ધાઓની ચીસથી ત્યાં કાંઈ શબ્દ પણ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. એ બધા ગડબડાટની સાથે ઘાયલ સિપાઈઓ ધૂળમાં રગદોળાતા તથા તેઓને તેમના ઘાથી દરદ થતું તે સઘળાના કષ્ટથી તેઓ બૂમાબૂમ પાડી રહ્યા હતા. બન્ને તરફનાં સેંકડો માણુસો મૂઆં, પણ રજપૂત સિપાઇઓએ પોતાના ધારા પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહિ કરણમાં જાણે ભૂત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખ ખૂનથી ભરેલી લાલચોળ થઇ ગઈ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવાર વડે ચોતરફ ફરી વળ્યો અને જે તેના સપાટામાં આવ્યો તેના બે કકડા કર્યા વિના રહ્યો નહિ. એક વાર તેનો હાથી મરી ગયો ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સવાર થઇને લડયો. તે ઘોડો પણ કતલ થઈ ગયો ત્યારે તે પાયદળ સિપાઈઓમાં સામેલ થયો અને પોતાના શરીરની કાંઈ ફિકર રાખ્યા

વિના એક સાધારણ સિપાઈની પેઠે લડયો. જ્યારે તે એક બે ઠેકાણે ઘાયલ થયો, અને કેટલાએકે તેને ઓળખીને જાણ્યું કે જો તે વધારે વાર સુધી આ ઠેકાણે રહીને યુદ્ધ કરશે તો બેશક માર્યો જશે, ત્યારે તેને સમજાવીને એક ઘોડો આપ્યો અને સવારોની હારમાં મોકલી દીધો. રાજાની આવી બહાદુરીથી તેના સામંતો પણ તેવી જ હિમ્મતથી લડયા, અને સાધારણ સિપાઈઓ પણ મરણિયાની પેઠે મોતનો ડર જરા પણ ન રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્ર નિર્દયપણે વાપરવા લાગ્યા. મુસલમાન લશ્કરનાં માણસો થાક્યાં, તેઓમાં ઘણાએકે ધૂળ ચાટી, ઘણાએક જખમી થયા, પણ રજપૂતો ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ તેથી તેઓ હઠીને પાછા પોતાને ઠેકાણે ગયા. થોડી વાર સુધી થાક ખાઈ પાછો તેઓએ ધસારો કીધો. પણ રજપૂત સિપાઇઓ તેઓની ભેટ લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. અને સૈરંધ્રી જાણીને કૈયોકિચક ભીમની સોડમાં ભરાયો હતો તેમ મુસલમાન લોકોને પણ જોઈએ તેવું જ સામા પક્ષથી આદરમાન મળ્યું. પાછું યુદ્ધ પહેલાં પ્રમાણે જ જોરથી ચાલ્યું, પણ કાંઈ થાગ લાગ્યો નહિ. સૂર્યદેવતા આ કાપાકાપીથી કંટાળી જઈને તથા પોતાના ભકતોનું દુઃખ જોઇ કષ્ટ પામીને પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ મોઢું કરી ચાલ્યા ગયા; પૃથ્વી ઉપર અંધકાર પથરાવા લાગ્યો, પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં, તારાઓએ એક પછી એક પોતાનું મોઢું બતાવ્યું; કમળનાં ફૂલો બંધ થઈ ગયાં અને જે મુસાફરો ગામમાં તે વખતે આવ્યા તેઓએ ત્યાં જ

રાતનો વાસો કીધો. ચંદ્રમાના પ્રકાશથી* અજવાળું તો થોડું પરમેશ્વરની તરફથી આવતું હતું. પણ લડવાનું સામર્થ્ય શત્રુઓમાં હમણાં રહ્યું નહોતું તેથી તેઓ પાછા પોતાને ઠામે ગયા અને રાતે લડાઇ બંધ રાખવાને તથા સવારે ઝળુઝળું થતાં પાછો તેનો આરંભ કરવાને અલફ્ખાંએ કરણ રાજાને કહેણ મોકલ્યું. રજપૂતો પણ ઘણા જ થાકી ગયેલા હતા, તેઓને થોડાએક આરામની જરૂર હતી. તેથી એ પ્રમાણે તેઓએ કરવાનું કબૂલ કીધું.

૧૧. રાત ચાંદરણી હતી; રૂપાનાં પતરાં જેવું ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું. પણ તે વેળા જમીન ઉપર કેવો ભયંકર દેખાવ જોવામાં આવતો હતો ! એક મોટા મેદાન ઉપર હજારો વિકરાળ મોંવાળાં માણસો સુએલાં પડેલાં હતાં. તે ઉપર જ્યારે ચાંદરણું પડતું અને તેઓનાં મોં ઉપર મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા ફિક્કા રંગની સાથે અજવાળાનો રંગ મળતો ત્યારે તેઓ ખરેખરાં ભયાનક દીસતાં હતાં. ઘાયલ લોકો ચીસાચીસ પાડતા. તેઓને પોતપોતાનાં માણસો લઇ ગયાં અને તે ઠેકાણે જે ઓસડવેસડ થઈ શકે તે લગાડવામાં આવ્યું. લોહીની તો નીક ચાલી રહી હતી અને તેનો લાલ રંગ બદલાઇને કાળો થઈ ગયો

* મૂળમાં 'રાતનો વાસો કીધો,' પછી આ પ્રમાણે વાકય છેઃ 'લઢનારાઓથી એકબીજાનું મોં જોઈ શકાતું ન હતું; એટલામાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયો.' એટલે કૃષ્ણ પક્ષની સૂચના થાય છે. પણ આગળ પા. ૧૧૪ મે 'એક પહોર રાત બાકી રહી, ત્યારે ચંદ્રમા અસ્ત થયો.' એમ કહ્યું છે. એ શુકલ પક્ષમાં જ સંભવિત છે; માટે શુકલ પક્ષને બંધબેસતું આવે, એ રીતે ઉપરનું વાકય ઘટે તે પ્રમાણે ફેરવ્યું છે—સંક્ષેપક

હતો. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરેને સારુ જે મિજબાની પાથરેલી હતી તેનો ઉપભોગ કરવાને તેઓ તે વખતે ત્યાં નહોતાં, પણ વનવાગળાં ઊંચાં ઊડયાં કરતાં, ઘુવડો પાસેનાં ઝાડ ઉપરથી અપશુકનવાળો તથા ભયાનક શબ્દ કાઢયાં કરતાં અને શિયાળવાં મુડદાંની ગંધથી ત્યાં આવીને મુએલાં માણસોનો આરામ ભંગ કરતાં હતાં તથા ઉજાણીનું પર્વ હાથ લાગ્યું તેથી બૂમાબૂમ પાડતાં હતાં. સઘળું ચૂપાચૂપ હતું. લશ્કરમાંથી કાંઈ પણ મોટો અવાજ આવતો નહોતો. મુસલમાન લોકોએ પોણી રાત નમાજ પઢવામાં કાઢી. રજપૂત લશ્કરમાં તે વખતે મહાભારત વંચાતું હતું. ભીમના પરાક્રમોની વાતો સાંભળી શૂરા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવતું હતું. તે સિવાય ભાટ લોકોએ આગલા ક્ષત્રિય રાજાઓની લડાઈનાં કવિત કહી સંભળાવી સઘળાઓમાં શૂર ઉત્પન્ન કીધું હતું. એક પહોર રાત બાકી રહી ત્યારે ચંદ્રમા અસ્ત થયો અને અંધારાનું પ્રાબલ્ય થઈ રહ્યું. મુસલમાન લોકોના વચન ઉપર ભરોંસો રાખી રજપૂત લોકોએ હજી લડવાની તૈયારી કીધી નહોતી. જેવા તેઓ લડાઈના કામમાં પ્રામાણિક તથા વચન પાળનારા હતા તેવા તેઓના શત્રુ હશે, એવો વિશ્વાસ રાખ્યાથી તેઓ છેતરાયા. જ્યારે રજપૂત સિપાઈઓ ઉપર વર્ણવેલા કામમાં પડેલા હતા, તે વખતે ખબર આપ્યા સિવાય મુકરર કરેલા વખતની પહેલાં મુસલમાન સિપાઈઓ તેમની ઉપર તૂટી પડયા. રજપૂતો લડવાને બિલકુલ તૈયાર નહોતા તેથી તેઓમાં ભંગાણ પડયું, લશ્કરમાં ફૂટ પડી, સઘળે ઠેકાણે ગડબડાટ થઈ

રહ્યો અને અંધારામાં મિત્ર કે શત્રુ કોઈ ઓળખાયા નહિ. 'અલ્લા હુ અકબર' ની બૂમ સંભળાય, ત્યારે રજપૂત સિપાઈઓ કપાઈ જતા એમ જણાતું. અને એવી 'અલ્લાહુ અકબર'ની બૂમ ઘણીવાર સંભળાતી હતી. કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કરને ગોઠવવાની ઘણી મહેનત કીધી પણ વ્યર્થ ગઈ. કાપણી કરનારા ખેડૂતો દાતરડાંથી જેમ અનાજ કાપે તેમ રજપૂતો તે રાતે કપાઈ ગયા. રાજાનો ઘોડો મરી ગયો. એટલે રાજાએ ઊભા રહી લડવા માંડયું, પણ હવે જય મળે એવી આશા નહોતી. એક તલવારના ઘાથી તેનાં પાંસળાં કપાયાં અને લોહી વહેવાથી અશક્ત થઇ તે ભોંય ઉપર પડયો. એ અવસ્થામાં તે કપાઈ મરણ પામત, પણ દૈવયોગે તે વખતે ઝાંખું અજવાળું પડયું અને તેનું મોં એક શૂરા સરદારે તુરત ઓળખ્યું. રાજા જીવતો રહેશે તો ગયેલું રાજ્ય કોઈ દહાડો પાછું હાથ લાગશે એવા વિચારથી તેણે બેશુદ્ધ રાજાને ઊંચકી લીધો અને એક ઝડપદાર સાંઢણી ઉપર બેસી ચાલતો થયો. સવાર પડી એટલે રજપૂત સિપાઈની ખરેખરી અવસ્થા જણાઈ; રાતે અંધારામાં કેટલાએક સિપાઈઓ નાસી ગયા; ઘણાએક તો માર્યા ગયા અને બાકી રહ્યા તેઓ જીવની આશા છોડી ભારે જોશથી લડી લડી મરણ પામ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું.

કૌળાદેવીનું હરણ

૧. કરણ રાજા પડયો, તેનું સઘળું લશ્કર કપાઈ ગયું તથા તુરકડાઓનું સઘળું સૈન્ય પાટણ ઉપર આવે છે, એવા દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને શહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. દ્રવ્યવાન લોકો પોતાની દોલતની ફિકર કરવા લાગ્યા તથા હોદ્દેદાર લોકોને પોતાના હોદ્દાની ચિંતા પડી. પણ જેઓનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો રણસંગ્રામમાં માર્યાં ગયાં તેઓનાં દુઃખની કાંઈ સીમા નહોતી. કેટલીએક ઘરડી ડોશીઓ તથા ડોસાઓ પુત્રરહિત તથા નિરાધાર થઈ બેઠાં. કેટલાંએક નાનાં છોકરાં બાપ વિનાનાં થવાથી નિરાશ્રિત થઇ ગયાં, તથા કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. શહેરમાં સઘળે રડારડ થઈ રહી; મોટા મોટા મહેલ કે નીચાં નીચાં ઝૂંપડાં સઘળામાં દુઃખ તથા શોકના શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા. રાજાના મહેલમાં એક અંદરના ઓરડામાં કરણની સઘળી રાણીઓ એકઠી થઈ. આકાશમાં જેમ સૂરજ પ્રકાશે છે તેમ તેઓની વચ્ચે કૌળારાણી પ્રકાશતી હતી. આખા ભરતખંડમાં તેના રૂપનો જોડો નહોતો. તેની પાસે તેની બે છોકરીઓ ઊભી હતી, અને મુરઘીનાં બચ્ચાંને મારવા બાજ ઊંચે ઊંચે ઉડતાં તલપ મારે છે, તે વખતે તે બચ્ચાં જેમ તેની પાંખ નીચે ભરાઈ જાય છે તથા તેના શરીરને દબાઇને ઊભાં રહે છે, તેમ આ પ્રસંગે તે છોકરીઓ તેની માની સોડમાં દબાઇને ભયભીત થયેલી ઊભી

રહેલી હતી. તેઓમાંથી મોટી કનકદેવીની ઉંમર આઠ તથા નાની દેવળદેવીની ઉંમર ચાર વર્ષની હતી, પણ તેઓના શરીરનો ઘાટ તેઓના વર્ષ પ્રમાણે જેટલો હોવો જોઇએ તે કરતાં કાંઇક વધારે ખીલેલો હતો; અને તેઓનું રૂપ તેઓની માના જેવું જ હતું.

૨. સઘળી રાણીઓ શોકાતુર થઈ બેઠેલી હતી; હવે શું કરવું તે કૌળારાણીને મોઢેથી સાંભળવાની રાહ જોતી હતી. પટરાણી મોટા આવેશથી રજપૂતના શૂરાતનથી તથા ક્ષત્રિયોનું લોહી મોં ઉપર લાવીને ધીમેથી પણ દૃઢતાથી બોલી: “મરવું, મરવું અને મરવું. એ વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. મરવામાં કાંઈ મોટી વાત નથી. એક વાર તો મરવું જ છે, ત્યારે હમણાં મરવામાં શી ચિંતા છે? જ્યારે આપણી આવી દશા થઈ છે ત્યારે મૃત્યુમાં શો ભય છે? આ જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે ટૂંકી મુદત આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ તેટલી ટૂંકી મુદતમાં આપણે સૌ પોતપોતાનું કામ કરી લઈ આપણો મુકામ ઉઠાવીએ છીએ; અને ગયા પછી શું રહી જાય છે? કરોડો માણસ જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામનિશાની કાંઈ રહેલી છે? તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેનાં ચિહ્નો નજરે પડે છે? સઘળાનાં નહિ. ઘણાખરા તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઈ ગયા અને તેઓ હતા જ નહિ એમ લાગે છે, પણ થોડાએક તો દરિયામાંના ખડકની પેઠે મજબૂત ઊભા છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળ-રૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઈ તોપણ તેઓના પાયા હજી

રહેલા છે અને અનંત કાળ પર્યંત તેઓ અચળ રહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું ? તેઓનાં નામ, તેઓની આબરૂ. સારું નામ એ એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિંમત આખા જગતનાં સોના, રૂપા, હીરા, મોતી વગેરે ઝવેરાત કરતાં પણ ઘણીજ વધારે છે. જેની પાસે સારું નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત બીજો કોઈ નથી. બીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સારું નામ અમર છે. બીજી દોલત તો ખૂટી જાય છે અને તે દોલત મેળવનારાનું નામ એક બે પેઢી પછી નાશ પામે છે. પણ સારું નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશ વડે જ આ લોકમાં અમર રહેવાની આશા રાખે છે તે ખોટી છે. એ પ્રમાણે તો એક અથવા ઘણું તો બે પેઢી સુધી તે ઓળખાય છે. પણ પછી તેનું મીંડું વળ્યું. તે હતો અને નહિ હતો એ સરખું જ થાય છે. પણ સારું નામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક કિરણની પેઠે પ્રકાશ્યા કરશે. સારું નામ અથવા આબરૂ એ એક મોટી વસ્તુ છે. સઘળાને તે પારસમણિ મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સઘળાઓ તે અમૂલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મહેનત કરે છે, પણ સઘળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગથી, મનથી અથવા નીતિની શક્તિ વડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે

અથવા આબરૂને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓના દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવા ખાતર મરવું કોણ કબૂલ નહિ કરે? જે માણસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંજાળ તથા ફિકર ખમવા સારુ પોતાનું સારું નામ જવા દે છે, પોતાની આબરૂ ખોવાનું કબૂલ કરે છે, તે ખરેખરો અધમ જાણવો; તેનાં કોઈ પણ વખાણ કરતું નથી અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીંદાઈ જાય છે અને ઊખડી છૂંદાઈ જાય છે, જેમ કીડો ભોંય ઉપર ઘસડાતો ઘસડાતો ચાલતાં પગ તળે કચડાઈ જાય છે અને તેને કોઈ ગણતું નથી, જેમ એક પશુ જંગલમાં મરી જઈ સડયાં કરે છે, તેમ તે હતો જ નહિ એવો થઈ જાય છે, અને દરિયા કિનારા ઉપરની રેતીમાંનો એક દાણો ઊડી જવાથી કાંઈ ખોટ જણાતી નથી તેમ જગતમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ઘટેલો કોઈને લાગતો નથી. તેને કોઈ આબરૂ આપતું નથી; તેને વાસ્તે કોઈ રડતું નથી અને તેની કીર્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. સઘળાં માણસો આ પૃથ્વી ઉપરની ટૂંકી મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ઘણાં વર્ષ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદત જગતમાં ટકી શકતા નથી, ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને બાકી રહેલાં વર્ષો માણસોના સ્મરણ-સ્થાનમાં જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ સઘળાં કારણોથી આપણે સઘળાંઓએ મરવું જોઈએ અને તેમ કીધાથી

આપણાં નામ શૂરી સ્ત્રીઓ જેઓએ સ્વાર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ટીપમાં ઉમેરાશે, માટે આ મહેલને આગ લગાડી મૂકવી અને આપણે સઘળાંએ એમાં રહી બળી મરવું."

૩. મરવાની આ ભયંકર રીતથી કોઈ પણ રાણીનું મન ત્રાસ પામેલું દેખાયું નહિ. સઘળાંએ પોતાની તે પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી. તે ઉપરથી સઘળી રાણીઓએ પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાની તૈયારી કીધી. કૌળાદેવીએ પહેલો વિચાર પોતાની કુમળી વયની બે દીકરીઓને વાસ્તે કીધો. પોતાના એક ખાસ ચાકરને બોલાવી તેને તે દીકરીઓ સોંપી અને તેઓને પોતાના બાપ પાસે લઈ જવાનું કહ્યું. પોતાની પ્રાણ સમાન વહાલી છોકરીઓનો વિયોગ થવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને તે કેટલીક વાર સુધી પોકેપોક મૂકીને રડી. છોકરીઓને વિદાય કર્યા પછી સઘળી રાણીઓએ પોતપોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કરી લીધો, પછી મહેલના જે ભાગમાં જલદીથી બળે એવા પદાર્થો હતા ત્યાં એક મોટો કાકડો સળગાવી મૂક્યો. આગનું જોર વધી ગયું. જે મહેલ પાટણ શહેર વસાવતી વખતે વનરાજે બાંધેલો, જે મહેલમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમદેવ ઇત્યાદિ રાજાઓ જન્મ્યા તથા મુઆ, જે મહેલમાં જયના આનંદકારક શબ્દ ઘણીવાર સંભળાયેલા, જે મહેલે રાજ્યના નાના પ્રકારના ફેરફાર જોયેલા, અને જેણે આશરે સાડા પાંચસે વર્ષ વાયુ, વૃષ્ટિ તથા કાળચક્રના અનેક સપાટા ખમેલા તે મહેલ આજે અગ્નિદેવને ભેટયો.

પણ રાણીઓએ કીધેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો હતો, હજુ તેઓને સુખદુ:ખનો સ્વાદ વધારે ચાખવાનો હતો તેથી એવું બન્યું કે જે વખતે આગનું જોર ભરપૂર ચાલી રહ્યું હતું, તે વખતે મુસલમાન લોકોનું લશ્કર શહેરમાં આવી પહોંચ્યું અને તે સઘળું બળતા મહેલ આગળ આવી ઊભું રહ્યું.

૪. ગુજરાત જીતવાની એક મતલબ ત્યાંનું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી, તેથી જો મહેલ બળી જશે તો તે માંહેના સઘળા ખજાનાનો નાશ થશે એ બીકથી અલફખાંએ આગ તુરત હોલવી નાંખવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હજારો માણસો મહેલ ઉપર તૂટી પડયાં અને આગની ગડબડાટમાં લૂંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉમેદથી ઘણા જોરથી સિપાઇઓ કામે વળગી ગયા. જોતજોતામાં તેઓએ મહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાંખ્યો અને પાણીનાં વાસણ પાસેના ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવી. થોડીવારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણનારા સિપાઈઓએ મહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા બીજાં કેટલાંએક માણસોને બહાર ખેંચી કાઢયાં અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઈ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૌળારાણી છેક નિરાશ થઈ ગઈ તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મૂકી નહિ. તે એક ઓરડામાં ભરાઈ અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્રીનો વેષ કાઢી નાંખીને પુરુષનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, પોતાની ખૂબસૂરતી

ઢાંકવાને મોં ઉપર રંગ લગાડયો અને પોતાનું રૂપ બદલી નાંખી ઢાલતલવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ જઈ ઊભી રહી. ત્યાં આવીને "બળું છું રે બળું છું" એવી બૂમ પાડી. તે ઉપરથી નીચેના સિપાઈઓએ દયા લાવીને એક સીડી મૂકી તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઈ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. થોડી વાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઇ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે તેજસ્વી તથા જલદ હતો. તે ઉપર સવાર થઈ તથા રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેષ બદલી મુસલમાનનો વેષ ધારણ કરી શહેરના દરવાજા બહાર સહેલથી ચાલી ગઈ.

૫. રાજમહેલ જલદીથી છંટાઈ ગયો. બીજી રાણીઓ જીવતી નીકળી. સઘળો ખજાનો સહીસલામત હાથ લાગ્યો, અને શહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલફખાંએ અલાઉદ્દીન પાદશાહની તરફથી ગુજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રૂપસુંદરી માધવને પાછી મળી. એ પાછા મળેલા સુખની યાદગીરીને વાસ્તે માધવે વર્દ્ધમાનનગર (વઢવાણ)માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઓળખાય છે.

૬. ગુજરાત સઘળું એક લડાઇમાં જીતાયું તે સમાચાર પાદશાહને હવે કહેવડાવવાના હતા. પણ એકલી ખબર મોકલ્યાથી અલાઉદ્દીન જેવો પાદશાહ પ્રસન્ન થશે નહિ એવું અલફખાંને નક્કી હતું. તેણે ગુજરાતની કોઇ નવાઈની

વસ્તુ મોકલવી જોઈએ અને બહાના દાખલ કેટલોએક તે દેશનો ખજાનો પણ મોકલવો જોઈએ. કરણ રાજાની પટરાણી કૌળારાણીની ખૂબસૂરતી આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. રૂપમાં તથા બીજી હોશિયારીમાં તે અનુપમ હતી તથા તેની કીર્તિ દિલ્હી સુધી ફેલાઈ હતી. એવી કૌળારાણીને દિલ્હીમાં પાદશાહ પાસે મોકલવાનો અલફખાંએ ઠરાવ કીધો, અને તે મતલબસર તેણે તેની સઘળે ઠેકાણે શોધ કરવા ચોતરફ સવારો મોકલ્યા.

૭. કૌળારાણીએ શહેર બહાર જઈ પોતાના બાપના દેશ ઝાલાવાડ જવાનો રસ્તો લીધો. ઓળખાઈ જવાની બીકથી તે ધોરી રસ્તો મૂકી આડે અવળે ઠેકાણેથી જંગલ, પહાડ તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી. તે કોઈ પણ ગામમાં વાસો કરતી નહોતી, પણ કોઈ જંગલમાં એકાંત સ્થળ જોઈ ત્યાં રસોઈપાણી કરી બપોર ગાળતી અને તેવે જ ઠેકાણે રાત્રે વાસો કરતી. વળી તેને ચોર તરફની ઘણી ધાસ્તી હતી. તેના અંગ ઉપર ઘણાં કીમતી ઘરેણાં છુપાવીને રાખેલાં હતાં, તે લઈ જવાની લાલચથી ચોર લોકો તેનો કદાપિ જીવ લે અથવા બીજો ઉપદ્રવ કરે. સારા ભાગ્યે તેણે મુસલમાનનો વેષ ધારણ કીધેલો હતો અને તે વખતે તે લોકોનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયેલો હતો કે રસ્તામાં કોઈએ તેનું નામ પણ પૂછયું નહિ. એથી ઊલટું તે જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તેને માન, પ્રતિષ્ઠા મળતાં ગયાં તથા જે જોઈતું હતું તે સઘળું તેના ડરથી લોકો તુરત આણી આપતાં. પણ એ પ્રમાણેનું નિરાંતપણું ઘણા દહાડા સુધી

કાયમ રહ્યું નહિ. જ્યારે તે જંગલ વટાવવાની તૈયારીમાં હતી અને જ્યારે તેની સઘળી દહેશત તથા ફિકર–ચિંતા મટવા ઉપર આવી હતી, તે વખતે એક દહાડો જળવજળ દહાડો રહ્યો હતો તેવામાં તેની સામા દશ માણસનું ટોળું આવી ઊભું રહ્યું અને 'લૂગડાં ઉતાર' એવી રીતે તેને મોટે સાદે કહ્યું. રજપૂતાણીને યોગ્ય હિમ્મત પકડી તેણે તેમને બીવડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. લૂગડાં ઉતારવા આના-કાની કીધી તેથી ચોરને ગુસ્સો ચડયો, અને તેઓએ પાસે આવીને તેને ઘોડા ઉપરથી પાડી નાંખી અને તેનાં લૂગડાં કાઢવા લાગ્યા. ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડતાં મોતી તથા હીરાના હાર જોઇને ચોરને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તે એક સ્ત્રી છે એવી ખબર પડવાથી તેઓ એવા વિસ્મિત થયા કે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા જ ઊભા રહ્યા. આ કોઈ રાણી છે એમ તેમની ખાતરી થઈ અને તેથી તેઓએ તેને પોતાના નાયક પાસે લઈ જવાનું ઠરાવ્યું. તેઓ કૌળારાણીને માનપૂર્વક ઊંચકી ઘોડા ઉપર બેસાડી પાસેના ગામમાં તેઓના નાયકના ઘરમાં લઇ ગયા.

૮. નાયક એક ઝૂંપડામાં એક ખાટલા ઉપર બેઠેલો હતો. ચોરોએ કૌળારાણીની તમામ હકીકત કહી તેને સ્વાધીન કીધી. નાયકે ચોરોને ઘણી શાબાશી આપી અને થોડા દહાડા પછી તેઓને ભાગ આપવાની કબૂલાત આપીને તેમને વદાય કીધા.

૯. જ્યારે નાયક એકલો રહ્યો, ત્યારે તે કૌળાદેવીને પોતાની જોડે લગ્ન કરવા સમજાવવા લાગ્યો. કૌળાદેવી

બિચારી નિરાધાર હતી. તે વખતે તેની વહારે ધાય એવું કોઇ નહોતું તેથી તે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઊભી રહી. રાત પડી અને નાયક રોજ કરતાં કાંઈક વધારે અફીણ ખાઇ સૂતો. તે જોઈ કૌળાદેવી ઊઠી અને જગદંબાની સ્તુતિ કરી પોતાની પાસે ખંજર સંતાડી રાખ્યું હતું તે વડે તે નાયકને કારી જખમ મારી, તેને પળવારમાં યમ-શરણ મોકલી દીધો. પછી પોતે નાયકનાં લૂગડાં પહેરી વાડામાં ગઈ. ત્યાં તેના ઘોડામાંથી એક સારો જલદ ઘોડો પસંદ કરી તે ઉપર સવાર થઈ રાત્રે ને રાત્રે આગળ ચાલી. નાયક જાણીને તેને કોઇએ હરકત કીધી નહિ અને સવારે જ્યારે નાયકના ઘરનાં માણસોને તેના મોતની ખબર પડી અને ત્યાર પછી તે ખબર આખા ગામમાં પથરાઈ અને ગામના કેટલાએક લોકો કૌળારાણીને પકડવાને નીકળ્યા, ત્યારે તે ઘણે આઘે ચાલી ગઈ હતી. કૌળારાણીની ખાતરી હતી કે સવારે ગામના લોકો તેની પાછળ લાગશે અને જો તે આગળ ચાલ્યા કરશે, તો કોઈ દહાડો પણ તે પકડાઈ જશે એ દહેશતથી એક ગામ આવ્યું ત્યાંના રાજા પાસે થોડા દહાડા સુધી રહેવાનો તેણે ઠરાવ કીધો. રાજાની આગળ તેણે પોતાની સઘળી હકીકત કહી અને તે સાંભળીને તેને એટલી તો દયા આવી કે પોતાને માથે ભારે જોખમ ખેડી તેને રાખવાનું કબૂલ કીધું.

૧૦. આ બાજુ અલફખાંએ મોકલેલા સવારો ફરતા ફરતા તે જ ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં રાણીની તજવીજ કરવા લાગ્યા, દૈવયોગે એવું બન્યું કે રાજાના હજામને

તેઓએ પૂછયું અને સઘળા દેશોમાં હજામની જીભ ઘણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નાનું હોય છે તેથી તેણે તેઓને કહી દીધું કે રાજાના મહેલમાં એક બે દહાડા થયાં એક પરોણો આવેલો છે તેનો રાજાજીએ ઘણો સત્કાર કીધેલો છે. સવારોને નક્કી થયું કે એ જ કૌળારાણી હશે તેથી તેઓએ રાજાને તુરત સંદેશો મોકલ્યો કે જે નવો માણસ તેની પાસે આવેલો છે તેને અમારે સ્વાધીન કરવો. શરણાગતને શત્રુના હાથમાં આપી દેવો એ સમાન બીજું કાંઈ મોટું પાપ નથી એમ સમજીને તથા કૌળારાણીએ ઘણો કાલાવાલા કીધા તેથી દયા લાવીને રાજાએ થોડીવાર આનાકાની કીધી, પણ જ્યારે સવાર લોકોના ઉપરીએ ફરી કહેવડાવ્યું કે અમારા કહેવા પ્રમાણે એકદમ કરશો નહિ તો આખું બાદશાહી લશ્કર તમારા ગામ ઉપર તૂટી પડશે, તમારું સઘળું રાજ્ય જપ્ત કરશે અને તમને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકશે, ત્યારે તે રાજા ભય પામ્યો અને કૌળારાણીને એ સઘળી વાત સમજાવીને કહી. તેણે તે ગામમાંથી નાસી જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ જો તે એ પ્રમાણે કરે તો મુસલમાન લોકોના મનમાં એવું આવે કે મેં તેને જાણી જોઇને જવા દીધી અને તેઓ મારા ઉપર તેઓનો સઘળો ક્રોધ કાઢે તેથી તેણે દરવાનોને હુકમ આપ્યો કે જે અજાણ્યો માણસ ગામ બહાર જવાનું કરે તેને પકડી પાદશાહી સવારોના ઉપરીને સ્વાધીન કરવો. તે પ્રમાણે જ્યારે કૌળારાણી તે રાત્રે ગામ બહાર જવાનું કરતી હતી તે વખતે દરવાને તેને પકડીને તે ઉપરીને સોંપી દીધી. કૌળારાણી

પકડાઈ. સવારો તેને લઈ ઘણી ઝડપમાં પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. કૌળારાણી જીવતી હાથ આવી તથા તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહ પાસે મોકલીશ તો તે ઘણો ખુશ થશે એ વિચારથી અલફ્ખાંના મનમાં હર્ષ માયો નહિ. થોડા દહાડા પછી શહેરમાં એક મોટી ધામધૂમની સાથે સવારી નીકળી ત્યારે જ પાટણના લોકોએ જાણ્યું કે ગુજરાતની રાણી, અતિ રૂપાળી કૌળાદેવી મ્લેચ્છ પાદશાહનો મહેલ શણગારવા જાય છે. લોકો તે સવારી જોવા કોઈ બહાર આવ્યા નહિ. સઘળા ઘણા શોકમાં પડયા. કૌળારાણીનું અંતઃકરણ લોકોની પ્રીતિ જોઈને ભરાઈ આવ્યું અને પોતાની જન્મભૂમિ છોડવાનો વખત આવ્યો એ દુઃખથી તેણે ઘણા જોરથી રડી અતિશય વિલાપ કીધો.

પ્રકરણ ૯ મું

બાગલાણુમાં કરણ

૧ સૃષ્ટિમાંનાં જે ઘણાં રમણિક સ્થળો, જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, એવાં હોય છે તેવા એક રળિયામણા સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શહેર વસેલું હતું. એ શહેરની ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડોનો કોટ થઇ રહેલો હતો. અને શહેરનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચડતાં ઊતરતાં ઘણાંજ ખૂબસૂરત હારબંધ બાંધેલાં હતાં. આ શહેરનું પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું. તોપણ તેનો બચાવ કરવા સારુ તેની આસપાસ ફરતે

મજબૂત પથ્થરનો કોટ કરેલો હતો. એ શહેરનું નામ બાગલાણ હતું અને તે દેવગઢના રાજા રામદેવના તાબામાં હતું. કિલ્લો ઘણો મજબૂત તથા શોભીતો હતો અને તેમાં રહેવાને સારુ ઘણો વગ હતો. વળી તેની આસપાસની જગા પણ એવી શોભાયમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કોઇ કવિની કલ્પનાશક્તિથી પણ થઇ શકે નહિ. ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા પૈસો ખરચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓનાં ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી અને સાગ, આંબા વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઊગેલાં હતાં તે જોઇને આંખને આનંદ તથા સંતોષ ઊપજતો હતો. એ ઝાડીમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાની પશુઓ નિરંકુશ અમલ ચલાવતાં હતાં અને તેઓના રાજ્યપદ વિષે તકરાર લેનાર માણસ ત્યાં ક્વચિત્ આવતું હતું. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ઘણા મધુર નાદથી તે સ્થળને ગજાવી મૂકતાં અને તેઓનાં સુંદર રંગબેરંગી પીંછાંનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો, તે જોઈને ઈશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રહેતું જ નહિ. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નાની નદીઓ વહેતી હતી અને જ્યારે તેઓ ઊંચી જગાએથી ઊતરતી અને પથરાઓ ઉપર અથડાતી નાના છોડવા તથા ફૂલોને વહેવડાવતી તથા પહાડોના ઘસારાથી પડેલા નાના કાંકરાઓમાં રમતી આગળ ચાલતી ત્યારે તેની સ્થિતિ જોઇને આપણી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યા વિના

રહેતી નહિ. બીજી કેટલીએક નદીઓ ઊંચા ટેકરાઓ ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ધોધવાથી જે ગર્જના થઈ રહેતી, તેના ઉપર ફીણના જે ગોટા આવતા અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ત્યારે તેઓનું વક્રીભવન થઈને તેઓમાંના સાત જુદા જુદા રંગો છૂટા પડીને ઈંદ્ર-ધનુષ્ય જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ઘણો જ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ધોધવાઓ નીચે પડીને આગળ વહેતા, કેટલાએક નીચે પડી ત્યાં એકઠા થઈ રહેતા, એટલે ત્યાં નીતર્યું કાચ જેવું તળાવ બનતું અને કેટલીએક નદીઓના જુસ્સાથી જમીન ઘસાઇને ત્યાં મોટી મોટી ખાઈઓ થતી અને તેમાંથી તેઓ વીજળીને વેગે દોડતી. જ્યારે ચોમાસા-માં અષાડ મહીનામાં વાદળાંથી ઘોર ઘટા થઈ રહેતી તથા વીજળીના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કડાકા થતા ત્યારે તે જગાનો દેખાવ ખરેખરો દબદબાભરેલો તથા ભયાનક થઈ રહેતો હતો. વાદળાં તો જાણે આપણા પગ નીચે ગોટા ને ગોટા અથવા ધૂમસની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં અને તેઓ પીગળીને પાણીનાં ટીપાં થઈ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતું જ નહિ. વીજળી ઝાડ અથવા ટેકરી-ઓની ટોચથી ખેંચાઈ આવીને પડતી તે વખતે પથ્થરોના ફાટવાથી અથવા ઝાડોના પડવાથી મોટા મોટા અવાજ થતા હતા. વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઈ બીજા ઉપર પડતા અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા; અને એવી રીતે થવાથી ગડબડાટના કડાકા ને કડાકા કેટલી-એક વાર પહોંચ્યા જ કરતા. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો

બધો વરસતો કે તેનો ખ્યાલ મેદાનમાં વસનારાઓથી થઈ શકે નહિ. એ સઘળું પાણી એકઠું થઈ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણો ભરપૂર થઈ જતાં હતાં. ઉનાળાના સખત તાપથી ઝાડો બળી ગયેલાં હોય, પથ્થરો તપી ગયેલા હોય તથા પહાડો જે ખાવા ધાતા હોય એમ દેખાતા હોય ત્યાં સઘળે લીલું કુંજાર થઈ રહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિ રૂપી અમૃત પડતું તેથી તેઓ સજીવન થઈ પાછાં પ્રફુલ્લિત થઈ શોભાયમાન દેખાતાં તથા પાણીનો પુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે ઠંડક ઠંડક થઈ રહેતી અને શીતળ વાયુમાં અગણિત ફૂલોની સુગંધ ઘસડાઈ આવતી. 'ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા' એ જે કહેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી અને તેઓ આઘેના કરતાં પાસેથી વધારે રળિયામણા દેખાતા હતા. એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેમાં છેક અંદરના ઓરડામાં બે જણાં બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

૨. એ બે જણમાંથી એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રી હતી. પુરુષ હતો તેની ઉમર ચાળીસ વર્ષની લગભગ હતી, પણ તેટલા કાળની અસર સાધારણ માણસના શરીર ઉપર જોવામાં આવે છે તે કરતાં તેની ઉપર વધારે દેખાતી હતી. કોઈ પણ તંદુરસ્ત માણસની જુવાની ચાળીસ વર્ષે જતી રહેતી નથી અને કેટલાએક દેશમાં તો તે વખતે માણસ ભરજુવાનીમાં ગણાય છે. પણ તે પુરુષનાં વર્ષ વધારે ઝડપથી દોડયાં હતાં તથા કાળચક્રનો ઘસારો તેના ઉપર વધારે થયો હતો. તેનું શરીર પચાસ અથવા

પંચાવન વર્ષની ઉમરના માણસના જેવું દેખાતું હતું. ઘણી ચિંતાથી તેના ગાલ બેસી ગયેલા હતા તથા સર્વાંગે નિમાળા સફેદ થઈ ગયા હતા; તોપણ તેની આંખમાંથી જુસ્સો હજી મરી ગયેલો નહોતો, અને તેના બન્ને ડોળા અગર જો ઊંડા ગયેલા હતા તોપણ તેઓમાં હજુ શૂરાતનનું તેજ હતું. તેની શિકલ ઉપરથી હજી જણાતું હતું કે તેનામાંથી તેનો અવિચારી હઠીલો સ્વભાવ ગયેલો નહોતો. તેનો સઘળો દેખાવ માન આપવા યોગ્ય હતો અને તેણે કોઈ વેળા સારા દહાડા જોયા હોય એમ તેને જોતાં જ જણાતું હતું.

૩. એ માણસ કોણ હતો તે વાંચનારાઓએ જાણ્યું તો હશે. તેને છેલ્લીવાર મળ્યાને આજે લાંબાં નવ વર્ષ થઈ ગયાં છે, તોપણ ઊપલા ટૂંકા વર્ણનથી તે ઓળખાઈ આવ્યો હશે. તે આપણો મિત્ર કરણ વાઘેલો ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. જે દહાડે પાટણની પડોશમાં રજપૂત સૈન્ય કપાઈ ગયું, જે દહાડે મ્લેચ્છ લોકો જય પામી આખા ગુજરાતનું રાજ્ય લઈ બેઠા અને જે દહાડે માધવનું વેર તૃપ્ત થયું તે દહાડે કરણ મરણતોલ ઘાયલ થયો અને તેને ઓળખીને તેનો મસિયાઈ ભાઇ હરપાળ તેને સાંઢણી ઉપર બેસાડીને ગુજરાતની સરહદ પાર લઈ જવાને નીકળ્યો, એ સઘળું આપણે કહી ગયા છીએ. જ્યારે કરણ બાગલાણ શહેર આગળ આવ્યો, ત્યારે તે થાકથી તથા ઘાથી એવો તો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેની આવરદા પૂરી થવા આવી છે એમ જાણી હરપાળે તેને તે શહેરમાં

રાખ્યો અને તેની એવી અવસ્થાના સમાચાર રામદેવને દેવગઢમાં કહેવડાવ્યા. નિર્બળને આશરો આપવો એ રજપૂતનો તથા તે વખતના રાજાઓનો મુખ્ય ગુણ હતો; અને અગરજો તેને દિલ્હીના પાદશાહની ઘણી ધાક હતી અને તેને આશ્રય આપ્યાથી અલફખાંને ઘણો ક્રોધ ચડશે એમ નક્કી જાણતો હતો. તોપણ આવી વખતે દૈવકોપથી દુર્દશામાં આવી પડેલા તેના કરતાં સઘળી વાતે શ્રેષ્ઠ એવા ગુજરાતના રાજાને મરવાને નિરાંતની જગા આપવાની તેનાથી ના કહેવાઈ નહિ. ત્યાં રહેવાની જગા મળી એટલે તેને તે કિલ્લામાં રાખ્યો અને જે વૈદ્યો મળી આવ્યા તેઓના ઉપચાર કરવામાં આવ્યા; પણ ઘા ઘણા કારી વાગેલા તથા તેના મનમાં ભારે તોફાન ચાલતું તે સાથે આ સઘળા બનાવથી તેની નિદ્રા અથવા આરામનો પણ નાશ થતો હતો તેથી અગરજો મોત તો અટક્યું તોપણ પીડા ઘણી જ વાર પહોંચી અને વૈદ્યોના ઉપાય તેના ઘા ઉપર કેટલીએક વાર સુધી તો બિલકુલ ચાલ્યાજ નહિ. જ્યારે તે શરીરની તથા મનની પીડાથી ટળવળતો તથા બરાડાબરાડ પાડતો હતો; જ્યારે તે મહાવ્યથામાંથી છૂટવાને સારુ ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે પરમેશ્વરે તેની સામું જોયું. તેનું આટલું કષ્ટ જોઇને પરમ દયાળુ પરમેશ્વરને કરુણા આવી. તેના દુઃખરૂપી અરણ્યમાં સુખના પાણીનો ઝરો દેખાગો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં શાન્તિનું કિરણ પ્રકાશ્યું. તેની દુર્દશાની તપેલી ભોંય ઉપર દિલાસા રૂપી ઓસનાં ટીપાં પડયાં અને આફતનો શેતાન તેનો ઉપદ્રવ

કરતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને બે ફિરસ્તા જાણે આકાશમાંથી ઊતરી આવ્યા.

૪. જ્યારે કૌળારાણીએ મહેલને આગ લગાડી ત્યારે તેની બે નાની દીકરીઓ કનકદેવી તથા દેવળદેવીને તેણે એક ચાકરને સોંપી પોતાના બાપ પાસે ઝાલાવાડમાં મોકલી હતી. રસ્તામાં તે ચાકરને ખબર મળી કે કરણ રાજા હજુ જીવે છે તથા બાગલાણુમાં રહેલો છે તે સાંભળીને તેણે તેનો રસ્તો બદલ્યો, અને તેના મહાભારત દુ:ખમાં તેની પુત્રીઓના મેળાપથી તેને જે સુખ થશે તે ઉપર વિચાર કરીને તથા છોકરીઓ ઉપર માના બાપ કરતાં પોતાના બાપનો વધારે હક છે એમ જાણીને તેઓને તેની પાસે લઈ જવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણીએક અડચણો ભોગવીને તથા ઘણાંએક સંકટોનું નિવારણ કરીને અંતે તે બાગલાણુના કિલ્લા પાસે સહીસલામત પહોંચ્યો અને કરણ રાજાની બે બાથમાં તેની કૂમળી વયની બે દીકરીઓ ભરાઈ. આવી વખતે આવી અવસ્થામાં બાપ તથા દીકરીઓનો મેળાપ થયો તે વખતે તે દુર્ભાગ્ય રાજાને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. મોટી છોકરી આઠ વર્ષની હતી. તે ઘરમાં સઘળું સ્ત્રીનું કામકાજ કરતી અને તેની સંભાળથી તથા તેની ઘર બાબતની સઘળી ગોઠવણુથી કરણ રાજાના ઘા ધીમે ધીમે રૂઝાવા લાગ્યા અને તે કેટલીકવાર પછી બિલકુલ સારો થયો. માણુસના સુખને વાસ્તે બૈરાં કેટલાં અગત્યનાં થઈ પડે છે તે જ્યાં તેમની ખોટ હોય ત્યાં જ જાણુવામાં આવે છે. તેઓનો ઉપયોગ ઘણુા લોકો

બરાબર સમજતા નથી તથા તેઓની કિંમત જોઈએ તેટલી તેઓ કરતા નથી. પુરુષ અને બૈરીના ગુણોમાં પરમેશ્વરે મોટો તફાવત રાખેલો છે. અગરજો કેટલાએક પુરુષોમાં બૈરીના ગુણો અને કેટલીએક સ્ત્રીઓમાં પુરુષના ગુણો હોય છે, તોપણ તેઓ સાધારણ નિયમથી ઊલટા છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે પુરુષોમાં કામકાજ કરવાના અને એવા બીજા સખત ગુણો હોય છે અને સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાના અને નરમ ગુણો માલમ પડે છે. દયા, મનની કોમળતા, ધૈર્ય વગેરે બીજાને સુખી કરવાને જરૂરના ગુણો ઘણું કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધારે હોય છે. એ જ કારણને લીધે તેઓ ઘર ચલાવવાને વધારે લાયક છે. જ્યારે પુરુષના ઉપર મંદવાડ આવી પડે છે, જ્યારે તેની એક નાના બાળકની પેઠે બરદાસ્ત લેવી પડે છે, જ્યારે તેનો સ્વભાવ એવો ચીડિયો થઇ જાય છે કે તેનો બોલ બીજા કોઈ સાંખી શકતા નથી, તે જ વખતે સ્ત્રીજાતિનું ખરેખરું કામ પડે છે; તે જ વખતે તેની ખરી કિંમત થાય છે અને તે જ વખતે તેનું દુઃખ મટાડવાને પરમેશ્વરે તેને મોકલી હોય એમ પુરુષને લાગે છે. તેની ચાકરી કરવાની રીતથી જ અર્ધું દરદ ઓછું થાય છે. તેના મધુર શબ્દો રામબાણ ઓસડ જેવા થઈ પડે છે; અને તેના નરમ હાથ શરીર ઉપર ફરે છે એટલે જ ઘણી ઠંડક થાય છે. કરણ રાજાને પણ તેમજ થયું. કનકદેવીનું સઘળું લક્ષ પોતાના બાપને આરામ કરવા તરફ હતું, અને તેમ કરવા સારુ તેની ઉમર પ્રમાણે તેનાથી જેટલો બની શકયો તેટલો

તેણે શ્રમ કીધો અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે સઘળો સફળ થયો. નાની છોકરી જે દેવળદેવી હતી તે તે વખતે માત્ર ચાર વર્ષની હતી તથા તેનાથી પોતાની બહેનના જેવુ કામ થઈ શકતું નહોતું; તોપણ તેના બાળપણુના જુદા જુદા ખેલથી, તેના કાલા કાલા બોલથી તથા ખરા દિલથી પોતાના બાપને ખુશ કરવાને જે પ્રયત્ન કરતી હતી તેથી કરણુ રાજાને અર્ધો આરામ થતો.

૫. એ પ્રમાણે કરણુનું સુખ માત્ર પાંચ વર્ષ સુધી પહોંચ્યું. પરમેશ્વરની ગતિ અકળ છે તથા તેનાં કામોનાં કારણો શોધી કઢાય એવાં નથી. આટલું બધું સંકટ ભોગવ્યા પછી કરણુ રાજાને જે થોડું સુખ મળ્યું તે તેને ઘણી મુદત સુધી અથવા તેના જીવતાં પહોંચશે એવી આશા રાખવામાં આવે, અને ઇશ્વર મરતાને વધારે મારશે નહિ એવી કલ્પના થાય; પણુ એ આશા તથા કલ્પના ઘણી વાર ખોટી પડે છે. માણુસ ઉપર જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે ઘણું કરીને સામટું જ આવી પડે છે, અને એ સઘળી આફતોમાં જે માણુસ પોતાનું ધૈર્ય છોડતો નથી તથા પરમેશ્વર ઉપરનો જેનો દૃઢ વિશ્વાસ જરા પણુ ડગતો નથી તે માણુસ ખરેખરો ધર્મી તથા તે જ ખરેખરો ઈશ્વરનો ભક્ત જાણુવો. માણુસના વિશ્વાસની તથા ભક્તિની એ પ્રમાણે પરમેશ્વર પરીક્ષા લે છે, તેમાંથી ઘણા થોડા જ પસાર થાય છે, હમણાં કરણુ રાજાની પરીક્ષાનો વારો આવ્યો. મોતના દૂત તેના એકાંત કિલ્લા ઉપર ઊતર્યા અને એક ઝપાટો મારી તેની વહાલી દીકરી કનકદેવી

જે હમણાં તેર વર્ષની થઈ હતી, જે તેના સઘળા સુખનું મૂળ હતું, જે તેની નિર્બળ અવસ્થાનો આધાર હતો તેને ઘસડી ગયા. આ અકસ્માત આવી પડેલા દૈવકોપથી કરણને જે મહાવ્યથા થઈ તેનું વર્ણન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તે યથાસ્થિત થઈ શકે પણ નહિ; તેથી તે ઉપર પડદો ઢાંકી દઈ બીજાં ચાર વર્ષ કૂદી જઈને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૬ ના વર્ષમાં જે બનાવ બન્યો તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

૬. દેવગઢના રાજા રામદેવને ભીમદેવ અને શંકરદેવ નામના શૂરાતનમાં રજપૂતોને શોભા આપે એવા બે પુત્રો હતા. એકવાર ભીમદેવ, શંકરદેવ, કરણ તથા દેવળદેવી એક વાઘ અને વાઘણને શિકારે ચડયાં હતાં, તે વખતે શંકરદેવે અતિશય પરાક્રમ દાખવ્યું હતું. ભીમદેવે આ વખતે દેવળદેવીને જોઈ હતી અને એ કન્યા શંકરદેવ માટે મેળવવા એની ઇચ્છા હતી. એણે રાજાને કહી એક ભાટ અને રાજગોરને કરણ પાસે મોકલી શંકરદેવને વાસ્તે દેવળદેવીની માગણી કરાવી.

૭. કરણ રાજાને આ ભાટની વાત સાંભળીને ઘણો ક્રોધ ચડયો, તેના મોં ઉપર લોહી ચડી આવ્યું અને તે રીસે ભરાઈને બોલ્યો, "અરે ભાટજી! જો કે હું મારું સઘળું રાજ્ય ખોઈ બેઠો છું, મારી સ્ત્રીને બળાત્કારે દિલ્હીના મ્લેચ્છ પાદશાહ પાસે ઘસડી ગયા છે, હું નિર્ધન, અશક્ત તથા રામદેવના આશ્રયમાં આવી રહ્યો છું, તોપણ હું હજી તમે ધારો છો એટલો અધમ થયો નથી. હજી મારામાંથી રજપૂતનું લોહી ગયેલું નથી. હજી મારો ક્ષત્રિયનો ટેક કાયમ

છે; માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કદી કરનાર નથી. શું વાઘેલા રજપૂતે પોતાની કન્યા એક મરેઠા સાથે પરણાવવી? શું હંસણીને કાગડાના ટોળામાં ભેળવવી ? શું ગાયને ગધેડામાં સામેલ કરવી ? એમ કદી થનાર નથી. તમારો રાજા ગમે તેવો મોટો હશે, તમારું રાજ્ય ગમે તેટલું બળવાન, ધનવાન તથા વિસ્તીર્ણ હશે તથા શંકરદેવમાં સઘળા દેવતાના ગુણો એકઠા થયા હશે, તોપણ તે મરેઠો, તે રજપૂતની કન્યા વરવાને યોગ્ય નથી. મારા પડતા દહાડામાં સઘળા મારું અપમાન કરે છે; હવે છેલ્લો વારો રામદેવનો આવ્યો. તેણે પણ હવે કાંઈ કસર રાખી નહિ. હજી મારામાં સામર્થ્ય છે, હું જીવું છું અને જ્યાં સુધી મારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી મારા નામને મારા કુળને તથા મારી જાતને કદી કલંક લગાડવા દઈશ નહિ. આ ઊંચા કુળની કન્યા નીચા કુળના વરને પરણાવું ? મારા ઉપર આથી વધારે આફત આવી પડે, મને કાપીને કડકા કરે, તોપણ હું એમ થવા દઉં નહિ. અમારા લોકો પુત્રીના જન્મથી ઘણો શોક કરે છે, તે વાજબી છે. તેઓ પોતાની આબરૂને ડાઘ ન પડવા દેવાને કૂમળા બાળકની હત્યા કરે છે તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી. મરેઠા જોડે રાજકન્યાનાં લગ્ન કરવાં ? આકાશ તૂટી પડે, પૃથ્વી રસાતાળ જાય તોપણ હું તેમ થવા નહિ દઉં. માટે તમારા રાજાને કહેજો કે તમે મારું ઘણું જ અપમાન કીધું છે; તમારી આશા કદી સફળ થવાની નથી તથા તમારું બોલવું કદી પ્રમાણ થવાનું નથી. તમે ઘણું કરશો તો મને આ જગાએથી

કાઢી મૂકશો, પણ તેથી હું બીતો નથી. ચોખંડ પૃથ્વી પડી છે. તેમાં ગમે તે એક ખૂણામાં પડી રહી મારી આવરદા પૂરી કરીશ, પછી મારા મુઆ પછી જે કરવું હોય તે કરજો." એટલું કહી તેણે ભાટ તથા રાજ્યગોરને વદાય કીધા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ચઢાઈની તૈયારી.

૧. હવે આપણે દિલ્હી તરફ નજર કરીએ. એક મોગલ સરદારે દેશ ઉપર હુમલો કીધો હતો, તેને હરાવી મૂળે ગુલામ પણ હાલ રાજાનો માનીતો થયેલો મલેક કાફુર હમણાં જ પાછો ફર્યો હતો. આજે તે સવારી સાથે બાદશાહી દરબારમાં જતો હતો. કાફુર હમણાં રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તે બાદશાહનો એવો તો મૂછનો બાલ હતો તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે ચાહે તે કરી શકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી. પણ તે છતાં તે સુખી નહોતો. રાજાની જે પ્રીતિ તેણે સંપાદન કીધી હતી તે કાયમ રાખવાને, બાદશાહના સ્વચ્છંદી તથા ચળ સ્વભાવને લીધે જે નિરંતર ચિંતા થયા કરતી હતી તથા અમીર ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ આવા આજકાલના ચડેલા શખસને બાદશાહ જેટલું માન આપવું પડતું હતું તેથી તેના ઉપર જે કંટાળો, ક્રોધ તથા અદેખાઇ આવતી હતી અને તેને લીધે તેઓ તેની ઊંચી પદવી

ઉપરથી તેને ઢોળી પાડવાને તથા તેનો અંત આણવાને પણ હજારો યુક્તિઓ કર્યા કરતા તેને અટકાવવાને તેને હમેશાં ચોકસી રાખવી પડતી. વળી તેના લોભની અને અસંતોષની વૃત્તિ ઘણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી બધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો તથા રાખેલી આશા સફળ થયાં કીધી તેથી ઇચ્છાનું જોર ઘટવાને બદલે ઊલટું વધ્યું. તેના અંતઃકરણમાં લોભનો કીડો મોટો થયો અને તેનું કલેજું કોતરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે બાદશાહ થવાનો લોભ થયો અને તેની નજર હવે તે નિશાન ઉપર ગયા કરતી હતી, પણ બાદશાહ થતાં પહેલાં તેણે પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ અને કોઈ પણ પ્રકારે પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; તેથી તેનામાં જે જવાહીર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઈ પણ લડાઈ ઉપર ચડવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

૨. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાફુર બાદશાહી મહેલમાં ગયો. તે વખતે અલાઉદ્દીન જનાનખાનામાં બેઠેલો હતો; કાફુરને બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચીત કરવાને કાંઈ હરકત નહોતી તેથી તે પણ જનાનખાનામાં ગયો. અલાઉદ્દીન ભોજન કરવાને બેઠો હતો, તેની પાસે કૌળારાણી બેઠેલી હતી; અને તેઓ બન્ને અતિ આનંદમાં વાતચીત કરતાં હતાં. કૌળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કાંઈ બદલાઈ નહોતી ઊલટી રજપૂતાણીનો પહેરવેશ બદલીને તેણે હમણાં પઠાણની બૈરીનો પોશાક પહેર્યો હતો તથા ઘણાં ઉમદા અને કીમતી જવાહીરો પહેરેલાં હતાં તેથી તે

વધારે ખૂબસૂરત દેખાતી હતી. ગુજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુઃખ થયું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુઃખનું ઓસડ જે દહાડા, તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો હતો અને ટેવ જે માણુસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપે છે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધારવું ન જોઈએ કે તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાય છે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલું છે કે થોડી મુદ્દત સુધી ઘણામાં ઘણો સંતાપ ભોગવી કેટલીએક વાર પછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાય છે. જો પરમ દયાળુ ઈશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જો માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડતું ન હોત તો તે ખરેખરો દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેની આખી આવરદા દિલગીરીમાં જ જાત અને તેથી દુનિયાનો ઘણી મુદત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગરજો કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જડમૂળ ઘાલીને વસે છે તેથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે, તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી નહોતી, માટે તેને ઠપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય.

૩. કાકુરે કેટલીએક વાત કીધા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢયો અને દેવગઢનો રાજા રામદેવ પોતાના

સામર્થ્ય ઉપર ભરોંસો રાખીને ત્રણ વર્ષથી ખંડણી આપતો નહોતો, તેને સજા કરવા લશ્કર સાથે પોતાને મોકલવા માગણી કીધી. બાદશાહ લડાઈની વાત સાંભળી જાગ્રત થઈ જતો. તેની નસોમાં લોહી વધારે જુસ્સાથી વહેતું તથા તેમાં ઝંપલાવી પડવાને તે તુરત તૈયાર થઈ જતો. પોતાના માનીતા કાફુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજૂર કરતો નહોતો, તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે નાપસંદ કરે? તેને લડાઈમાં જાતે જવાની મરજી થઈ, પણ કાફુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાનું કબૂલ કીધું.

૪. કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડયાં ત્યારે તેનું આગલું સઘળું દુઃખ યાદ આવ્યું અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનો આગલો ધણી કરણ બાગલાણમાં છે એવી તેને ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. બૈરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ઘણાં ગમે છે, તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી થયેલી તેર વર્ષની છોકરીને બોલાવવાનું મન થયું. દેવળદેવીને વાસ્તે તેને જે પ્યાર હતો તેથી તે એવી તો આંધળી થઈ ગઈ કે તેને બોલાવવાથી તેના ભર્તા કરણને જે દુઃખ થશે તે આ વખતે તે ભૂલી ગઈ. તેણે અલાઉદ્દીનને વિનંતિ કીધી કે જ્યારે કાફુર દેવગઢ સુધી જાય છે, ત્યારે બાગલાણથી દેવળદેવીને

લાવવાને તેને હુકમ આપવો. પોતાની વહાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાફુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કીધો. કાફુરે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો અને તેને ન લાવું તો મારું માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

૫. બીજે દહાડે એક મોટો દરબાર ભરી બાદશાહે કાફુરને મોટો સિરપાવ તથા ખિલઅત આપ્યાં અને હવે પછી તેને નાયબ મલેક કાફુર કહેવો તથા સઘળા અમીર ઉમરાવોએ તેને પોતાના જેટલું જ માન આપવું એવો હુકમ કીધો. થોડા દહાડામાં એક લાખ માણસનું લશ્કર તૈયાર થયું. તે લશ્કર કાફુરની સરદારી તળે ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં દક્ષિણ દેશ જીતવાને નીકળ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

બાગલાણનો ઘેરો

૧. કાફુરે દક્ષિણમાં જઈ કરણ પાસે એક અમીરને મોકલાવી દેવળદેવીને સોંપવા વિષે માગણી કરી. કરણે એ માગણીનો ક્રોધપૂર્વક તિરસ્કાર કર્યો. આ જવાબ સાંભળી કાફુર ઘણો ગુસ્સે થયો, પણ આટલા કામ માટે બાગલાણ ઉપર સઘળા લશ્કર સાથે જઈ ત્યાં વખત ખોવો એ તેને જરૂરનું લાગ્યું નહિ. તેથી તેણે ગુજરાતના સૂબા અલફખાંને સંદેશો મોકલી તેને બાગલાણ જઈ કરણ પાસેથી ગમે તે ઉપાયથી અને જરૂર પડે તો લઢાઇ કરીને પણ દેવળદેવીને જીવતી પકડી પોતાને મળવા બોલાવ્યો.

૨. આણીગમ કરણ રાજા પણ ઊંડા વિચારમાં પડયો. 'થોડી મુદતમાં સઘળું લશ્કર આ કિલ્લા ઉપર તૂટી પડશે ત્યારે શું કરવું? લડાઈ તો શી રીતે કરાશે? માણસો નથી, પૈસા નથી તથા બીજી સામગ્રી પણ નથી. પણ હવે આળસુ થઈ બેસી રહેવાનો વખત નથી. હવે કાન ફફડાવીને જાગ્રત થવું જોઇએ. હવે પ્રારબ્ધ ઉપર બેસી રહેવામાં મૂર્ખાઈ છે. જો હું મહેનત કરીશ તો પરમેશ્વર મને મદદ કરશે. માટે આળસ તું જા, નસીબ તું દૂર બેસ, અને મારી વહાલી ઢાલ, તરવાર તથા ધનુષ્યબાણ તમે મારી પાસે આવો. તમારું કામ પડયું છે, માટે તમે મારા સંકટમાંથી મને ઉગારો અને મારી પરમપ્રિય દીકરીનું સુખ મને કાયમ રખાવો. હજી ગુજરાતમાં ઘણાએક શૂરા સામંતો અંગીઠામાંના અંગારા પેઠે રાખમાં દબાઈ રહેલા હશે; હજી ઘણાએક બહાદુર રજપૂતો દુશ્મનોનું લોહી પીવાને તરસ્યા હશે, હજી ગુજરાતમાં કેટલાએક લોકોનાં મનમાં મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાનું હશે. માટે મારા ઉપર જે આફત આવી પડી છે તેની તેઓને ખબર કરવી તથા આવી વખતે મારી મદદ કરવાને સઘળા રજપૂતોને વિનંતિ કરવી.'

૩. એ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજાએ કેટલાએક લોકોને પત્ર લખ્યા અને ગુજરાતમાં સઘળે ઠેકાણે જાસૂસો મોકલ્યા. થોડા દહાડા ગયા એટલે હથિયારબંધ રજપૂતો બાગલાણમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક સામંતો પોતાના વગના માણસોને સાથે લઈને આવ્યા અને એ પ્રમાણે એક મહીનામાં પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં. ધન્ય છે એ રજપૂતોને! શાબાશ

છે બીજા લડવા આવેલા લોકોને! આ લડાઈમાં જીતવાની ઘણી જ થોડી આશા હતી; હારવાનો સંભવ ઘણો જ હતો; મોત તેઓના મોં સામું તાકયા કરતું હતું; એવું છતાં આ બહાદુર લોકો પોતાના જીવની આશા મૂકીને મોતને મળવા સારુ પોતાનાં ઘરબાર, બૈરીછોકરાં વગેરેને મૂકીને પોતાના જૂના રાજાને મદદ કરવા આવ્યા! કરણ હમણાં કાંઇ રાજા નહોતો, તેની તરફથી તેઓને કોઈ રીતનો ભય કિંવા લાભ નહોતો, તે કાંઈ તેઓને પગાર આપવાનો નહોતો, તેના તરફથી તેઓને કાંઈ પણ પ્રકારની આશા નહોતી; તેની પાસે તેઓને કશી વાતે નુકસાન પહોંચાડવાની શક્તિ નહોતી, તે છતાં તેઓ શા માટે આવ્યા? ફક્ત રાજા ઉપર પ્રીતિ, ફક્ત પોતાના દેશનું અભિમાન અને ફક્ત પોતાના દેશને સહાય થવાની ઉદાર વૃત્તિ. અરે! એ સઘળું હમણાં દેશમાંથી જતું રહ્યું છે! અને તે જવાથી જ આપણા લોકો આજ પરતંત્ર થયા છે.

૪. પાંચ હજાર લશ્કર આટલી ટૂંકી મુદતમાં એકઠું થશે એવું કરણના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. પણ જ્યારે તેણે એ સઘળા લડવાની હોંશથી ભરપૂર તથા તેના ઉપર પ્રીતિ રાખનારા માણસોને આવેલા જોયા ત્યારે તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહિ. તેનામાં લડાઈનો જુસ્સો પાછો આવ્યો અને તે પાછો રાતદહાડો લડાઈની તૈયારી કરવા મંડી પડયો. આ વખતે કરણે પોતાનો હઠીલો સ્વભાવ જરા મૂકી દીધો તથા એકલા પોતાના મત પ્રમાણે જ ચાલવું એ જે તેની નુકશાનકારક ટેવ હતી તે હાલ છોડી દીધી. સઘળા કામમાં

તે પોતાના સામંતોની સલાહ લેવા લાગ્યો અને ગમે તેવો હલકો સિપાઈ હોય તોપણ તેને બોલવાની રજા આપી અને તેનો અભિપ્રાય ખોટો હોય તો કરણ તેને તકરારથી ખાતરી કરી આપતો અને જો ખરો હોય તો તે સ્વીકાર કરી તે પ્રમાણે ચાલતો. જો આવી વર્તણૂક તેણે પહેલાં રાખી હોત તો તેનું રાજ્ય કદાપિ જાત નહિ. પણ માણસ ઘણું કરીને અનુભવથી ડાહ્યું થાય છે. ઠોકર ખાઈ ખાઈને જ શીખે છે. પહેલ વહેલાં વિચાર કરી સાચે રસ્તે ચાલનારા તથા ખરી રીતે કામ કરનારા થોડા હોય છે.

૫. જ્યારે કરણ આવી રીતે લડાઈ કરવાની તૈયારીમાં પડેલો હતો તે વખતે આપણે જરા પાટણ તરફ નજર કરીએ. નવ વર્ષ થયાં તે શહેર મુસલમાનોના હાથમાં આવેલું હતું. તેટલી ટૂંકી મુદતમાં પણ તેમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. દિલ્હીથી જે જુદા જુદા સૂબાઓ ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ પાદશાહની નજરથી દૂર પડેલા તેથી ઘણો જ જુલમ લોકો ઉપર કરતા. તેઓને તેઓની નોકરી કેટલી મુદત પહોંચશે એ વાતનો જ નિશ્ચય નહોતો. નોકરીમાંથી કાઢી મૂકયા પછી ઘણું કરીને તેઓની પાસેથી એવો તો ભારે દંડ પાદશાહ લેતો કે જો તેઓ એકલા પોતાના પગાર ઉપર જ રહે તો ચાકરી કીધા પછી પ્રામાણિકપણે મેળવેલી તેઓની સઘળી દોલત ઘસડાઈ જાય. આવું હોય ત્યાં પ્રામાણિકપણે કોણ ચાલે? આનું પરિણામ એટલું જ થયું કે દેશની આમદાની સરકારને ઓછી થઈ, રૈયત પાસેથી ઘણા જ વધારે પૈસા લેવામાં આવ્યા અને તે

પૈસા સૂબાના ખાનગી ખજાનામાં ભરાયા.

૬. જમીન ઉપર મહેસૂલ વધારી દીધું અને ખેડૂતો ભૂખે મરવા લાગ્યા તથા તેઓના ઉપર ઘણો જ જુલમ ગુજરવા લાગ્યો. વેપારની વસ્તુઓ ઉપર જકાત પહેલાં કરતાં ચોગણી થઈ તેથી વેપાર પણ તૂટવા લાગ્યો. વ્યાપારીઓને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું અને શહેરમાંથી દોલતનો ઘણો ઘટાડો થયો. સહેજ અન્યાયને માટે સારા સારા આબરૂદાર લોકોને પકડી મંગાવી તેઓને એટલી તો દહેશત આપવામાં આવતી તથા વખતે તેઓના શરીરને ભયંકર યંત્રો વડે એટલું તો દુઃખ દેવામાં આવતું કે તેઓ આવી અવસ્થામાંથી છૂટકો થવાને માગે તેટલું અથવા ઘણામાં ઘણું આપી શકાય તેટલું દ્રવ્ય આપીને મૂંગે મોંએ ઘેર જતા. જે લોકોએ પૈસો મેળવી સંગ્રહ કીધો છે એવો તેઓના ઉપર શક આવે અથવા જેઓ પોતાની આબરુ ઘણી પ્યારી ગણે છે એવી બે લોકોમાં વાત ચાલી કે તેઓના ઉપર જૂઠાં તહોમત મૂકીને તેઓની ઘણી ગેરઆબરુ કરવામાં આવતી અને જ્યારે તેઓ સૂબાનું ગજવું ભરી આપતા ત્યારે જ તેઓનો છૂટકો થતો. બીજી ઘણીએક જાતના સાંભળવામાં ન આવેલા કરો લોકો ઉપર બેસાડ્યા. તેઓમાં જજિયાથી, તેને ઉઘરાવવાની ક્રૂર તથા સખત રીતથી અને ઉઘરાતદારની લુચ્ચાઈ તથા જુલમથી લોકો ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરવા લાગ્યા. પ્રજાની મિલકત તથા જિંદગી જરા પણ સલામત નહોતાં. જે દહાડો જાય તે ગનીમત. જે પૈસા સલામત રહ્યા, જે જીવતાં સુધી તેની પાસે જ રહ્યા તે જ

તેના અને રાત્રે સૂઈને બીજે દહાડે સહીસલામત ઊઠે ત્યારે જ એક દહાડો જીવ્યા એમ કહેવાય. એ પ્રમાણેનો જુલમ ચાલી રહેલો હતો. વળી રજપૂતોના રાજ્યમાં ફરવા-હરવાની છૂટ હતી તે સઘળી જતી રહી. જે બૈરી પછી તે ગમે તેવી આબરુદાર હોય તોપણ ખુલ્લી રીતે રસ્તામાં ફરે તો મુસલમાન લોકો તેનું ઘણું અપમાન કરતા. તેથી બિચારાં બૈરાંનું સુખ તો પૂરું જ થયું, તેઓ સઘળે ઠેકાણે કેદીની પેઠે ગોંધાયાં; આબરુદાર લોકોનાં ઘરમાં જનાન-ખાનાનો ઓજલ પડદો પળાવવા લાગ્યો, અને એ પ્રમાણે થવાથી બૈરાંની રીતભાતમાં તથા ચાલચલણમાં પણ મોટો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ધર્મને પણ એજ પ્રમાણે ધક્કો લાગ્યો, તેનું પણ એ જ પ્રમાણે અપમાન થવા લાગ્યું. સવારના પહોરમાં મસ્જિદમાંથી મુલ્લાં બાંગ પોકારે ત્યારે કોઈ પણ દેવસ્થાનમાં ઘંટા, શંખ વગેરે વાજિંત્રો વગાડવાની ઘણી સખત મનાઈ કરવામાં આવી હતી. મસ્જિદ આગળ કોઈ પણ હિંદુઓ વાજિંત્ર વગાડે તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી. મુસલમાન લોકોને ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ કામમાં ભોગ જોગે કોઈ હિંદુ હરકત કરે તો તેણે પોતાના જીવની આશા જ છોડી દેવી. એથી ઊલટું, હિંદુઓના ધર્મ સંબંધી સઘળાં કામોમાં હરકત કરવાની હરેક મુસલમાનને જાણે રજા જ હોય એવું હતું. હિંદુઓથી ખુલ્લી રીતે કોઈ પણ ક્રિયા થઈ શકતી નહિ કેમકે છેક સૂબાથી તે એક હલકા મુસલમાન ઝાડુ કાઢનાર સુધી સઘળાને ખાતરી હતી કે હિંદુઓનો ધર્મ પાખંડી, શેતાનનો બનાવેલો તથા જેમ

અને તેમ જલદીથી જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા જેવો છે. એવા ધર્મને હરકત કરવામાં તથા જોરજુલમથી હિંદુના મોંમાં થૂંકીને તથા બિસમિલ્લા બોલાવીને તેને મુસલમાન કરવામાં મોટો સવાબ છે એમ તેઓ માનતા. રોજ રોજ કેટલાએક હિંદુઓ પૈસાની તથા આબરુની લાલચથી મુસલમાન થતા. લોકો ઉપર જુલમ કરી શકાશે એવા વિચારથી તથા રાજ્ય કરનારના વર્ગમાં મળી જવાથી મોટો અધિકાર મળશે તથા હિંદુ તરીકે તેમના ઉપર જે જુલમ ગુજરતા હતા તે બધામાંથી છૂટા થવાશે, એ મતલબથી જ પોતાનો ધર્મ છોડીને દીન મહમ્મદનું નામ ધારણ કરતા હતા. કેટલાએક બિચારાંને તો પકડીને બળાત્કારે વટાળતા અને કેટલાએકને તો લાલચ આપી બિસમિલ્લા બોલાવતા, પછી તેઓ ભીખ માગીને ખાતા અને મસ્જિદોમાં સૂઈ રહેતા.

૭. હિંદુઓના દેવની તથા દેવસ્થાનોની અને તેઓની સાથે તેઓના પૂજારીઓ તથા બ્રાહ્મણોની પણ તેવી જ દુર્દશા થઈ. દેવસ્થાનોના અંગના ઘણાએક હકો છીનવી લીધા, પૂજારીઓને પૂજા બદલ જે મળતું તે બંધ કીધું, બ્રાહ્મણોને જે હક તથા વર્ષાસન આગલા હિંદુ રાજાઓએ કરી આપ્યાં હતાં તેઓમાંનાં ઘણાંખરાં અટકાવ્યાં, દેવોને સઘળે ઠેકાણે અપમાન થવા લાગ્યું, કેટલેએક ઠેકાણેથી તેઓનાં દહેરાંમાંથી તેઓને કાઢીને ફેંકી દીધા અને તેઓનો દેવાલય ઉપરનો હજારો વર્ષનો ભોગવટો રદ કીધો. ઘણાંએક દહેરાંઓ ભાંગી નાખી ત્યાં મસ્જિદો બનાવી;

જ્યાં ઘંટનો અવાજ તથા શંખનાદ સંભળાતો ત્યાં મુલ્લાં બાંગ પોકારવા લાગ્યા. શહેરની વચ્ચોવચ એક ઘણું જ શોભાયમાન તથા મોટું પંકાયેલું મહાદેવનું દેવસ્થાન હતું તે અલફખાંએ તોડાવી પાડીને ત્યાં જુમ્મા-મસ્જિદ બંધાવી. તે ઘણી મોટી તથા રોનકદાર હતી. તે ધોળા સંગેમરમરની બાંધેલી હતી તથા તેમાં સ્તંભો એટલા બધા હતા કે તેઓને ગણવામાં ભૂલ પડયા વિના રહે જ નહિ. એ મસ્જિદ તૂટેલી ભાંગેલી હજી પણ છે.

૮. એ પ્રમાણે આરંભમાં જ મુસલમાન લોકોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ કીધો. જૈનમાર્ગીઓ તથા શિવમાર્ગીઓ બન્ને પોતાનું આદ્ય વેર ભૂલી જઈને બન્નેના ધર્મની આવી ખરાબી જોઇને અફસોસ કરવા લાગ્યા. જુલમની ફરિયાદ તો કોને કરે ? અત્યારે હરેક જુલમને પ્રસંગે પહેલાં તો તેઓ હુલ્લડ ઉઠાવવા લાગ્યા; પણ મુસલમાનોનું લશ્કર પાસે જ હતું, તે તેઓના ઉપર તૂટી પડતું અને જરા પણ દયા રાખ્યા વિના તેઓને ઘાસની પેઠે વાઢી નાંખતું. આખરે તેઓનું કાંઈ વળતું નહિ. મફતના હજારો માર્યા જતા અને એ પ્રમાણે સામે થવાથી જુલમ તો વધતો જતો તેથી તેઓ ધીમે ધીમે બકરાં જેવા થઈને બેઠા. તેઓનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો, તેઓનું શૂરાતન નબળું પડવા લાગ્યું અને તેઓની તલવાર તથા બીજાં લડાઈનાં શસ્ત્રો કટાવા લાગ્યાં. બિચારા હિંદુઓ ભાજીખાઉ જેવા થઈ ગયા. લડવાને બદલે બગડવાનું કામ વધારે ચાલ્યું. જેમ જેમ તલવાર કટાતી ગઈ તેમ તેમ જીભ વધારે તેજ થતી

ગઈ અને ગુલામગીરી તથા જુલમ, ઘણા દહાડા મૂંગામૂંગા સહન કરવાથી જૂઠું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, લુચ્ચાઈ, હલકાઈ, નબળાઈ, આળસ વગેરે ઘણાએક દુર્ગુણો એ લોકોમાં આવ્યા. પરદેશી જુલમી રાજ્યમાં રહેવાથી એ સઘળા દુર્ગુણો આવ્યા વિના રહેતા જ નથી. તે પ્રમાણે હિંદુઓને થયું, અને તે તેઓનાં મન પર એટલા તો જોરથી ચોંટયા કે તેઓની અસર આજ પાંચસે વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ છેક ગઈ નથી.

૯. મલેક કાફુરનો હુકમ અલફખાંને પહોંચતાં તેણે લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી અને થોડી મુદતમાં તેણે દશ હજાર માણસ એકઠાં કીધાં. એટલા લશ્કર સહિત તે બાગલાણ જવાના બે પહાડો વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ આવ્યો. આગળ આપણે કહેલું છે કે બાગલાણની ચોતરફ મોટા ઊંચા પહાડો હતા અને તે શહેરમાં જવાના ચાર દિશાએ ચાર રસ્તા હતા. એ રસ્તાઓ બે ઊંચા પહાડની વચ્ચે થઈને હતા અને તેઓ એવા તો સાંકડા હતા કે તેમાંથી ચાર પાંચ માણસો અને કેટલેક ઠેકાણે ઘણાંમાં ઘણાં દશ માણસો સાથે એક હારમાં ચાલી શકે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેઓનો બચાવ કરવો એ સહેલું કામ હતું. એવે ઠેકાણે થોડા બહાદુર માણસો ઊભા રહે તો તેથી દશગણાં માણસોને આવતાં રોકી શકે. વળી પહાડોની ટોચ ઉપરથી બીજાં માણસો નીચેના લશ્કર ઉપર પુષ્કળ માર ચલાવી શકે અને નીચેના લોકો ઊપલાઓને ઘણું નુકસાન કરી શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે થરમાપિલી

આગળ થોડા જ ચુનાની લોકોએ અસંખ્ય ઇરાનીઓને રોકયા હતા અને એ જ પ્રમાણે હમણાં ત્રણસેં રજપૂત સિપાઇઓએ પણ અલફખાંનું તમામ લશ્કર અટકાવ્યું.

૧૦. કરણે પહાડોમાં થઈને બાગલાણમાં આવવાના સઘળા રસ્તા સાચવવા માણસો રાખ્યાં અને એ પ્રમાણે નાકાબંધી કરી પોતે થોડાંએક માણસો સાથે રાખી પહાડોનાં મથાળાં ઉપર ફર્યા કીધું. જ્યારે તેને ખબર પડી કે ફલાણે નાકે દુશ્મન આવ્યા ત્યારે તે રસ્તાની બાજુ ઉપરના બે પહાડોની ટોચ ઉપર પોતાના માણસોને રાખી ઊભો રહ્યો. લડાઈને વાસ્તે સઘળી ગોઠવણ કીધી.

૧૧. અલફખાંએ થોડેક દૂર છાવણી નાંખી એક જાસૂસ કરણ પાસે મોકલ્યો અને તેને દેવળદેવી સોંપવા માટે કહેવડાવ્યું. કરણે જવાબ દીધો: “ જ્યાં સુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી દેવળદેવીને અમે કદી સ્વાધીન કરનાર નથી. કદી નહિ, કદી નહિ. કદી નહિ. ” અલફખાંને આ જવાબથી ઘણો જ ક્રોધ ચડયો અને તેણે એકદમ કૂચ કરી. આ જૂઠી હિમ્મતવાળા ઘેલા રજપૂતડાઓને મારી હાંકી મૂકવાનો લશ્કરને હુકમ કીધો. મુસલમાન સિપાઈઓ સહેજે જીત મળશે એવો પૂરો ભરોંસો રાખી તથા કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીને પગતળે છૂંદી નાંખવું હોય એટલી બેપરવા રાખીને આગળ ચાલ્યા. પણ જ્યારે તેઓએ રજપૂતો પાસે નાકું છોડાવવાનો પ્રયત્ન કીધો ત્યારે તેઓને તેઓની ભૂલ માલમ પડી. દુશ્મન કાંઈ ધિક્કારવાલાયક નહોતા. પાસે આવતાં જ રજપૂતોએ એવો તો તાકીને

તેઓના ઉપર બાણનો માર ચલાવ્યો કે મુસલમાન સિપાઈ-ઓની હાર તૂટી. તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઊભા રહ્યા. આગળ જવાની તેઓમાં હિમ્મત રહી નહિ. એકાએક તેઓએ પીઠ ફેરવી નાસવા માંડયું. થોડેક સુધી નાઠા પછી અલફખાંએ તેઓને અટકાવ્યા. તે દહાડો તો જવા દીધો. બીજે દહાડે પાછી ચડાઈ કીધી. આ વખતે પહાડ નીચેનાં માણસોએ આગલા દહાડાની પેઠે બાણની વૃષ્ટિ કીધી, પણ તેથી મુસલમાનો ઉપર ઘણી અસર થઈ નહિ. તેઓ આગળ વધ્યાજ ગયા. રજપૂતોને પાછા હઠવું પડયું અને જેમ જેમ તેઓ પાછળ હઠતા ગયા તેમ તેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા. જ્યારે તેઓ સાંકડી નાળમાં ફસાઈ ગયા ત્યારે રજપૂતોએ અટકી પડવા માંડયું અને ઉપરથી કરણનાં માણસોએ તીરનો માર ચલાવ્યો. મુસલમાનોએ આવું ધાર્યું નહોતું. તેઓના ઉપર બે તરફથી હુમલો એકી વખતે થયો. જો ઉપરના શત્રુ સામે પોતાનો બચાવ કરવા જાય તો નીચેનાં માણસો તેઓને ભાલાવતી વીંધી નાંખે, અને તેથી ઊલટું કરવા જાય તો ઉપરથી તીરનો વરસાદ વરસે. એ પ્રમાણે થવાથી મુસલમાન સિપાઈઓ ઘણા અકળાઈ ગયા. તેઓની એકેક હારમાં પાંચ કરતાં વધારે માણસો રહી શકે એટલી જગા નહિ હોવાને લીધે તેઓનું કાંઈ જોર ચાલ્યું નહિ. તેઓનાં ઉપરાઉપરી માણસો મરવા લાગ્યાં અને આગળ કાંઈ થાગ લાગશે નહિ એવું વિચારીને તેઓ વેરાઈ ગયા. તેઓમાં ભંગાણ પડયું તથા છૂટક છૂટક સઘળા નાસવા લાગ્યા. આવી અવસ્થામાં રજપૂતોએ

એક ધસારો કરી દુશ્મનના ઘણાએકને કાપી નાંખ્યા અને પાછા પોતાના નાકે જઈ ઊભા રહ્યા. કરણ રાજાએ દોડ દીધી હોત તો તેની મોટી મૂર્ખાઈ થાત, કેમકે તે મેદાનમાં પડત અને તેના દુશ્મન પાછા ફરીને તેને સપડાવત તો તેની ખરાબી થયા વિના રહેત નહિ. પણ આ વખતે પહેલાંના જેટલી તેણે બહાદુરી તો બતાવી. પણ તેની સાથે ડહાપણ વધારે વાપર્યું. જો એટલું ડહાપણ તે વખતે વાપર્યું હોત, જો હમણાંની પેઠે તે બીજા અનુભવી તથા પ્રવીણ શૂર સામંતોની સલાહ પ્રમાણે ત્યારે ચાલ્યો હોત તો તેને આ દહાડો આવત નહિ. આ વખતે તેના ડહાપણનું ફળ એ થયું કે મુસલમાન લશ્કરનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ: તેઓ રોજ રોજ તેના ઉપર હુમલો કરતા, પણ હરેક વખતે હાર ખાધા વિના તેઓ પાછા જતા નહિ. મુસલમાન સિપાઈઓ ઘણા ગભરાયા તથા ચીડાયા. તેઓનો સરદાર પણ ઘણો ગુસ્સે થયો. તેણે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, તેણે લશ્કર ઉપાડી છાનામાના બીજા રસ્તાઓમાંથી જવાનું કીધું, પણ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં તેની સામે તૈયાર થયેલા રજપૂતો લડવાને નીકળ્યા અને કરણ પણ પોતાના માણસોની સાથે બહુરૂપી અથવા ભૂત હોય તે પ્રમાણે રસ્તાને મથાળે માલમ પડયો. એ પ્રમાણે બે મહીના સુધી કરણે ઘણા ડહાપણથી તથા બહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી અને અલફખાંએ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કીધા તોપણ તેને કોઈ પણ રસ્તે બાગલાણ આવવા દીધો નહિ. મુસલમાન સિપાઈઓ થાકી ગયા અને તેઓના ઘણા માણસો માર્યા

ગયા હતા તેથી અલફખાંએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાં સુધી નવા બોલાવેલા સિપાઈઓ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી લડાઈનું કામ બંધ રાખી એક ઠેકાણે છાવણી નાંખીને રહેવું. એ ઠરાવથી કરણને પણ મોટો ફાયદો થયો. તે પણ લડી લડીને કાયર થઈ ગયો હતો, તેને ઘણાએક જખમ વાગ્યા હતા તેથી તથા લડાઈનાં થાક તથા ફિકરચિંતાથી તેનું મન બેબાકળું થઈ ગયું હતું. તેને આરામ લેવાની ઘણી જ જરૂર હતી. તેના માણસો અસલ પાંચ હજાર હતા તે મરતાં તથા ઘાયલ થતાં માત્ર બે હજાર રહી ગયા હતા. તેઓ પણ ઘણા અશક્ત થઈ ગયા હતા, માટે થોડો આજે વિરામ મળ્યો તેથી બન્ને તરફના માણસોને ફાયદો થયો. હવે કરણ રાજાએ પોતાની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરવા માંડયો. અને આગળપાછળની તમામ હકીકત જોતાં તેના મનમાં ઘણી ઉદાસી ઉત્પન્ન થઈ. જે બે હજાર માણસો રહી ગયા તેમાં ઘટાડો થયા કરવાનો, વધારાની તો તેને કદી આશા નહોતી; એથી ઊલટું તેને ખબર હતી કે મુસલમાનોના લશ્કરમાં જલદીથી વધારો થવાનો હતો એટલે અંતે તેઓ બાગલાણનો કિલ્લો સર કરવાના, એ નિશ્ચય હતું. હવે કરણે શું કરવું ? લડી લડીને પોતાનાં માણસોના નકામા જીવ ખોવડાવવા, પોતે પોતાને હાથે મરવું કે લડાઈનો અંત આવે અથવા પોતાની પુત્રી દેવળદેવી જે આ લડાઈનું સઘળું કારણ તેને મારી નાંખવી કે પછી લડાઈ આગળ ચલાવવાની મતલબ રહે નહિ. લડવાથી કાંઈ ફળ નહોતું. આપઘાત કરવામાં પાપ હતું, માટે દેવળદેવીને

મારી નાંખ્યા સિવાય બીજો ઉપાય જણાયો નહિ. એ કામ ઘણું દુષ્ટ, ભયંકર, અસ્વાભાવિક તથા ચંડાળને લાયક, તો પણ તેવું કામ કરવાને રજપૂતોને થોડીજ ફિકર હોય છે. તેઓના આબરુ વિષે ઘણા જ વિલક્ષણ વિચાર હોય છે. જે વાતમાં તેઓએ આબરુ માની લીધી તે વાતમાં ગમે તેવું ક્રૂર કામ કરવું પડે તોપણ તેઓ જરા પણ આંચકો ખાતા નથી. વળી તેના વિચાર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતિને આબરુ સૌથી વધારે પ્યારી હોવી જોઇએ અને તેઓનાં ભાટ-ચારણનાં રાસા તથા દંતકથા ઉપરથી જણાય છે કે ઘણાંક બૈરાંએ આબરુનું પ્રતિપાલન કરવાને જ પોતાનો વહાલો પ્રાણ અર્પણ કરેલો છે. માટે આવી વખતે દેવળદેવીએ પણ મુસલમાનોના હાથમાં પડવા કરતાં પોતાને હાથે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો જોઈએ અને જ્યારે તે પોતાની મેળે તે કામ કરતી નથી ત્યારે કોઈએ તેને વાસ્તે તે કામ કરી આપવું જોઈએ.

૧૨. આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાત્રે કરણ પોતાની ઊંઘતી પુત્રીના ખાટલા આગળ ઉઘાડી તલવારે ગયો; દેવળદેવી ભર નિદ્રામાં સૂતેલી હતી. કરણે તલવાર ખેંચી પણ પોતાની નિર્દોષ અને વહાલી પુત્રીનો પ્રાણ લેવા તેનો હાથ ન ઊપડયો. દેવળદેવીનો પ્રાણ લેવાને બદલે તેને દેવગઢના રાજાના ભાઈ શંકરદેવ જોડે પરણાવવાથી સઘળી લડાઈ પતી જાય એમ હતું. દેવગઢનો રાજા તેનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ હતો. તેની જાત હલકી ખરી, પરંતુ આવે વખતે કુળ જોવામાં કાંઈ ફાયદો નહોતો. વળી શંકરદેવ

તથા દેવળદેવીને એકબીજા ઉપર પ્રેમ હતો; માટે તેમનાં લગ્ન કરી નાંખવાં એવો નિશ્ચય કરણે કર્યો. એ ઠરાવથી તેને શાંતિ થઈ.

૧૩. આ વાત બન્યા પછી થોડે દહાડે દેવગઢથી ભીમદેવ અચાનક એક લશ્કર લઈ કરણને આવી મળ્યો. કરણે ભીમદેવનું ભારે સન્માન કીધું. ભીમદેવે વળી દેવળદેવીની માગણી કીધી અને કરણે પોતાની ખુશી હતી છતાં ભારે અનુગ્રહ કરતો હોય તેમ તે માગણીનો સ્વીકાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

બાગલાણની દુર્દશા

૧. આ બનાવથી કરણ રાજા ઘણા આનંદમાં પોતાની છાવણીમાં ફરતો હતો. મુસલમાનોનું લશ્કર એક ઠેકાણે પડી રહેલું હતું તેનું કારણ તેઓનું કમજોર હતું એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાનાં તથા ભીમદેવનાં માણસો એકઠાં મળવાથી દેવળદેવી સહીસલામત દેવગઢ પહોંચશે એવી તેની ખાતરી થઈ હતી. તેણે કૂચ કરવાની તૈયારી કરી હતી. છાવણી ઉપાડવાનો હુકમ આપ્યો હતો. દેવળદેવી પોતાનાં કીમતી વસ્ત્ર તથા શણગાર સજી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ. કરણ અને ભીમદેવ પણ તે જ પ્રમાણે લડવાનો સામાન સાથે લઈને લશ્કરની જોડે ચાલ્યા; પણ તેઓ

થોડેક દૂર ગયા એટલે એક જાસૂસ દોડતો દોડતો તેઓની પાસે આવ્યો અને શ્વાસ ખાધા વિના કરણ તથા ભીમદેવને સમાચાર કહ્યા કે અલફખાંના લશ્કરમાં બીજા નવા પાંચ હજાર માણસો હમણાં જ ઉમેરાયા છે. તેણે સઘળાં નાકાં ઘેરી લીધાં છે તથા આપની સાથે લડવાને તે પોતે આવે છે.

૨. આ ઓચિંતા સમાચારથી એક વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ સઘળાનાં શરીર ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને તેઓ સ્થિર થઈ ગયા. કરણ અને ભીમદેવ તો મૂઢની પેઠે ઊભા રહી એકબીજાની તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યા. લશ્કર સઘળું ચૂપાચૂપ થઇ રહ્યું. કોઈ બોલે પણ નહિ અને ચાલે પણ નહિ. જે ઉમેદ તેઓએ બાંધી હતી તે સઘળી બિલોરી કાચની પેઠે ફૂટી ગઈ, જે વસ્તુ તેઓના હાથમાં આવી ચૂકેલી માનતા હતા તે છટકી ગઈ તથા જે કામ પાર પડવાની તૈયારી ઉપર આવેલું હતું તે સઘળું ઊંધું થઈ ગયું.

૩. હવે તુરતમાં તો બાગલાણના કિલ્લામાં જઈને ભરાઈ બેસવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નહોતો; જો કે તેમ કરવામાં એક મોટો ગેરફાયદો હતો. શહેરમાંથી એક મહીનો પહોંચે એટલો માલ પણ નીકળવો મુશ્કેલ હતો. આ માટે જે કરવું તે એક મહીનામાં કરી લેવાનું હતું.

૪ ચાર પાંચ દહાડા વીત્યા એટલે અલફખાંનું લશ્કર પણ શહેરના કોટ આગળ થોડે દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યું અને દુશ્મનોના મારથી પોતાનો બચાવ કરવાને પાકાં કામ બાંધવા માંડયાં, તેઓને કંઈ ઉતાવળ નહોતી;

અલફખાંનો ઇરાદો લડાઈ કરી માણસો તરફનું નુકસાન ખમવાનો નહોતો. તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે શહેરમાંથી થોડા દહાડામાં અનાજ ખૂટી જશે; એટલે માંહોમાંહે લૂંટ ચાલશે અને છેલ્લી વારે વગર શરતે તાબે થવાની તેઓને જરૂર પડશે, માટે તેની મુખ્ય મતલબ શહેરમાંનું અનાજ ખુટાડવાની હતી. તેણે સઘળાં નાકાં બંધ કીધાં અને શહેરમાં એક દાણો પણ અનાજ જઈ ન શકે એવો બંદોબસ્ત કીધો અને પછી શાંત મન રાખીને રાહ જોતો બેઠો.

૫. શહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોંઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પહેલવહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો. પણ લડાઈ જલદીથી પૂરી થશે અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે, એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેઠી બેસી રહ્યા. પણ લડાઇનો પાર આવ્યો જ નહિ. અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો. સિપાઇઓ તથા બીજા લોકો બૂમાબૂમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણા લોકોનાં મુડદાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા અને ભૂખના માર્યા ઘેલા જેવા થઈને લૂંટવા નીકળ્યા. એક સવારે શહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઇ નીકળ્યા અને બધે ઠેકાણે પથરાઈ જઈને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા. તેઓની જોડે લશ્કરના સિપાઇઓ પણ સામેલ થયા અને દરેકના ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઇ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુડદાંઓ રસ્તામાં પડયાં અને શોરબકોર સઘળે થઈ રહ્યો. દ્રવ્યવાન

લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો, પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા તોપણ તેઓનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ તેઓનાં ઘરનું સઘળું અનાજ લૂંટાઈ ગયું અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું લૂંટેલું અનાજ થઈ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળા સરખા થઈ ગયા. હવે દુકાળરાક્ષસે પોતાનું ખરૂં રૂપ પ્રકાશ્યું અને હવે ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડયું; આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. જો બરાબર થઈ શકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આંચકો લાગે ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચહેરા જોવાથી ચીતરી ચડયા વગર રહે જ નહિ. તે બિચારાં ભૂખે મરી ગયેલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઊડી જવાથી ધોળાં ફક જેવાં થઈ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં; તેઓના ચહેરા ફિક્કા સૂકાઈ ગયેલા તથા ખડબચડા થઈ ગયેલા હતા અને તેઓ એવા તો બિહામણા થઇ ગયા હતા કે તેઓમાં અને મલિન ભૂતમાં કાંઈ અંતર રહેલું નહોતું. વળી એવા ભયંકર ચહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નીકળી આવેલા હતા. દ્વેષ, અદેખાઇ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઈ તથા ભૂખમરાથી જ યમરાજાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નઠારા ગુણો પ્રકટ થઇ આવે તે સઘળા તેઓનાં મોં ઉપર સાફ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું

હતું, અને જો તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. આ તો આપણે તેઓના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું. પણ તેઓનાં મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, ભૂખને લીધે જે તેઓને મહાવેદના થતી હતી તેનું વર્ણન તો વૈદકશાસ્ત્રમાં જે પ્રવીણ હોય તેઓ જ કરી શકે અથવા જેઓને તે વાતનો અનુભવ થાય તેને જ ખબર પડે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં કેટલાં-એક તમ્મર ખાઈને પડી જતાં અને તત્કાળ મરણ પામતાં અથવા તેઓ એક બે દિવસ સુધી તેવી હાલતમાં રીબાયાં કરતાં. જ્યાં સઘળા ઉપર સરખી જ આપદા આવી પડેલી ત્યાં એકેક ઉપર દયા પણ કોણ લાવે ? તથા તેનું દુઃખ મટાડવાને કોણ ઉપાય કરે ? માટે તેઓ રસ્તામાં બીજાં મુએલાં માણસોની સાથે જીવતાં પડી રહેતાં હતાં. કેટલાએકથી તો બહાર નીકળાતું જ નહોતું. તેઓ ભૂખથી એવાં અશકત થઈ ગયાં હતાં કે તેમનાથી ઉઠાતું પણ નહોતું. તેઓ ઘરમાં સૂતાં સૂતાં બરાડાબરાડ પાડતાં હતાં. નાનાં નાનાં છોકરાં રસ્તામાં ટળવળતાં હતાં અને પછાડા મારી મારીને મરી જતાં અથવા મરણતોલ થઈને ભોંય ઉપર પડતાં હતાં. છોકરાંની મા ઘેલી જેવી આણીગમ તેણીગમ દોડતી, અને કડકો રોટલો જે તેણે છુપાવી રાખ્યો હોય તે પોતાનાં હાડપિંજર જેવાં સૂકાઇ ગયેલાં છોકરાંને ખવડાવતી અને તેટલો સૂકો રોટલો પણ કોઈ હરામખોર આવે તો તેના હાથમાંથી લઈ ન જાય માટે ચોતરફ જોયાં કરતી. કેટલીએક બૈરીઓની નજર આગળ તેઓનાં નાનાં નાનાં કૂમળાં બાળક તરફડીને મરી

જતાં તેને જોઈ તે ડોળા બેબાકળા કરી મોં ઉઘાડું રાખી ઊભી રહેતી. પોતાને ખાવા મળે નહિ એટલે દૂધ તો ક્યાંથી જ આવે ? માટે ધાવણાં છોકરાં પીલાઈ પીલાઈને મરી જતાં હતાં. તેઓના દરદથી તથા ભૂખથી તેઓની માની પણ તેવી જ અવસ્થા થતી હતી. ઘરમાં અશક્ત ડોસાઓ તથા ડોશીઓ પડી પડીને મરતાં હતાં, અને ભરજુવાનીમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો પણ કાળચક્રના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં. દુકાળની આગળ બધી જાતનાં, ઉંમરનાં તથા પદવીનાં માણસો સરખાં જ હતાં. મોત ચોતરફ ફરતું હતું. તેના હાથમાં ઘણું કામ આવી પડયું હતું. ગરીબ લોકોનાં મુડદાં રસ્તામાં, ગલીમાં અને ઘરોમાં કોહી જતાં હતાં. તેઓને બાળવા કોઈનામાં શક્તિ રહી નહોતી તથા જ્યાં સઘળાને મરવાની ધાસ્તી સરખી જ ત્યાં એકએકને શરમ તથા સંબંધ તો ક્યાંથી જ રહે ?

૬. હવે અનાજ તો થઈ રહ્યું અને જીવતાં રહેલાં માણસોને કોઈ પણ જાતનો ખોરાક તો જોઈએ, માટે કેટલાંએક ઝાડનાં ફળ ખાઈને જીવતાં, કેટલાંએકને ત્યાં ગાય ભેંસ હતી તેઓ દૂધ પીને પોતાના શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક ઢોરોની પેઠે ઘાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાંતરાં ખાતાં વળી બીજાંઓ એમાંથી કાંઈ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં અને વખતે ધૂળ ને મટોડું ખાતાં. જે કાંઈ નરમ વસ્તુ ચાવી શકાય તેવી હોય તે સઘળી ભક્ષણ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતિયું થવાને માટે લોકો પુષ્કળ પાણી પીતા હતા. આવો નઠારી જાતનો, જેથી પોષણ

થઈ ન શકે એવો, વખતે શરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે તથા મરી ગયેલાં માણસોની સડી ગયેલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણઘાતક હવા નીકળતી હતી તેને લીધે શહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, જીવમાં ચૂંથારો અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છૂટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી, અને તેથી મૃત્યુનું કામ ઘણું ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટાથી ઘસડાઈ જાય. જ્યારે શહેરમાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો ત્યારે લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા. તેઓએ જીવવાની સઘળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ઘણી જ બેપરવાઈ દેખાડવા લાગ્યા. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઈ ઉઠાવે પણ નહિ. ત્યાં ને ત્યાં તેઓ સડ્યાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શહેરમાં કાગડા, ગીધ અને સમડી ધોળે દિવસે મુડદાંને ચીંખી નાખતાં; વખતે કૂતરાં બિલાડાં તેઓને કરડતાં તથા ફાડી ખાતાં. રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શહેરમાં ઉજાણી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પાળેલાં જાનવરો ધણી વિના, ખાધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શહેરની દુર્ગંધીમાં વધારો કીધો. માણસો અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો અને માંસભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટો ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા

મરકીને લીધે જેવો લોકોનાં શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવો જ તેઓનાં મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નઠારા ગુણો હોય છે તેઓ સઘળા આ વખતે પ્રકટ થયા તથા સઘળા સારા તથા ઊંચા ગુણો દબાઈ ગયા. માણસોમાંથી માંહોમાંહેની શરમ ઊઠી ગઈ, સગપણનો નાશ થયો, દોસ્તી હોલવાઈ ગઈ; સ્વાર્થ સ્વાર્થ સઘળે ઠેકાણે સઘળાનાં મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માબાપ અને છોકરાંની વચ્ચેનું તથા ધણીધણિયાણી વચ્ચેનું સઘળું હેત નાસી ગયું. આ વખતે કોઈ કોઈનું નહિ. સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોનાં મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ ભૂલી ગયા; મોતનો ડર તથા મૂએલાં માણસને વાસ્તે માન એ બન્ને જતાં રહ્યાં. આ સઘળી આફત જોવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ પાછળ ડગલાં ભરતું હતું તે વિચારથી ઈશ્વર તરફ મન લઈ જવાને તથા શોકાતુર થઈને શાણપણ તથા ગંભીરાઈ પકડવાને બદલે તેઓ ઊલટા ખુશી થતા, આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા હતા. તેઓનાં મગજ ભૂખથી ફરી ગયેલાં હતાં તેથી અથવા બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે તેઓએ આવી અસ્વાભાવિક વર્તણૂક પકડી હતી. દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક બિહામણાં ભૂત જેવાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજિંત્રો વગાડતાં તથા ઘણો શોર કરતાં જતાં હતાં; એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઈ પણ જણાતી નહોતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને ફરતાં હતાં.

કેટલાંએક માણુસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નીકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં. તેઓ ગાતાં, બૂમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મહોલ્લો ગાજી રહેતો. એ પ્રમાણે શહેરની અસ્વથા થઈ રહી હતી.

૭. કિલ્લામાં જયાં કરણ રાજા, ભીમદેવ, દેવળદેવી તથા મુખ્ય સામંતો અને બીજા સરદારો રહેતા હતા તેઓને વાસ્તે તે કિલ્લાના કોઠારમાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખેલું હતું. તેમાંથી થોડું થોડું તેઓ વાપરતા અને એ પ્રમાણે કસર કરી તેઓએ અનાજ અત્યાર સુધી પહોંચાડયું હતું; અને હજી થોડા દહાડા વધારે ચાલે એટલું બાકી રહેલું હતું. લોકોને એ જોઈને ઘણી અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેઓને વાસ્તે પોતે મરણ પામે અને જેઓ લડાઈનાં મુખ્ય કારણ તેઓ જીવતાં રહે એ જોઈને તેઓને ક્રોધ આવતો હતો. પણ તેઓને ગુજરાતના દુર્દશામાં આવી પડેલા દુર્ભાગી કરણ રાજા ઉપર દયા આવતી હતી તથા પોતાના રાજાના કુંવર ભીમદેવની તેઓ આબરૂ રાખતા હતા, તેથી તેઓએ કિલ્લામાંના લોકોને કશી રીતનો ઉપદ્રવ કીધો નહિ. તેઓની પાસે એક બીજો ઉપાય પણ તૈયાર હતો. જો તેઓ સઘળા મળી શહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાંખી મુસલમાનોને અંદર આવવા દે તો તેઓનાં દુઃખનું તુરત નિવારણ થાય. પણ તેમ તેઓએ કીધું નહિ. એ પ્રમાણે દગલબાજી કરવામાં ઘણી ગેરઆબરૂ છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. માટે આટલું બધું કષ્ટ તેઓએ સહ્યું, દુકાળ

અને મરકી પોતાના શહેરમાં આવવા દીધી, પોતાનાં વહાલામાં વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ પીલાઇ પીલાઇને આવા ભયંકર મોતે મરતાં જોયાં તથા પોતાના મોતને વાસ્તે પણ કાંઈ દરકાર રાખી નહિ. પ્રતિષ્ઠા જાળવવા વિષેના તેમના એવા ઉમદા વિચાર જોઈને આપણે વિસ્મિત થયા વિના રહેતા નથી. આટલી બધી વાર તેઓએ આવા વિચાર રાખ્યા પણ હવે તેઓનું મન બદલાયું, અને કેટલાએક લોકોએ ઠરાવ કીધો કે હવે શહેરના દરવાજા ઉઘાડા મૂકી દેવા. કરણ તથા ભીમદેવનું લશ્કર ઘણુંખરું સઘળું મરી પરવાર્યું હતું ને જે જીવતા હતા તેઓની અવસ્થા લડવા લાયક રહી નહોતી, માટે હવે દરવાજા બંધ રાખ્યાથી ને પડી રહેવાથી વધારે માણસનો નાશ જ થવાનો હતો અને કાંઈ કામ સિદ્ધ થાય એવો સંભવ નહોતો, એમ તેઓએ વિચાર્યું.

૮. એ વિચાર પ્રમાણે ઘણાએક માણસોએ કિલ્લામાં જઈ કરણની આગળ સઘળી હકીકત કહી, અને હવે શહેરમાં શત્રુઓને આવવા દેવાની રજા માગી. કરણે તેઓનો ઉપકાર માન્યો, અને પોતાને તથા પોતાની પુત્રીને વાસ્તે તેઓ આટલી લાંબી મુદત સુધી મહાભારત દુઃખ તથા નુકસાન વેઠીને રહ્યા તેને માટે તેઓને ઘણી જ શાબાશી આપી. કરણને તેઓના ઉપર ઘણી દયા આવતી હતી અને તેઓ કહે છે તે સઘળી વાત ખરી છે એવી તેના મનમાં ખાતરી થઈ હતી. હવે જીતવાની આશા તો મુદ્દલ રહી જ નહોતી. હવે કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું નિરર્થક હતું.

એટલે વધારે માણસોને મરતાં અટકાવવાનેમાટે તેણે લોકો પાસે એક રાતની મહેતલ માગી, અને બીજે દહાડે દરવાજા ઉઘાડા મૂકવાની તેમને રજા આપી.

૯. બીજે દિવસે શહેરના કેટલાએક લોકોએ કોટ ઉપર ચડીને સલાહનું નિશાન દેખાડયું. તે ઉપરથી અલફખાંએ પોતાની તરફથી કેટલાએક માણસોને મોકલ્યા. તેઓની આગળ શહેરના લોકોએ પોતાની સઘળી હકીકત કહી. તેઓની કેવી દુર્દશા થઈ હતી તે સઘળું દયા ઉપજે એવી રીતે કહી સંભળાવ્યું. આખું શહેર મુસલમાનોને સ્વાધીન કરવાનું તેઓએ કબૂલ કીધું, પણ એટલી શરતે કે મુસલમાનોએ પ્રજાની માલમિલકતને છેડવી નહિ. અલફખાંએ તે શરત કબૂલ કીધી અને તે દહાડે રાત્રે શહેરના લોકોએ એક દરવાજો ઉઘાડયો. મુસલમાન લોકો ધસારો કરી માંહે પેઠા. શહેરમાં પેસતાં જ તેઓ કરણ તથા દેવળદેવીને શોધવા લાગ્યા. રસ્તામાં કેટલાએક મરદો તથા બૈરીઓ તેઓને જોવાને ઊભેલાં હતાં, તેઓમાં જ કોઈ દેવળદેવી હશે એમ તેઓને વહેમ જવાથી તેઓ તેમને પકડી ઘસડવા લાગ્યા, અને તેમનું ઘણીક રીતે અપમાન કરવા લાગ્યા. તે તેઓના ધણીથી તથા બીજા માણસોથી ખમાયું નહિ, માટે તેઓએ મુસલમાન સિપાઇઓ સાથે તકરાર કીધી. વળગાઝુમી ઉપરથી મારામારી ઉપર આવી ગયા. તલવારો નીકળી અને કેટલાએક જેઓ દુકાળ તથા મરકીના સપાટામાંથી બચ્યા હતા તેઓ આ લડાઈમાં માર્યા ગયા. જ્યારે આ ગડબડાટ શહેરના મુખ્ય બજારમાં થયો ત

વખતે કેટલાએક અટકચાળા તથા લૂંટવાની ઉમેદ રાખનારા મુસલમાનોએ એક દુકાન સળગાવી મૂકી. એ આગ લાગવાથી સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓ ઘણા ખુશ થયા. જ્યારથી અલફ્ખાંએ શહેરના લોકોની જિંદગી તથા માલ-મિલકત બચાવવાને અભય વચન આપ્યું, ત્યારથી તે સિપાઇઓ નાઉમેદ થઈ ગયા હતા. પણ જ્યારે આગ લાગી અને તે પથરાઈને ફેલાવા લાગી ત્યારે લોકોના ઘરમાં ભરાવાને અને તેમાંની દોલત લઈ લેવાને હવે કાંઈ હરકત પડશે નહિ, એ ધારણાથી તેઓએ આગ હોલવવાની કાંઈ મહેનત કીધી નહિ. બલકે શહેરના બેત્રણ ભાગમાં થોડાએકે જઈને નાનાં નાનાં ઘરો સળગાવી મૂક્યાં. રાતનો વખત, પવન નીકળેલો, કોઈ હોલવનાર મળે નહિ, શહેરમાં થોડાં જ માણસો રહી ગયેલાં અને તેઓ એવાં અશકત કે તેઓથી કાંઈ કામ બની શકે નહિ, તેથી આગ ઘણા જોરથી ફેલાઈ અને થોડા વખતમાં આખું શહેર અગ્નિની ઝાળમાં લપેટાઈ ગયું, આ વખતે શહેરનો દેખાવ ઘણો ભયંકર થઈ રહ્યો. ઘરો સઘળાં ઘાસની પેઠે ભડભડ બળવા લાગ્યાં. મુસલમાન સિપાઈઓમાં કાંઈ બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ. તેઓ સઘળા અલફ્ખાંના હુકમથી ઊલટા ચાલીને બધા શહેરમાં ફરી વળ્યા. અને જે મોટાં મોટાં ઘરો તેઓની નજરે પડયાં તેમાં પેસીને લૂંટફાટના કામમાં પડયા. અલફ્ખાંનો હુકમ માન્યો નહિ તેથી તે ઘણો ચીડાઈ ગયો. તેનાથી લશ્કરમાં બંદોબસ્ત રાખી શકાયો નહિ, એ જ તેના મનને મોટી નામોશી લાગતી હતી. વળી આ વખતે તો તેના મનમાં

એક બીજી મોટી ફિકર હતી. તેને દેવળદેવીને હાથમાં લેવાની ઘણી જ આતુરતા હતી. આ સઘળી લડાઈનું કારણ જો છેલ્લી વખતે છટકી જાય તો તેને અટકાવનાર કોઈ નહોતું; માટે લશ્કરને પાછું એકઠું કરી તેને જલદી શોધી કાઢવાની જરૂર હતી. તેણે સિપાઈઓને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા તથા બીજા ઘણા ઉપાયો કીધા, પણ કોઈ લૂંટમાંથી પાછું આવ્યું નહિ.

૧૦. જ્યારે કરણ રાજાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને ઘણી જ ખુશી થઈ. તેણે જોયું કે જ્યારે અલફ્ખાંના સિપાઈઓ લૂંટવાના કામમાં પડેલા છે ત્યારે નાસી જવાનો સારો લાગ છે. તેને પકડનાર તથા હરકત કરનાર કોઈ જ નહોતું. તેણે ત્યાંથી નાસવાની તૈયારી કીધી અને પોતે ભીમદેવ દેવળદેવી તથા થોડાએક ખાનગી માણસો એટલાં કિલ્લાને પાછલે રસ્તે નીકળ્યાં અને ઘણા જલદ ઘોડા તૈયાર રાખેલા હતા તે ઉપર સવાર થઈને તેઓ પૂરવેગે દેવગઢ જવાને નીકળી પડયાં. રસ્તામાં દુશ્મનોનું એક પણ માણસ તેઓને મળ્યું નહિ તેથી તેઓ નિરાંતે ઝડપથી કૂચ કરી આગળ ચાલ્યાં.

૧૧. જ્યારે બાગલાણમાં સઘળી દોલત લૂંટાઈ રહી ત્યારે મુસલમાન સિપાઈઓ અલફ્ખાંની રૂબરૂ હાજર થઈ ગયા, અને જે તકસીર કીધી હતી તેને માટે તેઓએ માફી માગી. તે વખતે મધ્યરાત્રી થઈ હતી, તોપણ અલફ્ખાં તેઓને લઈને તુરત કિલ્લા તરફ ગયો, પણ અંદર જવાનો રસ્તો કાંઈ જડયો નહિ. કેટલીએક વાર આણીગમ તેણીગમ

ફર્યાં પછી તેઓને એક માણુસ હાથ લાગ્યો. તે તેઓને કિલ્લાની પાછળની બાજૂએ લઈ ગયો. ત્યાંના દરવાજા ખુલ્લા હતા તેટલા ઉપરથી અલફ્ખાં નિરાશ થઈ ગયો, અને તેણે તુરત અનુમાન કીધું કે પક્ષીઓ પાંજરામાંથી ઊડી ગયાં. તોપણ તેઓ કિલ્લામાં પેઠા અને મોટી મોટી મશાલો સળગાવી કિલ્લામાં ખૂણેખોચરે સઘળે જોઈ વળ્યા. સવાર થવા આવી પણ કરણ, દેવળદેવી કે કોઈ ત્યાં માલમ પડયું નહિ તેથી અલફ્ખાંને ઘણી દિલગીરી તથા ગભરાટ થયો. લગભગ હાથમાં આવેલી દેવળદેવી તેણે ખોઈ. તેની સઘળી મહેનત છૂટી પડી. તેણે સિપાઈઓને હજારો ગાળો દીધી. તેઓ લૂંટવામાં પડવાથી તેનું કામ સઘળું બગડી ગયું. દેવળદેવી એક વાર દેવગઢમાં પહોંચી અને શંકરદેવને પરણી, એટલે સઘળું થઈ ચૂકયું, તોપણ જ્યાં લગી આશા હોય ત્યાં લગી શ્રમ તો કરવો જોઈએ. એમ ધારી તેણે દેવગઢ તરફ જવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ કીધો. તેઓ ઘણા જલદીથી આગળ ચાલ્યા. જરી પણ આરામ લેવાને ઊભા રહ્યા નહિ. જ્યારે સાંજ પડી અને થોડું થોડું અંધારું સઘળે પથરાયું ત્યારે તેઓએ ક્ષિતિજમાં ધૂળ ઊડતી જોઈ. તે ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કીધું કે એ જ કરણનાં માણસો હશે. તેઓ વધારે ઝડપથી દોડયા અને જેમ જેમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ કરણનાં માણસો સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યાં.

૧૨. આણીગમ કરણે પણ જોયું કે દુશ્મન તો લગભગ પાસે આવી ચૂકયા. તેઓ ઘણા થાકી ગયેલા હતા તેથી

વધારે ઝડપથી જવાને અશક્તિમાન હતા, પણ તેઓને એટલો સંતોષ હતો કે હવે રાત પડવા આવી હતી. આગળ ઝાડી ઘણી ખીચોખીચ હતી તથા રસ્તા ઘણા વિકટ હતા. વળી ગામડાના લોકો જેઓ આ રસ્તાના ભોમિયા હતા તેઓ મુસલમાન લોકોને ભમાવ્યા વિના રહેશે નહિ, એટલે તેઓને દેવગઢ જવાને વખત મળશે. અલફ્ખાંએ મશાલ તૈયાર કરાવી એટલા જોરથી કૂચ કીધી કે તે છેક કરણની પાસે આવી પહોંચ્યો. આ જ વખત સમાલવાનો હતો. આ વખતે જો કાંઈ તદબીર કરવામાં ન આવે તો દેવળદેવી નિશ્ચય મુસલમાનોના હાથમાં પડે. માટે ભીમદેવ પોતાનાં માણસો સાથે દેવળદેવીને લઈને એક બાજૂ તરફના રસ્તા પર નીકળી ગયો. અને અલફ્ખાંને એકલા કરણની પાછળ જવા દીધો. એ પ્રમાણે કરણ તથા દેવળદેવી જુદાં પડયાં એ વાત અલફ્ખાંને માલમ નહોતી. માટે તેણે દેવળદેવીની ઉમેદે કરણની પાછળ દોડ કીધી. રાત અંધારી હતી; ઝાડી ઘણી જ ગાઢી આવી પડી. આખી રાત મુસલમાનોએ ચાલ ચાલ કર્યાં કીધું, અને જ્યારે સવાર પડી ત્યારે તેઓ એક મોટા મેદાનમાં આવ્યા એમ તેમને માલમ પડયું. ત્યાં તજવીજ કરતાં જણાયું કે દેવગઢ ત્યાંથી હવે એક મજલ દૂર રહ્યું હતું. પણ અફસોસની વાત એટલી જ કે કરણનું કાંઈ ઠામ ઠેકાણું જડયું નહિ; તેની કાંઈ નિશાની નજરે પડી નહિ. હવે તો નક્કી થયું કે કરણ દેવગઢ પહોંચ્યો હશે અથવા જલદીથી પહોંચશે, માટે પાછળ દોડવામાં કાંઈ ફળ નથી. માટે છેક નિરાશ થઇ અલફ્ખાંએ ત્યાં

મુકામ કીધો અને તપાસ કરવાને ચોતરફ માણસો મોકલ્યાં. આખો દહાડો વહી ગયો તોપણ કાંઈ ખબર મળી નહિ. કરણ તો દેવગઢ સહીસલામત આવી પહોંચ્યો. ભીમદેવ આડે રસ્તે પડયો હતો તે કેટલેક દૂર જઈ એક ગામમાં મુકામ કરી ત્યાં રહ્યો અને તે ઠેકાણે દુશ્મનોનો આવવાનો સંભવ નથી એવું જાણીને ત્યાં એક દહાડો થાક ખાધો. બીજે દિવસે તે ગામમાંથી આશરે બીજા સો હથિયારબંધ જુવાનો લઈ ભીમદેવની સવારી દેવનગરી તરફ જવાને નીકળી. કેટલીએક વાર સુધી મેદાનમાં ચાલ્યા પછી તેઓ એક સાંકડી ગલીમાં આવ્યા. આસપાસ બે ઊંચા પહાડ આવી રહ્યા હતા. એ નાળ ઘણી જ લાંબી હતી. તેમાં આગળ જતાં થોડેક દૂર ધુમાડો નીકળતો જોયો. પહેલવહેલાં તો તેઓએ જાણ્યું કે તે ગામડું અથવા ભઠ્ઠી કે પજાવો હશે પણ જરા આગળ ચાલતાં માણસોનું એક ટોળું રસોઈ કરતું હોય એમ તેઓને લાગ્યું. તેઓની પાસે ગયા ત્યારે તેઓ મુસલમાન છે એમ માલમ પડયું. એ મુસલમાનો અલફખાંના મુસલમાનો હતા. તેઓ અલફખાંની છાવણીમાંથી છાનામાના નીકળી વેરૂળની ગુફા જોવા આવ્યા હતા. તેઓએ પણ જ્યારે લશ્કર આવતું જોયું, ત્યારે સઘળું રસોઈનું કામ પડતું મૂકીને જાગ્રત થઈ ગયા. સૌએ લૂગડાં બાંધીને હથિયાર બાંધી દીધાં અને શું કરવું તેનો મનસૂબો કરવા લાગ્યા તેઓ તો ફક્ત ૩૦૦ માણસો હતાં અને સામાવાળા તો તેઓને તેથી બમણા ત્રમણા દેખાયા. કેટલાએકનો વિચાર લડવું નહિ એમ હતો પણ કેટલાએક જુવાન

તુરકમિરજાંઓને હિંદુઓથી ડરવું, એ તો કાયરનું કામ એમ લાગ્યું; માટે "અલ્લા બેલી ને પીર મદદ" એવું કહી તેઓ હારબંધ દુશ્મનની મુલાકાત લેવાને ઊભા રહ્યા.

૧૩. આણીગમ ભીમદેવે તેને કોઈ દુશ્મન મળશે એવું ધારેલું નહોતું, તેથી તેણે લડવાની કાંઈ તૈયારી રાખી નહોતી. તેના મનમાં કાંઈ વહેમ ભરાઈ ગયો અને તેની સઘળી હિમ્મત જતી રહી. તેના મોં ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને તે છેક ઉદાસ થઈ ગયો. પોતાની તરફનાં માણસો દુશ્મન કરતાં વધારે છે તથા શૂરા રજપૂતોને ફાટયા-તુટયા તુરકડાઓને મારી હઠાવતાં કાંઈ વાર લાગવાની નથી એવું કહીને તેણે પોતાના માણસોને હિમ્મત આપવાનું કર્યું; પણ તેનું મોં જ તેના આ ઉત્તેજક શબ્દોને જૂઠા પાડતું હતું. તેઓએ ભીમદેવને કોઈ વાર કાયર થયેલો જોયો નહોતો અને જ્યારે તે વખતે તેઓએ તેને નિરાશ તથા હિમ્મત હારેલો દીઠો ત્યારે તેઓ સઘળાને એકદમ લાગ્યું કે આજે કાંઈ નવતરું કારણ છે, અને બધાના હાંજા ગગડી ગયા. તેઓએ બહારથી તો શૂરાતન દેખાડયું, પણ તેઓની છાતી ધડકતી હતી તથા પગ બરાબર ઊપડતા ન હતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ મુસલમાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ ચાલ્યા.

૧૪. શત્રુઓ તેઓને વાસ્તે તૈયાર જ હતા. તેઓને પાસે આવતા જોઈને મુસમાનોએ "અલ્લાહુ અકબર" ની જોરથી બૂમ પાડી. એ બૂમ રજપૂતોએ આજ પહેલાં સેંકડો વાર સાંભળી હતી, તોપણ આ વખતે તેઓનાં મન

ઉપર ઘણી જ જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન થઇ. બન્ને લશ્કર સામસામાં મળ્યાં અને મુસલમાન લોકો થોડા હતા તોપણ કાંઈ પણ દહેશત ખાધા વિના તેઓએ ભીમદેવના માણસો ઉપર ધસારો કીધો. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું, ચીસાચીસથી તથા બૂમાબૂમથી કાન બહેર મારી ગયા. એક તરફ શિરોહીની તથા એક તરફ અરબસ્તાનની તલવાર ઊછળી રહી. જુવારની કાપણી થતી હોય તેમ સામસામેનાં માણસો કપાયાં. તે વખત "અલ્લાહુ અકબર" ની બીજી ચીસ સંભળાઈ, અને મુસલમાનોએ વધારે જુસ્સાથી હુમલો કીધો. તેની સામે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓમાં ભંગાણ પડ્યું. ઘણાખરા જુદી જુદી દિશાઓ તરફ નાસવા લાગ્યા. દેવળદેવીના ઘોડાને એક તીર એવા તો જોશથી વાગ્યું કે તે તુરત મરણ પામ્યો તથા તે પોતે બેહોશ થઈ જમીન ઉપર પડી. તેને લઈ જવાને વાસ્તે તેની દાસીઓ ચોતરફ વીંટળાઈ વળી. એટલામાં મુસલમાન સિપાઈઓએ આવીને તેને ઘેરી લીધી.

૧૫. આટલી મુદત થયાં જેને માટે લડતા હતા તે હાથમાં આવી એવું જાણી મુસલમાનોએ ઘણા રાજી થઈને આ ખુશ ખબર અલફખાંને કહેવાને એક કાસદ મોકલ્યો. તેઓ પણ દેવળદેવીને એક ઘોડા પર બેસાડી મોટી છાવણી તરફ તાકીદથી લઈ ચાલ્યા. અલફખાંને આ સમાચાર સાંભળીને તથા થોડી વાર પછી દેવળદેવીને નજરે જોઈને અતિશય હર્ષ થયો. તેણે પરમેશ્વરના શુકરાના કીધા; પોતાની પાસે જેટલા પૈસા હતા તેટલા તે માણસોમાં

વહેંચી દીધા, અને ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવીને દેવળદેવીને સાથે લઈ ગુજરાત જવાને નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

કરણનો અન્ત

૧. જ્યારે કરણે દેવગઢમાં સાંભળ્યું કે ભીમદેવનું લશ્કર કપાઈ ગયું તથા દેવળદેવી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ ત્યારે જે દુઃખ તેને થયું તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેણે કેટલાએક દહાડા સુધી તો અન્ન ચાખ્યું નહિ તથા પાણીનું ટીપું પણ ઓઠે અડકાડયું નહિ. જે બનાવ અટકાવવાને માટે તેણે આટલું કષ્ટ સહ્યું, જેને માટે તે આટલી મુદત સુધી લડાઈ લડયો તથા બેહદ સંકટ વેઠયું, જેને વાસ્તે તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાંખ્યો તથા પોતાનાં ઘણાંએક વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ મરતાં દીઠાં, તે જ બનાવ આખરે બન્યો એ કાંઈ થોડી સંતાપ ઉપજાવનારી વાત ન હતી. જે અમૂલ્ય રત્ન તેણે મહા જતનથી ઘરમાં રાખી મૂકયું, જેને જોવાથી તેને અતિ આનંદ થતો તથા જે વડે તેને આટલા મહાભારત દુઃખમાં પણ જીવવું ગમતું હતું તે રત્ન તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું અને તે કોના હાથમાં પડયું? પોતાના ઊંચા કુળનું અભિમાન રાખી તેણે દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવા ના કહેલી, તથા મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જાય એ ભયથી જ શંકરદેવને

પોતાનો જમાઈ કરવાને છેલ્લે તેણે ઘણી આનાકાની સાથે કબૂલ કરેલું તે સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેને જે મોટામાં મોટી દહેશત હતી તે જ આડે આવી. હવે જીવવું શા સારુ? જીવવું કોને વાસ્તે? અને શું કરવા? તેણે આપઘાત કરવાને ઘણીએક વાર પ્રયત્ન કીધા, પણ તેને સઘળી વખત કોઈએ રોકયો. તેને દેવગઢના રાજા રામદેવે ઘણો દિલાસો તથા ધીરજ આપી; તેને અન્ન ખવડાવ્યું તથા કેટલીએક તદબીરથી તેનું મન પોતાની છોકરી ઉપરથી કઢાવ્યું; પણ તે વખતથી તેની અક્કલને નુકસાન લાગ્યું. તે ઉદાસીની પેઠે આખો દહાડો જરા પણ હસ્યો નહિ. આવી અવસ્થામાં તે કેટલીએક મુદત સુધી દેવગઢમાં રહ્યો. પણ એટલામાં મલેક કાફુરનું લશ્કર શહેર આગળ આવ્યું અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. રામદેવ શંકરદેવને કિલ્લામાં રાખી પોતે ઘણાં-એક નજરાણાં લઈ મલેક કાફુર પાસે ગયો, અને તેને શરણ થયો. ત્યાં તેને રાયારાયનો ઈલ્કાબ મળ્યો. દિલ્હીના પાદશાહે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેમાં વધારો કરી આપ્યો. તેને નવસારી પરગણું ઈનામ દાખલ આપ્યું અને તેને ઘેર જવાને લાખ તનખા ખરચને માટે આપ્યા.

૨. એ સઘળો બનાવ જ્યારે બન્યો ત્યારે કરણ ગુસ્સે થઈને તથા રામદેવ ઉપર કંટાળી જઈને દેવગઢથી ચૂપકીથી નાસી ગયો અને પાંચ વર્ષ સુધી આખા ગુજરાતમાં જુદો જુદો વેશ લઈને ભટકયો. છેલ્લે તે મોઢેરા ગામમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના દહેરાની એક ધર્મશાળામાં

તેણે ઉતારો કીધો. અહીં જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે દેવળદેવી તેને વીસરી જઈ પોતાની મા સાથે ઘણા આનંદમાં રહેતી હતી, અને તેણે પાદશાહના શાહજાદા ખિઝરખાં સાથે લગ્ન કીધું હતું, ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં સખ્ત ઘા લાગ્યો અને તે બેશુદ્ધ થઈ ભોંય ઉપર પડયો. થોડી વાર પછી જ્યારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની આંખ લાલચોળ તથા ચહેરો ગાંડા જેવો થઈ ગયો. તે દુષ્ટ ચંડાળ છોકરી તેના બાપના કીધેલા ઉપકાર ભૂલી જાય અને તેને કોઈ વાર પણ સંભારે નહિ એ કાંઈ જેવું તેવું દુઃખ નહોતું. જેને વાસ્તે તેના આવા હાલ થયા હતા અને તે વનવન ભટકતો હતો, તે સુખમાં પાદશાહના મહેલમાં રહે અને જરા પણ ઉદ્વેગ ધરે નહિ, વળી તેની મા સાથે વટલી જાય અને છેલ્લે તેને ભૂલી જઈને તેના બાપનું રાજ્ય લેનાર, તેના ઘરનું સુખ હરનાર, તેને આટલી બધી વિપત્તિમાં નાંખનારના જ છોકરા સાથે પરણે એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. એ કેટલોક વખત ધર્મશાળામાં પડી રહ્યો પણ તેના મનમાં કાંઈ સ્થિરતા નહોતી. તે તક જોતો હતો. તેને એક ઘડી પણ ચેન પડતું નહોતું, તેનું ક્ષત્રિયનું લોહી શરીરમાં ઊકળ્યાંજ કરતું હતું. તેનો હાથ તલવાર પકડવાને ઘણો આતુર હતો. તેના શત્રુ મુસલમાન લોકોના ઉપર વેર લેવાને તે ટાંપી રહ્યો હતો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નહોતી. તે ઊંઘમાંથી વખતે વખતે ચમકી ઊઠતો હતો, અને 'લાવ મારી તલવાર' અથવા 'આ દુષ્ટ લોકોના કાપી ટુકડા કરી નાંખો' એવી તરેહની ચીસ પાડી ઊઠતો. તેને સ્વપ્નાં

પણ એ જ બાબતનાં આવતાં; અને તેમાં તે મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. મનની આવી સ્થિતિમાં તે એક દહાડો ધર્મશાળામાંથી જતો રહ્યો.

૩. આ વખતે આખા હિંદુસ્તાનના રાજાઓ અલાઉદ્દીનનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા હતા. તેણે તથા તેના સરદારોએ સઘળે એવો ત્રાસ બેસાડયો હતો કે બાદશાહની સામા કોઈની માથું ઉપાડવાની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. મલેક કાફુરે દક્ષિણમાંના કેટલાએક રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડી હતી. તે તેઓ ચૂપકીથી તથા વગર હરકતે આપ્યા જતા હતા. દેવગઢના રાજા રામદેવની જે અવસ્થા થઈ તે ઉપર બતાવ્યું છે. તેણે મરતાં સુધી ખંડણી આપ્યાં કીધી. પણ તેના મૂઆ પછી તેની ગાદી ઉપર શંકરદેવ બેઠો. તે અને તેનો ભાઈ ભીમદેવ બન્ને ઘણા શૂરા અને પરાક્રમી હતા તથા આ ખંડણી આપવી એ તેઓને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. ક્ષત્રિય થઈ તાબેદારીમાં પડી રહેવું તેના કરતાં તો મરવું સારું, એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તેની આસપાસ જે સામંતો હતા તે પણ એ જ મતના હતા માટે લડવાની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ખંડણી આપવાની બંધ કીધી.

૪. મલેક કાફુરે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે તે પાછી લેવાની શરૂ કરવાનું બાદશાહને વચન આપ્યું. કાફુરની વાત સાંભળીને બાદશાહ ઘણો ખુશ થયો અને તુરત એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું. ઈ. સ. ૧૩૧૨ માં મલેક કાફુર દિલ્હી છોડી નીકળ્યો.

૫. એક દહાડો શંકરદેવ, ભીમદેવ તથા તેના શૂરા સરદારો દરબારમાં બેઠા હતા તે વખતે એક જાસૂસ ઘણી ઝડપથી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવ્યો અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો, "મહારાજ, દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને કાફુર આપણી તરફ આવે છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું, તે મહારાજને ખબર કરવાને આવ્યો છું, માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તો કરી મૂકવી."

૬. આ વાત સાંભળીને રાજાના ચહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને આ પ્રમાણે થશે એવી આશા જ હતી અને એમ થવાથી તે ઊલટો ખુશ દેખાયો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના બાપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. તેનો જય થશે જ એવો તેનો પક્કો ભરોંસો હતો. તેણે તે જાસૂસને કેટલુંએક ઇનામ આપવા માંડયું, પણ તે હાથ જોડીને બોલ્યો, "મહારાજ, મેં એ કામ ઇનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારું શુભ ઈચ્છનાર છું. હું તમારું તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું અને એ મ્લેચ્છ લોકોનો નાશ થાય એ જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ, એક મારી વિનંતિ કબૂલ રાખવી જોઈએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએક વાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લડયો છું અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ઘણી હોંશ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારું ઘર પાયમાલ કીધું છે તેનું તેઓના ઉપર મારે સખત વેર લેવું છે, માટે જો કૃપા

કરીને મને થોડા માણસોની સરદારી સોંપશો તો હું કેવી રીતનો માણસ છું તથા કેવી રીતે લડી શકું છું તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઈ આંચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઉં છું, મારું શરીર ગળી ગયેલું છે તથા મારામાં દમ જણાતો નથી, પણ એ સઘળું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ મારું મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શૂરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો જુસ્સો હજી હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લડાઈઓ જોઈ છે, માટે મારી અરજ જો કબૂલ કરશો તો મારા ઉપર કૃપા થશે."

૭. શંકરદેવને તેનો ચહેરો જોઈને અને તેને આવું બોલતાં સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તે ખરેખરો બહાદુર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સવારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લડનારાં માણસો એકઠાં કીધાં, લડવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કીધાં, શહેરનો કોટ સમરાવ્યો, શહેરમાં ઘણુંએક અનાજ એકઠું કીધું અને રોજ રોજ સિપાઈઓને હિમ્મત આપવાને તથા શૂર ચડાવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઈઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણીએક વાર માર ખાધેલો હતો. તેઓએ મ્લેચ્છ લોકો ઉપર કોઈ દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો. માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. આવતી લડાઈના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઈ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું

એમ તેઓની ખાત્રી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઈઓની લડવાની બિલકુલ ખુશી ન હતી. પણ જ્યારે રાજાએ તેઓને લડવાને બોલાવ્યા ત્યારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઈનો જલદી જ અંત આણવો, એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. તેઓમાંથી એક સિપાઈ આગળ આવી બોલ્યો કે રાજાને ઠાર મારવો એટલે લડાઈનું બી બળી જશે અને મલેક કાફુર આવે ત્યારે નવા રાજા પાસે ધારા પ્રમાણે ખંડણી અપાવવી, એટલે લડાઈનું કારણ રહેશે નહિ. સિપાઈની આ વાત સાંભળી પહેલાં તો કેટલાએક ચમક્યા; કેટલાએક તો સ્થિર ઊભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ ખુશી બતાવી અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો ગુસ્સે થયા કે તેઓ તે સિપાઈનું માથું કાપી નાખવા જતા હતા, પણ બીજા બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોક્યા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા અને કાંઈ પણ ઠરાવ કીધા વિના પોતપોતાને ઘેર જતા રહ્યા.

૮. બીજે દહાડે સઘળું લશ્કર ધારા પ્રમાણે દરબાર આગળના ચોગાનમાં એકઠું થયું. તેઓ માંહોમાંહે જુદી જુદી જાતની યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. કેટલાએક પોતાના ઘોડાને કાવો ફેરવતા હતા, કેટલાએક તેઓને આગળ પાછળ દોડતાં શીખવતા હતા, કેટલાએક બુઠ્ઠા ભાલાવડે જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા, કેટલાક તલવારના પટા ફેરવતા હતા અને કેટલાએક નિશાન માંડીને તે ઉપર તીર મારવાનો મહાવરો કરતા હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું હતું તે વખતે શંકરદેવ રાજા પોતે એકલો, પગે ચાલતો

ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેનો નવો રાખેલો સરદાર ચાલ્યા જ કરતો હતો. રાજાને જોઈને આગલી રાત્રે કીધેલો વિચાર તેઓને યાદ આવ્યો. પણ જ્યારે તેઓની નિમકહલાલી ઉપર પકકો ભરોંસો રાખી તેને આવતો જોયો ત્યારે તેઓના મનમાંથી સઘળો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો, અને તેની સાથે મરવું અથવા જીવવું એવી સૌને પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ. પણ એ પ્રમાણેની અસર સઘળાને સરખી થઈ નહિ. કેટલાએક નામરદો હતા તેઓને રાજાને આવતો જોઈને વધારે બળતું લાગ્યું અને ધારેલો વિચાર અમલમાં લાવવાનો વખત પાસે આવ્યો, એમ જાણી ઘણી ખુશી થઈ. સિપાઈઓમાં ધારા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું. એટલો જ તફાવત દેખાયો કે તેઓ સઘળાનાં મન આકુળવ્યાકુળ દેખાયાં. તેઓ નિશાન વારે વારે ચૂકી જતા હતા. સિપાઈઓથી રાજાની સામું નજર ઠેરવીને જોઈ શકાતું નહોતું અને રાજાએ છેવટ જતી વખત થોડુંએક ભાષણ કીધું ત્યારે હમેશની પેઠે તેઓ સઘળા જયનાદ પાડી ઊઠયા નહિ. જેઓના મનમાં શૂર ચડયું તેઓ તો બોલી ઊઠયા, પણ કેટલાએક મૂંગા રહ્યા અને નીચું જોઈ ગયા. રાજાને એ સઘળું જોઈને નવાઈ જેવું તો લાગ્યું, પણ કાંઈ બોલ્યા વગર તથા તે ઉપર કાંઈ ટીકા કીધા સિવાય તેણે પાછા ફરવાની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં એક સિપાઈ કાંઈ જાહેર કરવા આવતો હોય એમ ધીમેથી રાજાની પાસે આવ્યો. તેણે કેટલાંએક કારણો બતાવી પાછા ઘેર જવાની રજા માગી; અને રાજા જવાબ દેવા જાય છે એટલામાં એક કટાર તે ચંડાળ સિપાઈએ

રાજાના પેટમાં મારી. સારા ભાગ્યે તે વખતે શિયાળાના દહાડા હતા તેથી રાજાએ અંદરથી રૂદાર ડગલો પહેરેલો હતો, તેથી ઘા બરોબર લાગ્યો નહિ, પણ તેના આંચકાથી તે ભોંય ઉપર પડયો. લશ્કરમાં હાહાકાર થઈ ગયો, પણ તેઓમાંના કેટલાએક આશ્ચર્યતાથી* અને કેટલાએક દુષ્ટ ભાવથી જડભરત જેવા ઊભા રહ્યા, અને તેથી તે ખૂનીને બીજો ઘા મારવાનો વખત મળ્યો. ભોંય ઉપર પડેલા રાજા ઉપર બીજો કારી ઘા પડે છે અને તેના આવરદાનો અંત આવે છે, એટલામાં પાછળથી તલવારનો ઝળકાટ થયો. અને તે જ ક્ષણે તે ખૂનીનું માથું ભોંય ઉપર ગબડયું અને 'વાહ ! વાહ !' 'શાબાશ! શાબાશ !' એ અવાજ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઊઠયો. રાજા પણ ચમકીને બેઠો થયો અને જુએ છે તો પેલો નવો સરદાર હાથમાં તલવાર લઈને ઊભો છે, અને તેનો શત્રુ જમીન ઉપર તડફડતો પડયો છે. આ સઘળું એટલી તો ત્વરાથી બન્યું કે શંકરદેવના મનને એક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જીવથી બચ્યો. અને તેનો બચાવનાર કોણ? જે તેને ઘરડો ચીમળાઈ ગયેલો દેખાતો હતો તે હમણાં જુદી જ તરેહનો લાગ્યો. તેનું રૂપ એટલું તો બદલાઈ ગયું હતું કે તે આ પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ માણસ નહિ, પણ પરલોકથી તેનો જીવ બચાવવાને જ અર્થે આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

૯. તે દહાડેથી રાજા નિરાશ થઈ ગયો. તેની બધી

* 'આશ્ચર્યતા' એ ખોટો શબ્દપ્રયોગ છે. 'આશ્ચર્યથી' એટલું જ જોઈએ.

હિમ્મત જતી રહી અને મલેક કાફુર આવે તેને ખંડણી આપવાનું તેને મન થયું. પણ હવે તેનો સલાહકાર જુદો હતો. જેણે તેનો જીવ બચાવ્યો તે તે દહાડાથી તેનો ઘણો માનીતો થઈ પડયો હતો. તેણે તેને પોતાથી ઊતરતો જ હોદ્દો આપ્યો હતો. તેની પાસે નિરંતર રહેતો હતો અને તેના ઉપર રાજાનો એટલો બધો પ્યાર બંધાઈ ગયો હતો તથા તેના વિચાર તથા મસલતને તે એટલું બધું માન આપતો હતો કે તેને પૂછ્યા સિવાય તે કાંઈ પણ કામ કરતો નહિ. આ નવો માનીતો પુરુષ રાજાને લડાઈ કરવાને નિરંતર બોધ કર્યા કરતો હતો. ક્ષત્રિય થઈને મ્લેચ્છને ખંડણી આપવી એ કરતાં મરવું સારું, એમ તેના મનમાં રાત દહાડો ઉતાર્યા કરતો હતો, અને તેથી રાજાની હિમ્મત ટકી રહી હતી. એક અઠવાડિયું ગયા પછી એક સવારે શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગામડાના લોકો શહેરમાં દોડતા આવ્યા, અને તેઓ ખબર લાવ્યા કે મુસલમાનોનું એક ભારે લશ્કર આવે છે. શંકરદેવે આ ખબર સાંભળતાં જ સઘળાં માણસોને એકઠાં કીધાં. પોતે બખતર તથા શસ્ત્ર સજી પોતાના કુટુંબની રજા લઇને નીકળ્યો. ભીમદેવ પણ તેની સાથે જ હતો અને પેલો નવો રાખેલો સરદાર અને હમણાં તો રાજાનો માનીતો નનામો પુરુષ પણ રાજાની પાસે હતો. રાજા લશ્કર સહિત શહેરથી કેટલેક દૂર જઈ એક સારી જગાએ ઊભો રહ્યો.

૧૦. મુસલમાનોના લશ્કરને પણ આવતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ. તેઓએ જ્યારે રાજાનું લશ્કર લડાઈ કરવાને

ગોઠવાયેલું જોયું ત્યારે તેઓને ઘણો જ આનંદ થયો, અને હવે થોડી વારમાં તે લશ્કરના કકડેકકડા કરી નાંખીશું, એ ખુશીથી તેઓએ એક મોટી ચીસ પાડી. તેના જવાબમાં રજપૂતોએ પણ કિકિયારી કીધી, પણ તેમાં શત્રુના જેટલો જુસ્સો જણાયો નહિ. રાજાનો ચંદ્ર સારો નથી એ પ્રમાણે વહેમ સઘળે પથરાઈ રહ્યો હતો, અને તેથી તેઓમાં લડવા માટે જરાએ હોંસ નહોતી. થોડીવારમાં મુસલમાન લશ્કરે હુમલો કીધો. "અલ્લાહુ અકબર" એ બૂમ સઘળે પથરાઇ ગઈ. તેઓએ પહેલવહેલાં જ તેઓનો જુસ્સો બતાવ્યો, પણ રજપૂત તથા મરાઠા હજી એવા બાયલા થઈ ગયા નહોતા કે પહેલા જ સપાટામાં હારે. તેઓએ ઘણી ધીરજથી લડાઈ કરીને મુસલમાનોને પાછા હઠાવ્યા. રજપૂત સૈન્યમાં પણ રણસંગ્રામનાં વાજિંત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેઓના ઘોડા ખોંખારતા હતા, માણસોમાં ખૂન ભરાઈ ગયું હતું અને ઘણો શોરબકોર થઈ રહ્યો હતો. બીજી વાર મુસલમાન લોકોએ હુમલો કીધો અને આ વેળા તેઓએ ધસારો ઘણા જોરથી કીધો. પણ રજપૂતો એક પથ્થરના કોટની પેઠે ઊભા રહ્યા હતા તેને ભેદીને તેઓથી પાર જવાયું નહિ. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું, તલવારનો ઝળકાટ થઈ રહ્યો અને તેઓ જ્યારે એકમેકની સાથે અથડાતી ત્યારે વીજળીની પેઠે ચમકારા થતા હતા. ભાલા લશ્કરમાં ઊછળતા હતા અને ક્ષણે ક્ષણે ઘણાએક અભાગિઆ માણસો ભોંય ઉપર પડતા હતા. સઘળા રજપૂત સિપાઈઓ પહેલાં નિરાશ થયેલા જણાતા હતા તોપણ આ યુદ્ધપ્રસંગે તેઓ સિંહની

પેઠે લડયા. તેઓએ પોતાનું નામ સાર્થક કીધું. તે સઘળા-ઓમાં ત્રણ માણસોનું શૂરાતન વધારે દેખાઈ આવતું હતું. એક તો શંકરદેવ રાજા, જેણે બહાદુરીનાં અનેક ચમત્કારિક કામો કીધાં. તેને મારવાના ઘણાએક માણસોએ પ્રયત્ન કીધા, પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા અને તેઓએ પોતાનો જીવ ખોયો. બીજો ભીમદેવ; તેણે પણ આ લડાઈમાં મહેનત કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. પોતાનું શરીર અમર હોય એમ તે અગાડી ઊભો રહ્યો હતો. તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસતો હતો અને તે શી રીતે જીવતો રહ્યો એજ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ સઘળાથી પેલા રાજાના નવા સરદારની બહાદુરી જોવાલાયક હતી. તેનો આ વખતને વાસ્તે જ નવો અવતાર થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેનું શરીર જે પહેલાં અશક્ત દેખાતું હતું તેમાં હમણાં જાણે રાક્ષસે પ્રવેશ કીધો હોય એટલું તેનામાં બળ આવ્યું હતું. તે દુશ્મનના લશ્કરમાં ઘણો જ સંહાર કરતો જતો હતો અને રાજાની હમેશાં પાસે રહીને તેણે તેનો કેટલીએક વાર જીવ ઉગાર્યો હતો. તેના શરીરમાં કેટલાએક ઘા વાગ્યા હતા; પણ તેના જુસ્સાના વેશમાં તેને કાંઈ જણાતું નહોતું. મરવું એ જ ઠરાવ કરીને તે લડતો હતો. પોતાના સરદારોને તથા રાજાને યુદ્ધ કરતા જોઈને સિપાઈ-ઓને પણ ઘણું શૂર ચડયું હતું. અને તેઓ મરણિયા થઈને કતલ કર્યાં જતા હતા.

૧૧. મુસલમાન સિપાઈઓએ આગળથી એવું ધાર્યું નહોતું કે હિંદુઓ આટલી બહાદુરીથી લડશે. તેઓ સહેલથી

ફતેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, માટે તેઓનો આગ્રહ જોઈને તેઓ ઘણા નાઉમેદ અને જરા નાહિમ્મત થયા. જેમ જેમ તેઓની હિમ્મત ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ હિંદુઓનો જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેઓએ એવા જોરથી એક ધસારો કીધો કે મુસલમાનો ગભરાયા અને તેઓમાં એકાએક ત્રાસ પેઠાથી સઘળા નાસવા લાગ્યા. મલેક કાફુરે તેઓને અટકાવવાને ઘણી મહેનત કીધી, પણ તે સઘળી વ્યર્થ ગઈ. જ્યારે તેઓ એક કોશ સુધી ગયા, ત્યારે તેઓને કાફુરે ઘણી મુશ્કેલીથી અટકાવ્યા અને તેઓની નામરદાઈ ઉપર ઘણા ઠોક પાડયા. પણ સિપાઈઓની હવે લડવાની હિમ્મત રહી નહિ. તે વખતે મલેક કાફુરે એક નવી તદબીર કીધી. તેણે તેઓના ધર્મના વિચાર જાગ્રત કીધા અને એક કુરાન કાઢી નાંખીને તેની જુદી જુદી આયતો નિશાન ઉપર ચોઢી અને એ પ્રમાણે ખુદાતાલાના રક્ષણ નીચે છીએ, અને હવે કોઈ પણ શત્રુ આપણી આગળ ટકી શકશે નહિ એવું પોતાના માણસોને સમજાવીને તેણે તેઓને નવી હિમ્મત આપી. આ ઉપાય સફળ થયો. તેની ધારેલી અસર થઈ. સિપાઈઓને પાછું શૂર ચડયું અને તેઓ પાછા ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ હિંદુઓ પાસે આવ્યા, ત્યારે મલેક કાફુરે નીચા વળીને રસ્તા ઉપરથી થોડીએક ધૂળ લીધી, અને એક આયાત ભણી હિંદુઓની તરફ ફેંકી તે બોલ્યો, "દુશ્મન પાયમાલ હોજો." એટલું બસ થયું. મુસલમાનોએ ત્યાર પછી એવો તો ધસારો કીધો તથા એવા જોરથી લડયા કે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓની હાર તૂટવા માંડી અને થોડીવારમાં તેઓમાંનાં

એટલાં તો માણુસ કપાઈ ગયાં કે તેઓના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો. અને તેઓએ પાછાં પગલાં ભરવા માંડયાં. તે વખતે શંકરદેવે નીકળીને બૂમ પાડી કે 'નાસશે તે બાયલો, હીચકારો તથા તેની સાત પેઢીને એબ લગાડનાર સમજવો; માટે આ ઠેકાણે મરવું કે જીતવું.' પણ હવે તો માર ઘણો સખ્ત પડવા લાગ્યો. ઘણા સરદારો પડયા. સિપાઈઓનો તો મરવાનો સુમાર ન રહ્યો. મલેક કાકુરનો વિચાર રાજાને મારવો અથવા જીવતો પકડવો એવો હતો, અને તે કારણથી રાજાના ઉપર ઘણાએક હુમલા થતા હતા. પણ તેણે પોતાની તથા પોતાના માનીતા સરદારની બહાદુરીથી એ સઘળાને હઠાવ્યા. તેની તરફના કેટલાએક સિપાઈઓએ નાસવા માંડયું અને તેનો ચેપ બીજાઓને લાગ્યો. લશ્કરમાં ભંગાણ પડી ગયું. શંકરદેવ તેઓની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો પણ કાંઈ ફાવ્યું નહિ. સઘળી તરફથી સિપાઈઓ નાસવા લાગ્યા તે વખતે બે ત્રણ પઠાણો આગળ ધસ્યા અને તેઓએ રાજાને પકડયો; પણ એટલામાં પાછળથી એક તલવારનોઘા પડયો. અને એક પઠાણનું માથું હેઠે ભોંય ઉપર ગબડયું. પણ તે અરસામાં બીજા પઠાણે પાછળ ફરી એક ભાલાના ઘાથી તેના સોબતીના મારનારને ભોંકી દીધો અને તેનો અંત આણ્યો, એ પ્રમાણે રાજા જીવતો પકડાયો, ભીમદેવ ઘાયલ થઈ ભોંય ઉપર પડયો. બધું લશ્કર નાસવા લાગ્યું, અને રાજાનો માનીતો શૂરો સરદાર પઠાણના ભાલાના ઘાથી જમીન ઉપર તડફડતો પડયો.

૧૨. પણ તેનાં તડફડિયાં થોડીજ વાર રહ્યાં. થોડી વારમાં આ ઘાયલ થયેલા તથા કોચાઈ ગયેલા શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઊડી ગયો અને તેના સર્વશક્તિમાન પેદા કરનારની હજૂરમાં ઊભો રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જર દેશના છેલ્લા રજપૂત રાજા કરણ વાઘેલાનો અંત આવ્યો. વનરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને એવા શૂરા રજપૂત રાજાઓની ગાદીએ બેસનાર કરણ રાજા એ પ્રમાણે માર્યો ગયો, અને તેની સાથે ગુજરાતનું રજપૂત રાજ્ય ડૂબી ગયું તે ફરીથી પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. વાંચનારાઓ, આ કરણના શબ ઉપર થોડાં થોડાં આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગુજરાત રંડાયું; તે પારકા દેશના મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં ગયું. તેના ઉપર પરદેશી જંગલી લોકોનો જુલમ પડવા લાગ્યો. મહમ્મદ બેગડા અને બીજા અમદાવાદ-ના પાદશાહોએ તેની ઘણી ખરાબી કીધી. મરેઠા લોકોએ તેની ઉપર અતિશય લૂંટફાટ કીધી, દેશમાં નાના ખંડિયા રાજાઓ થઈ ગયા અને એ પ્રમાણે ગુજરાતની છેક દુર્દશા થઈ. ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય આ પ્રમાણે લય*

* લય અને ક્ષય બે શબ્દો એકજ અર્થના હોય એમ ઘણી વાર વપરાય છે; પણ એના અર્થમાં ભેદ છે. સાકર પાણીમાં ઓગળે ત્યારે સાકરનો પાણીમાં લય થયો છે એમ કહેવાય પણ ક્ષય થયો છે એમ ન કહેવાય; ચિત્ત કોઈ એક જ વસ્તુને એક સરખી રીતે ઝંખ્યા કરે, તો ચિત્તનો એ વસ્તુમાં લય થયો છે એમ કહેવાય, લય પામવું એટલે કોઈ બીજી વસ્તુમાં સમાઈને—એમાં લીન થઈને--રહેવું; ક્ષય પામવું એટલે નાશ પામવું. આ રીતે ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય 'લય' પામ્યું નહિ પણ 'ક્ષય' પામ્યું કહેવું જોઇએ.

પામ્યું; ગુજરાતના મહિમાનો વખત પૂરો થયો. તેની ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંગીતૂટી નિશાની માત્ર રહી ગઈ છે. હજી સિદ્ધપુરની રુદ્રમાળા, પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ અને બીજી ઈમારતો એ ગયેલા દહાડાની સાક્ષી પૂરે છે તથા રજપૂતોની એક વાર થયેલી ચડતી કળા દેખાડી આપે છે. પણ એ વાત બન્યાને આજે લાંબી મુદત થઈ છે. કરણ વાઘેલાના મોત પછી આજે સાડા પાંચસે વર્ષ વહી ગયાં છે. તે વખતના અને હમણાંના રજપૂતોમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તે રજપૂતો ને મુસલમાનો અને મરેઠાઓ ક્યાં ગયા? તેઓની હમણાંની અવસ્થા જુઓ. હમણાં એ અપ્રીણી, નિર્બળ અક્કલહીન રજપૂતો તે વખતના શૂરા જોરાવર ને બુદ્ધિમાન રજપૂતોના વંશના છે એમ કોણ માનશે? હમણાંના ભૂખે મરતા, અશક્ત, અજ્ઞાન મુસલમાનો તે વખતના મુસલમાનોની ઓલાદના છે એ માનવું પણ કઠણ પડશે નહિ? અને મરેઠાઓનું પણ નામ જ રહી ગયું છે. તેઓ સઘળા પશ્ચિમ તરફના ગૌર વર્ણના માણસોના હાથ નીચે દબાઈ ગયા છે. ભાટ, ચારણ અને બીજા રાજ્ય દરબારને લગતા લોકો પણ પહાડ અને જંગલમાં ભટકતા માલમ પડે છે. ઇંગ્રેજના એક છત્ર નીચે સઘળું ગુજરાત આવી રહ્યું છે, પણ પરમેશ્વરની ઈચ્છાથી એ પ્રાંત પાછો મોટો થશે, પાછું કોઈ જુદીજ રીતનું નામ કાઢશે; અને વિદ્યા, કળા અને સુધારો સઘળે પથરાઈને આ રળિયામણો પ્રાંત ઈશ્વરની વાડી, લક્ષ્મીનું ધામ તથા સદ્ગુણનું સ્થાન થઈ પડશે. અસ્તુ.